

de Helling

nr.1 lente 2016 €9,50

veerkracht

Cristina Lucas (Spanje, 1973):
Touch & Go 2010. Videoprojectie
tijdens kunstmanifestatie Hacking
Habitat (zie p. 49), courtesy van
tegenboschvanvreden.

> *Vakbondsliden en hun familie gooien
stenen naar een voormalige fabriek
in Liverpool, symbool van het voorbije
industriële tijdperk: kunstzinnige
vandalisme en louterend protest in één.*

de Helling

tijdschrift voor politiek en cultuur jrg 29 nr.1 lente 2016 €9,50

- 9 Veerkracht als progressief frame – Dirk Holemans
- 11 Veerkracht – van metafoor tot politiek begrip — Jef Peeters
- 18 Veerkracht als instrument voor groene systeemkritiek
— Jojanneke Vanderveen & Albert Faber
- 22 Economische veerkracht – Robert Kleinknecht
- 25 *De urbanisten en het wondere waterplein* — Florian Boer
- 33 *Arjan Vliegenthart: “vertrouwen geeft burgers veerkracht”*
— Erica Meijers
- 37 De waarde van ‘de natuur’ — Alderik Visser
- 44 In dialoog over ‘goed leven’ — Carmen Schuhmann
- 48 *Hacking Habitat: veerkracht van en tegen systemen*
- 57 Kans op een nieuw leven — Halleh Ghorashi
- 61 Voorzorg versus veerkracht — Marius de Geus
- 66 Griekenland: veerkracht of verzet — Dimitris Pavlopoulos
- 73 *Sharona, Yahia en Mohamed* — Claudette van de Rakt & de Cultuurkantine

Bureau de Helling 42 *Verder lezen* 70 Over de auteurs 72

Bouwsteen,

de Helling

Tijdschrift voor politiek & cultuur
Jaargang 29 · nr 1 · lente 2016

Los € 9,50, jaarabonnement
€ 34,50, Jongeren-
abonnement (t/m 27): € 17,50
Banknummer:

NL60 TRIO 0390109096
t.n.v. Stichting Wetenschappelijk
Bureau GroenLinks, met vermelding
van de Helling.
ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE Erica Meijers
REDACTIE Bas Eickhout, Rutger Groot-
Wassink, Marina Lacroix, Mei Ling
Liem, Herman Meijer, Socrates
Schouten, Bart Stuart, Farid
Tabarki, Rens van Tilburg, Alderik
Visser.

ONTWERP & BEELDREDACTIE
de Ruimte ontwerpers/
Mark Schalken

DRUK Drukkerij Raddraaier
PAPIER 100 % recycled ♻️

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk
Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES
Postbus 8008, 3503 RA Utrecht
dehelling@gmail.com
tel 030 239 99 07
abonneezaken: 030 239 99 59
www.bureaudehelling.nl
(> 'tijdschrift')

Het is alweer ruim een decennium geleden dat politiek denker Jos de Beus sprak over de 'leegte van links' (*de Volkskrant* 18 juli 2003). De zoektocht naar een nieuw verhaal is sindsdien niet opgehouden. Ook de Helling heeft hieraan volop bijgedragen met voorstellen ('vrijzinnig links' van Femke Halsema in 2004) en met kritiek ('creatief met taal: rechts bepaalt het frame' van Merijn Oudenampsen in 2011). Groene denkers rukken op met nieuwe politieke analyses ('de toekomst van links is groen', Jasper Blom in 2015). Desondanks is de leegte nog altijd niet overwonnen: in de zomer van 2015 stelde sociologe Saskia Sassen in de Helling dat links een nieuwe taal nodig heeft die de huidige werkelijkheid adequaat beschrijft en duidt.

In dit nummer van de Helling beproeven we een nieuwe metafoor op zijn politieke betekenis, namelijk veerkracht. De term *resilience*, meestal vertaald met veerkracht, is de redactie van de Helling aangereikt uit ecologische hoek. Maar bij een eerste onderzoek bleek al snel dat de term ook wortels heeft in de psychologie en de vredesbeweging en dat hij ook op sociaal terrein en zelfs bij managers aan populariteit wint.

De vraag is: helpt de term 'veerkracht' de groene en linkse beweging om de politieke regie weer naar zich toe te trekken?

Interpretatiestrijd Startpunt is een artikel van de Vlaamse ecologist Dirk Holemans uit de Helling van 2011 – we publiceren hem in dit nummer in verkorte vorm opnieuw. Holemans legt de nadruk op de veerkrachtigheid van ecologische en sociale systemen, waarbij ondermeer geldt: hoe complexer, gelaagder en diverser, hoe veerkrachtiger. Maar er blijken meer definities in omloop, sterker nog: er lijkt sprake van een regelrechte strijd om de interpretatie van veerkracht. Die strijd is ook in deze Helling zichtbaar: gaat het om de erkenning van complexiteit of gaat het om weerbaarheid en zelfs verzet? Is het een term die vooral gebruikt wordt door de overheid om verantwoordelijkheid op burgers af te wentelen, zoals eerst gebeurde met de term 'eigen kracht', of geeft het juist aanleiding tot kritiek op elk machtsoverwicht? Is 'veerkracht' als metafoor geschikt om linkse en groene ideeën aaneen te smeden tot die ene dringend noodzakelijke sociaalecologische visie?

Kwetsbaar Een eerste conclusie kan zijn dat 'veerkracht' alleen niet voldoet als politieke term. Het is bruikbaar als bouwsteen, maar niet als etiket. Zo stelt Jef Peeters dat er morele en politieke principes aan gekoppeld moeten worden, wil het begrip geen lege container blijven die even bruikbaar is voor natuurbeschermers die zich verzetten tegen een nieuwe autoweg, als voor ondernemers die die weg

geen etiket

juist graag willen vanwege 'een veerkrachtige markt'. En waarom zouden rechtse populistten niet kunnen stellen dat een veerkrachtige samenleving vereist dat de grenzen worden gesloten? Hoewel ook Vanderveen en Faber dit 'morele tekort' erkennen, wijst het begrip 'veerkracht' volgens hen wel degelijk in een bepaalde politieke richting. De nadruk op complexiteit houdt per definitie kritiek in op machtsconcentraties, zo stellen ze.

Vanderveen en Faber snijden nog een ander punt aan. Veerkracht staat tegenover kwetsbaarheid, schrijven ze. Vanuit ecologisch oogpunt mag kwetsbaarheid ongewenst zijn; menswetenschappers als Schuhmann en Ghorashi benadrukken juist de waarde van kwetsbare mensen. Sluit veerkracht kwetsbaarheid in of uit? En wordt het in dat laatste geval dan niet synoniem aan overlevingsdrift en dominantie?

In het verlengde hiervan werpen enkele auteurs de vraag op of de waarde van het individu wel voldoende is verdisconteerd in de ecologische systematische benadering. Anderszijds is er kritiek op een individualiserende interpretatie van veerkracht, waarbij de last van het hele systeem op enkelingen wordt afgewenteld. Ook de fundamentele vraag naar parallellen tussen ecosystemen en sociale systemen komt aan de orde. Volgens Alderik Visser ligt hier het gevaar van sociaal darwinisme op de loer: de wreedheid en het recht van de sterkste in de natuur wordt soci-

aal acceptabel. En overigens: wat is eigenlijk 'de natuur'?

Dit zijn belangrijke kwesties, waar ieder na het lezen van deze Helling zijn eigen conclusie aan moet verbinden.

Montesquieu Het lijkt erop dat de 'linkse' denkers de term 'veerkracht' vooral kritisch bezien. Hun vragen kunnen de ecologen tot nadenken stemmen. Wat betreft sociaal beleid geldt dat dit zich wel moet richten op het creëren van veerkracht, maar het niet moet vooronderstellen, zoals de Amsterdamse wethouder Arjan Vliegthart stelt. Het project Kunstkameraden in deze Helling is hiervan een prachtig voorbeeld.

Tegelijk geldt dat de groene denkers een bredere en rijkere definitie van veerkracht hantieren, die de sociale interpretaties kunnen verdiepen. De term veerkracht biedt perspectief bij het doorlichten van zowel sociale als ecologische en economische systemen. Op die manier sluit hij goed aan bij de kunstmanifestatie *Hacking Habitat* die in dit nummer wordt gepresenteerd. In algemene zin geldt wat Marius de Geus schrijft: dat veerkracht als sinds Montesquieu een onmisbare eigenschap is van politici. Maar als slogan in verkiezingstijd is 'veerkracht' beter te vermijden.

Erica Meijers

Hans van Lunteren
en **Ienke Kastelein**

(Nederland, 1945/1956):

Bemuurde Grond

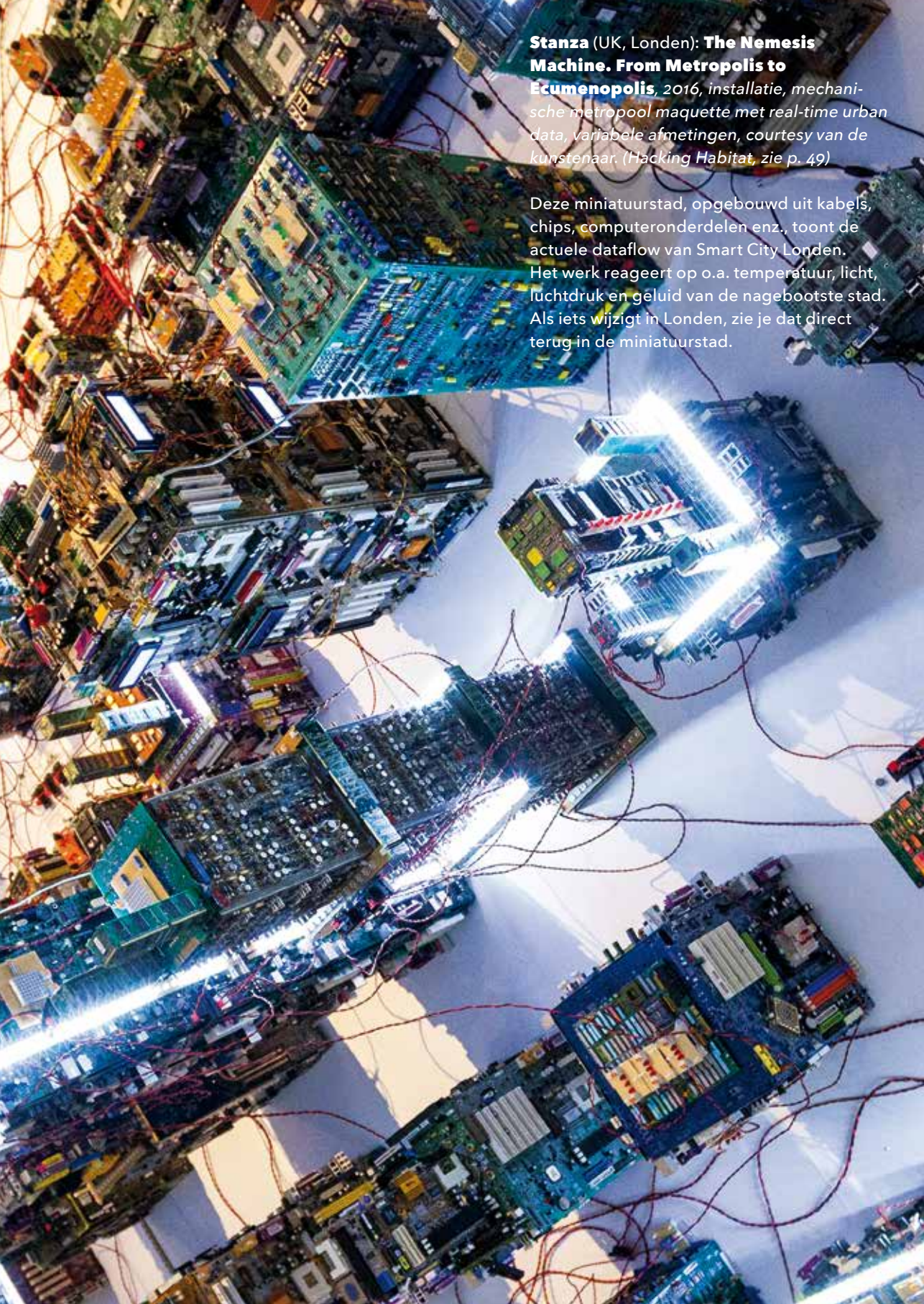
*Een vrije zone, performance/
installatie, 2015, courtesy
van de kunstenaars.*

Een zaailing, symbool voor
vrijheid en spontane ont-
wikkeling, bloeit op in een
gevangenis waar alles wordt
gecontroleerd... Hans Van
Lunteren en Ienke Kastelein
onderzoeken tijdens de
tentoonstelling Hacking
Habitat het snijvlak van
gevangenschap, systemen,
beheersing en loslaten in
hun ecologische kunst-
project Bemuurde Grond.
Er ontstaat een 'hack-your-
way'-route rond de voor-
malige gevangenis aan het
Wolvenplein in Utrecht.
Tot 6 juni kun je iedere zon-
dag meewandelen om 13.15.

Stanza (UK, Londen): The Nemesis Machine. From Metropolis to

Écumenopolis, 2016, installatie, mechanische metropool maquette met real-time urban data, variabele afmetingen, courtesy van de kunstenaar. (Hacking Habitat, zie p. 49)

Deze miniaturstad, opgebouwd uit kabels, chips, computeronderdelen enz., toont de actuele dataflow van Smart City Londen. Het werk reageert op o.a. temperatuur, licht, luchtdruk en geluid van de nagebootste stad. Als iets wijzigt in Londen, zie je dat direct terug in de miniaturstad.

Politieke overtuigingskracht staat en valt met een goed eigen verhaal. Het concept van *resilience* zou de basis kunnen zijn voor een groen frame.

Door **Dirk Holemans**

Wie goed wil communiceren en mensen overtuigen van zijn verhaal, is zich bewust van het belang van framing. Welke frames kunnen groene partijen ontwikkelen om weerwerk te bieden tegen het dominante rechts-populistische frame in de huidige politiek? En welke concepten dragen een dergelijk frame? Hoe ons wapenen tegen de onzekere tijden op een wijze dat we er op sociaal en ecologisch vlak sterker en beter van worden? Dat is misschien wel de hamvraag voor progressieve en ecologische partijen.

Drie componenten

Het begrip *resilience*, in het Nederlands doorgaans vertaald als veerkracht, draagt de potentie in zich om ontwikkeld te worden tot een belangrijk dragend concept van het groene gedachtegoed. Veerkracht slaat op de capaciteit van sociaalecologische systemen (bijvoorbeeld een riviervallei) om verstoringen te absorberen en zichzelf te herorganiseren zonder dat de functie, structuur of identiteit verloren gaan. Een veerkrachtig systeem is dus in staat zich aan te passen aan veranderingen en daarbij toch gezond en vitaal te blijven en de nodige diensten te blijven leveren. En misschien is het belangrijkste wel dat een veerkrachtig systeem in staat is om wijzigingen vorm te geven, en niet louter te reageren op wat zich aandient.

Veerkracht omvat drie componenten: korte feedback lussen, modulariteit en diversiteit.

Bij korte terugkoppelingslussen gaat het erom dat we snel geconfronteerd worden met de gevolgen

Wie kijkt vanuit veerkracht stelt de vraag welke vormen van kennis we nodig hebben om klaar te staan voor de veranderingen die op ons afkomen.

/

van ons handelen. Dit is bijvoorbeeld een deel van het probleem bij de aanpak van de klimaatverandering en de milieu-impact van genetisch gemanipuleerde gewassen, die we met het blote oog niet kunnen vaststellen.

Modulariteit wijst er op dat de verschillende subsystemen niet overdreven gekoppeld zijn, maar elk over een zekere graad van autonomie beschikken. Als subsystemen te sterk intern gekoppeld zijn, kan een schok zich makkelijk door heel het systeem verplaatsen en meer schade berokkenen dan noodzakelijk. Het zou een boeiende denkoefening zijn om dit perspectief toe te passen op de bankensector: hoe komt het dat een crisis in Griekenland banken in andere landen in de problemen brengt? Een systeem met een hoge modulariteit heeft juist lossere componenten met hogere elasticiteit en buffercapaciteit, waardoor een schok minder schade kan toebrengen (denk aan dominoblokjes, waarbij als er enkele ontbreken in de rij het vallen van één blokje niet de val van heel de rij met zich meebrengt). Ook de toename van hevige regenval door klimaatopwarming toont het belang van modulariteit. Door rivieren recht te trekken en overstromingsgebieden vol te bouwen, kan een lokale hevige regenbui in korte tijd een overstroming veroorzaken. Als waterbeleid de laatste tijd weer aanstuurt op het herstel van overstromingsgebieden, dan wil ze enkel de modulariteit herstellen die het watersysteem vroeger bezat.

Het belang van *diversiteit* wordt duidelijk met het voorbeeld

van de landbouw: monoculturen zijn extreem kwetsbaar. Een diverse teelt met gewassen waarbij het ene beter bestand is tegen droogte, het andere tegen ziektekiemen e.d., is veel robuuster in een meer turbulente omgeving. Maar hetzelfde geldt voor de samenleving: als we maar één oplossing hebben voor onze problemen (de markt, zoals de neoliberalen in de jaren negentig verkondigden), dan zit je diep in de problemen als deze oplossing haar beloftes niet inwilligt. Net zoals een olieafhankelijke samenleving direct in de problemen komt als de marktprijs van deze ene energiebron sterk begint te stijgen.

Onze economie en samenleving kent een dramatisch gebrek aan veerkracht. In 2000 bracht een staking van de vrachtwagenchauffeurs in Groot-Brittannië binnen de drie dagen het eiland op de rand van de afgrond. Had de staking nog één dag langer geduurd, dan was er nood aan voedselrantsoenering. Elke dag zijn we dus met ons huidig systeem slechts drie dagen verwijderd van de hongers.

Drie vragen

Geconfronteerd met een zich wijzigende samenleving en leefmilieu zijn er vanuit veerkracht steeds drie vragen aan de orde. Eerst: kan het bestaande systeem de veranderingen aan? Is dit niet het geval, dan komt de tweede vraag aan de orde: kunnen we het aanpassingsvermogen van onze samenleving verhogen door de introductie van nieuwe vormen van organisatie? Als bijvoorbeeld de goedkope olie stilaan uitgeput raakt, kunnen we

deze energiebron dan eenvoudig vervangen door andere goedkope energiebronnen? Als het antwoord op deze vraag nee is, komen we tot de derde vraag: hoe staat het met ons transformatietalent om de samenleving en haar systemen klaar te maken voor de toekomst?

Wie maatschappelijke problemen bekijkt vanuit het perspectief van veerkracht, komt tot heel andere verhalen dan de gebruikelijke. Bijvoorbeeld in plaats van het verheerlijken op zich van innovatie of van een hooggeschoolde kennissamenleving, wat nu wordt beperkt tot de vraag wat mensen kunnen presteren op de arbeidsmarkt en of landen kunnen overleven in de neoliberale wereldeconomie, wordt de vraag welke vormen van kennis we als samenleving nodig hebben om klaar te staan voor de veranderingen die op ons afkomen.

Misschien vormt veerkracht wel een alternatief voor het huidige rechtseconomisch liberaal beleid dat leidt tot afbraak van overheid en sociaal beleid. Hier ligt een mooie uitdaging op de plank voor groene en linkse bewegingen: hoe tegengas geven en werken aan kaders over een veerkrachtig verhaal dat ons zelfzeker voorbereidt op turbulente tijden?

/

Dit is de sterk ingekorte tekst van een gelijknamig artikel in de Helling van 2011, nr. 3. (thema framing)
Lees de complete tekst op www.bureaudehelling.nl/artikel-tijdschrift/veerkracht

Veerkracht — *van metafoor tot politiek begrip*

De term ‘veerkracht’ wordt steeds populairder. Hij duikt op in de meest uiteenlopende contexten en wordt meestal positief gewaardeerd. Maar omdat veerkracht multi-interpretabel is, is voor een politiek gebruik van de term een morele invulling noodzakelijk.

Door **Jef Peeters**

Valt met de term ‘veerkracht’ de maatschappelijke en politieke strijd voor een rechtvaardiger en duurzamer samenleving te winnen? Wanneer de vraag zo gesteld wordt, dan is het antwoord duidelijk ‘neen’. Veerkracht is evenwel een belangrijk concept om te begrijpen hoe onze wereld in elkaar zit, verandert of veranderbaar is. Of het ook een politiek begrip kan zijn, al dan niet met slagkracht, valt te bezien. Mijn antwoord zal genuanceerd zijn, en wel om een fundamentele reden: complexiteit.

Onderbepaald

Laat ik beginnen bij de vaststelling dat de term ‘veerkracht’ inderdaad steeds populairder wordt. Hij duikt op in de meest uiteenlopende contexten: van het beheer van ecosystemen, het herstel van gemeenschappen na rampen en het ontwikkelen van transitie-initiatieven, tot bedrijfsmanagement en psychologie. Hoewel veerkracht in brede zin op ‘aanpassingsvermogen’ slaat, wil dat niet zeggen dat de term altijd dezelfde lading dekt. Daarom is een nauwkeurige analyse nodig. Maar eerst is het belangrijk het metaforisch karakter van de term voor ogen te houden.

Wanneer we op een veer duwen of eraan trekken – naargelang de soort – dan springt ze terug naar haar oorspronkelijke vorm, tenminste zolang ze haar kracht niet verliest. In overdrachtelijke zin krijgt veerkracht dan een onmiddellijk positieve connotatie wanneer toegepast op een persoon (of groep) die weerstand biedt aan tegenwerking of weer opstaat bij tegenslag. Er is dus een neiging om veerkracht spontaan als ‘goed’ te beoordelen. En bij dat gewone metaforische gebruik is daar

Veerkracht zegt wel iets over het functioneren van personen, groepen of instituties, maar is daarbij moreel en politiek onderbepaald.

ook niets mis mee.

Maar wat gezegd van de recidivist – bijvoorbeeld de bankier die na de bankencrisis opnieuw overgaat tot *business as usual*? Of van een organisatie als de maffia die vrij veerkrachtig blijkt? Om van de veerkracht van problematische culturele patronen en bijhorende maatschappelijke regimes – bijvoorbeeld de consumptiemaatschappij – nog te zwijgen. Veerkracht zegt dus wel iets over het functioneren van personen, groepen of instituties, maar is daarbij moreel en politiek onderbepaald. Juist bij maatschappelijk gebruik van de term is dat problematisch omdat een gepolitiseerde inzet ervan verdoezeld kan worden door die algemene positieve connotatie. Dat gebeurt bijvoorbeeld wanneer naar de veerkracht van burgers en van hun organisaties in de civiele samenleving verwezen wordt als een alternatief voor sociaal beleid waarbij de aanzet daartoe, namelijk budgettaire besparingen, verzwegen wordt.

Voor het gebruik van veerkracht als antwoord op maatschappelijke vragen is het daarom belangrijk om de term op een bewuste manier te politiseren. Vragen als veerkracht van wat, voor wie en waartoe, zijn van eerste orde. Veerkracht heeft politieke (bege)leiding nodig, behoeft een normatief discours. Dat probeer ik nu duidelijk te maken vanuit een preciezer begrip van veerkracht als concept.

Mensbeeld

Het begrip ‘veerkracht’ kent al een hele conceptuele geschiedenis. Het is als metafoor verschillende wetenschappelijke domeinen binnengekomen, deels onafhankelijk van elkaar, en heeft zo bijgedragen aan de ontwikkeling van uiteenlopende wetenschappelijke concepten, met de nodige verwarring over fundamenteel te onderscheiden fenomenen. Ook wetenschappelijk is veerkracht (*resilience*) dus geen eenduidig begrip. We kunnen daarin enige duidelijkheid brengen via twee soorten onderscheidingen. Om te beginnen hangt de omschrijving van veerkracht in verschillende wetenschappelijke domeinen af van de aspecten van de concrete werkelijkheid waarop het begrip van toepassing is, en zo ook van de specifieke taal die daarvoor ontwikkeld werd: persoonlijkheid, sociale relaties, organisatiestructuren, de interactie tussen economische praktijken en ecosystemen, enzovoort. Met andere woorden: specifieke contexten hebben specifieke kenmerken en leiden tot verschillende formuleringen van veerkracht.

Een meer fundamentele onderscheiding heeft echter te maken met het wereld- en/of mensbeeld dat aan de basis ligt van de ontwikkeling van meer specifieke concepten. En dan stellen we een verschuiving vast van het moderne mechanische wereldbeeld – gekenmerkt door atomisme, lineaire oorzaak-gevolgrelaties, voorspelbaarheid en abstracte ruimte en tijd – naar een ecologisch wereldbeeld – gekenmerkt door interdependentie, complexe causaliteit met terug-

koppelingen, onvoorspelbaarheid (o.a. emergentie) en aandacht voor concrete contexten (Peeters 2015). Daarbij stoten we op begrippen van veerkracht die met een van beide paradigma's samenhangen. Dat is politiek niet onschuldig, zoals we straks zullen zien.

Binnen de wetenschappelijke systeemtheorie worden meestal twee veerkrachtbegrippen onderscheiden, aanvankelijk door Holling (1996) *engineering* en *ecological resilience* genoemd. *Engineering resilience* gaat om het behoud van de *efficiëntie* van een functie en is "het vermogen om over een korte tijdsperiode na een verstoring terug te keren naar een voorafgaande (relatief stabiele) toestand (met een nadruk op kwaliteiten als efficiëntie, controle, standvastigheid, stabiliteit en voorspelbaarheid)". Daartegenover gaat *ecological resilience* over het blijven bestaan van een functie en is "het vermogen tot zelforganisatie in een nieuwe configuratie na verstoring (met nadruk op kwaliteiten als bestendigheid, aanpasbaarheid, variabiliteit, duurzaamheid, regimeveranderingen en onvoorspelbaarheid)" (Moser 2008). Zoals de naam aangeeft vindt dit zijn oorsprong in de ecologische wetenschap.

In het eerste concept is de oorspronkelijke metafoor van de mechanische veer nog het meest herkenbaar. Het werd oorspronkelijk in de materiaalkunde gebruikt als een kwantitatieve uitdrukking voor de terugkeer van een materiaal naar zijn oorspronkelijke toestand nadat er druk op uitgeoefend was. Van daaruit is het bijvoorbeeld overgenomen door de psychologie, o.a. als *le ressort intime* (Cyrulnik). Dat leidde aanvankelijk tot een individualiserende en statische benadering van menselijke veerkracht, met een nadruk op (bepalende) persoonskenmerken. Dat past binnen een 'medisch' denkkader en rijmt met de grote vraag naar meet- en beheersbaarheid, maar is voorwerp van een paradigmastrijd binnen de psychologie. Uit onderzoek blijkt immers dat contextfactoren – de kwaliteit van de sociale en fysische ecologie van een persoon – meer verklaring bieden voor veerkracht dan individuele kenmerken. En dat leidt vandaag tot een sociaalecologische interpretatie van menselijke veerkracht die past binnen een ecologisch wereldbeeld.

Lens

Het eerste veerkrachtconcept kan gebruikt worden voor eenvoudige systemen die gekenmerkt worden door een stabiel evenwicht. Maar dat geldt niet voor complexe systemen zoals personen, menselijke verbanden of sociaalecologische systemen die juist gekenmerkt worden door voortdurende verandering. Daartussen zit dus een wereld van verschil, wat meer dan voldoende reden is om verschillende benamingen te gebruiken. Vandaag kristalliseren die zich onder de termen 'robuustheid' (*robustness*) tegenover 'veerkracht' (*resilience*). De begripsvorming rond veerkracht volgt zo de genoemde paradigmaverschuiving.

Robuustheid, de mogelijkheid om schokken te weerstaan, is een term die vooral bij het ontwerpen van technische systemen (bijv. bruggen, dijken, kerncentrales) gebruikt wordt. Het gaat om het ontwerpen van foutveilige systemen binnen een omschreven grens van onzekerheid. Dat is een beperkter perspectief dan de focus van veerkracht om foutveilige systemen proberen te creëren die in staat zijn tot leren, zelforganisatie en aanpassing aan verandering. De ramp met de kerncentrales van Fukushima illustreert het probleem van enkel te focussen op berekende risico's. Men had wel gerekend met de mogelijkheid van aardbevingen, maar niet met de onverwachte combinatie met een tsunami. Een dergelijke beperkte kijk is niet geschikt voor een duurzaamheidstransitie, want fundamentele verandering vraagt om om te kunnen gaan met het onbekende en onverwachte. Daarom wordt binnen *engineering* robuustheid meer en meer in een ruimere veerkrachtbenadering opgenomen, ook 'meta-robustheid' genoemd.

Veerkracht is volgens mij het best uitgewerkt in het kader van het onderzoek en de theorievorming over sociaalecologische systemen, een domein in volle ontwikkeling. Menselijke samenlevingen maakten altijd al deel uit van ecologische omgevingen en die hebben elkaar al eeuwenlang wederzijds beïnvloed. Dat impliceert dat sociale en ecosystemen niet als dusdanig in een 'zuivere' vorm bestaan: op aarde is er geen 'ongerepte' natuur meer, en alle sociale systemen hebben biofysische voorwaarden (bijv. voedsel). Het begrip 'sociaalecologische systemen' brengt die verwevenheid van sociale systemen en ecosystemen onder één noemer. Dat relativiseert de dichotomie tussen cultuur en natuur en het artificiële onderscheid tussen sociale en biofysische omgeving, en gaat daarbij in tegen de naturalisering van het systeembegrip. Dat impliceert dat de benadering van sociaalecologische systemen open staat voor sociale, culturele en economische invloeden, voor machtsrelaties en handelingspatronen. En dat is noodzakelijk om systemische inzichten te kunnen combineren met sociale actie en met politiek.

Politiek is ermee gediend uit te gaan van de beste beschrijvingen die we van de werkelijkheid hebben. Voor groene politiek betekent dat volgens mij dat de paradigmawisseling naar een complex wereldbeeld omarmd moet worden, waaruit volgt dat systeembegrip nodig is om initiatieven en acties te helpen oriënteren. Veerkracht biedt daarbij een lens om naar de wereld te kijken en te zien hoe die in elkaar zit, verandert of veranderbaar is.

Aanmodderen

De relatie van veerkracht met sociale actie zit in haar dynamisch karakter, "het vermogen te veranderen om dezelfde identiteit te behouden" (Folke 2010). Veerkracht is een dynamische vorm van 'bestendigheid' die meer inhoudt dan louter reageren op verstoringen.

Veerkracht wijst juist op mogelijkheden om te veranderen en te ontwikkelen als antwoord op moeilijkheden en uitdagingen van allerlei aard, zowel intern als extern. Die idee van verandering maakt deel uit van wat we normaal onder *identiteit* verstaan.

De uitwerking daarvan leidt tot een meerdimensionaal begrip van veerkracht. Naargelang de uitdaging wordt veerkracht als *bestendigheid* immers verbonden met twee andere systeemkenmerken: *aanpassingsvermogen*, het vermogen van actoren in het systeem om veerkracht te beïnvloeden, en *transformatievermogen*, het vermogen om een fundamenteel nieuw systeem te creëren wanneer ecologische, economische of sociale condities het bestaande systeem onhoudbaar maken. Voor samenlevingsverbanden gaat het erom dat menselijke actoren doelbewust veerkracht kunnen beïnvloeden en zo ook de evolutie van de betrokken systemen. Veerkracht is daardoor een vermogen dat ingezet kan worden bij het nastreven van sociale (systeem)verandering, zoals een duurzaamheidstransitie.

Gezien de wezenlijke complexiteit van sociaalecologische systemen en de daarmee verbonden onvoorspelbaarheid – de ‘maakbaarheid’ van de samenleving is beperkt – is veerkracht onlosmakelijk verbonden met een praktijk van *samenwerken* en *sociaal leren*. Veerkracht heeft een *performatief* karakter: ze vereist een inzet in een praktijk die niet anders dan onoverzichtelijk kan zijn en een feitelijke omgang met allerlei moeilijkheden vereist. Dat kan dus nooit om puur planmatig management gaan, maar de groeiende kennis over de dynamiek van systemen maakt het toch meer dan blind aanmodderen. En in die zin houdt veerkracht ook in dat lerende gemeenschappen min of meer *voorbereid zijn* op wat komen kan.

Principes

De veerkrachtliteratuur noemt verschillende systeemaspecten waaraan gewerkt kan worden om veerkracht te verhogen. Volgende opsomming van veerkrachtprincipes geeft daarvan enig idee (Lewis & Conaty 2012; Walker & Salt 2012).

- *Diversiteit*: een veerkrachtige wereld bevordert en onderhoudt diversiteit in alle mogelijke vormen (biologisch, landschap, sociaal, economisch). Dat staat tegenover elke vorm van monopolievorming.
- *Modulariteit*: een veerkrachtige wereld is opgebouwd uit componenten die onafhankelijk van de rest kunnen opereren en gewijzigd worden.
- Sociaal kapitaal*: een veerkrachtige wereld bevordert vertrouwen, goed-ontwikkelde sociale netwerken en leiderschap.
- *Innovatie*: een veerkrachtige wereld benadrukt leren, experimenteren, lokaal ontwikkelde regels en het omarmen van verandering.
- *Overlap*: een veerkrachtige wereld heeft instituties waarvan de (bestuurs)structuren ‘redundantie’ inhouden.

- *Korte terugkoppeling*: een veerkrachtige wereld heeft korte feedbacklussen. Van belang is een voortdurende communicatiestroom met een korte relatie tussen informatie en actie, wat horizontale verbindingen belangrijk maakt.
- *Ecosysteemdiensten*: waar die vandaag door de markt verwaarloosd worden, worden ze door een veerkrachtige wereld alle in aanmerking genomen en gewaardeerd.
- *Gelijkheid*: een (wenselijke) veerkrachtige wereld erkent het belang van gelijkwaardigheid tussen mensen en moedigt democratisering aan met inspraak en mogelijkheid tot handelen voor iedereen.
- *Bescheidenheid*: een veerkrachtige wereld erkent onze afhankelijkheid van ondersteunende ecosystemen, laat toe om de grenzen van ons meesterschap te waarderen en aanvaardt dat we nog veel te leren hebben over onze relatie met de biosfeer.

Politiek

Als systemisch actiebegrip wordt veerkracht op allerlei domeinen gebruikt, tot en met het ontwikkelen van militaire strategieën als antwoord op netwerkorganisaties als Al Quaeda. Als dusdanig behoort veerkracht tot de condities van politiek veranderingsvermogen, maar is het op zich onvoldoende normatief ingevuld. Actietheorieën lopen daarom best op minstens twee benen: het gaat er niet alleen om inzicht te hebben in hoe dingen in beweging gebracht kunnen worden, maar evenzeer om wat er in het geding is en waartoe verandering moet leiden. In die zin vraagt inzetten op veerkracht om een fundamenteel politiek-normatief discours. Dat is ook de ratio achter de dubbele titel van mijn boek *Veerkracht en burgerschap*.

Anderzijds merken we in de hierboven opgesomde veerkracht-principes wel een aantal normatieve koppelingen. Zo leidt het belang van coöperatie en sociaal kapitaal tot aandacht voor gelijkheid en democratisering. Die koppeling verloopt echter via een complex inzicht, en is niet zomaar af te lezen uit het woord 'veerkracht'. Bijvoorbeeld de beweging van de Transition Towns hanteert veerkracht als een oriënterend principe, maar volgens mij moet je het dan overladen met normatieve inhoud die er niet noodzakelijk mee verbonden is. Politiek vind ik het beter om normatieve oriëntatie expliciet te maken via een set van meerdere principes als ecologische rechtvaardigheid, democratische gelijkheid, actief burgerschap, enz. De erkenning van complexiteit immers dat een standpunt van waaruit een maatschappelijke inzet eenduidig vanuit één formulering of principe verwoord kan worden onmogelijk is.

Hoewel veerkracht op zich normatief onderbepaald is, biedt het wel munitie om een neoliberal of conservatief discours te bekritisieren dat veerkracht individualiseert en het als een onderbouwing van individuele verantwoordelijkheid ziet. Daartegenover spoort veerkracht wel met

samenwerking en ‘gedeelde’ verantwoordelijkheid, en daarmee met de idee van *actief burgerschap* als ‘gedeelde verantwoordelijkheid voor een gedeelde wereld’. Dat neemt het meningsverschil en de discussie over het waartoe niet weg, maar wijst er wel op dat democratische verandering slechts mogelijk is op basis van coöperatie. En dat wordt bij uitstek uitgedrukt in Hannah Arendts (1969:143) begrip van (politieke) macht: “Macht komt overeen met het menselijke vermogen niet slechts te handelen, maar in gezamenlijk overleg [*in concert*] te handelen. Macht is nooit de eigenschap van een individu; het behoort aan een groep, en blijft slechts bestaan zolang de groep bij elkaar blijft.”

Strijd

Mijn conclusie is dat veerkracht als systemisch actiebegrip wel degelijk kan bijdragen aan het formuleren van een coherente politieke actietheorie die aansluit bij de beste kennis die we vandaag van de wereld hebben. Zo het ook een lens om het programma van een groene partij te helpen formuleren. Maar juist omdat veerkracht normatief te kort schiet wordt het vandaag gepolitiseerd in allerlei richtingen. In die zin is het een ‘politiek’ begrip waarvoor de strijd om een gepaste interpretatie ook gestreden moet worden. Maar het lijkt niet direct geschikt als uithangbord voor een politieke stroming.

Literatuur

J.M. Anderies, J. M., Folke, C., Walker, B. & E. Ostrom, ‘Aligning key concepts for global change policy: robustness, resilience, and sustainability’, *Ecology and Society*, 18(2) (2013), 8.

H. Arendt, *Crises of the Republic*, New York: Harcourt Brace Jovanovich 1969.

C. Folke et al., ‘Resilience thinking: integrating resilience, adaptability and transformability’, *Ecology and Society*, 15, 4 (2010), 20.

C.S. Holling, ‘Engineering resilience versus ecological resilience’. In P. C. Schulze (ed.) *Engineering within Ecological Constraints*, Washington, DC: National Academy Press 1996, 31-44.

M. Lewis & P. Conaty, *The Resilience Imperative. Cooperative Transitions to a Steady-State Economy*, Gabriola Island: New Society Publishers 2012.

S. Moser, *Resilience in the face of global environmental change*. CARRI Research 2008 Report 2.

J. Peeters (red.), *Veerkracht en burgerschap. Sociaal werk in transitie*. Berchem: EPO 2015.

B. Walker & D. Salt, *Resilience Practice. Building capacity to absorb disturbance and maintain function*, Washington, DC: Island Press 2012.

www.resalliance.org

Veerkracht als instrument voor **groene sy**

De term veerkracht is vooral bruikbaar bij het doorlichten van systemen, of dat nu om voedsel, geld of energie gaat. Veerkracht is geen ideologie, maar een concept dat handen en voeten geeft aan idealen als duurzaamheid.

Door *Jojanneke Vanderveen*
& *Albert Faber*

Met de term ‘economisme’ vatte Jesse Klaver in zijn boek *De mythe van het economisme* vorig jaar het onbehagen samen over het heersende economische systeem, dat wordt getekend door rendementsdenken en efficiëntie. Het onbehagen heerst niet alleen bij GroenLinks; we zien het ook terug in de Maagdenhuisbezetting, in de protesten tegen het TTIP-handelsverdrag, en in het succes van het werk van Piketty. Het onbehagen is een aanklacht tegen de economische rationalisatie van politieke idealen, tegen de neoliberale heiligheid van de markt en tegen het *new public management* van cijferfetisjisme en wantrouwen. Zo’n economie laat weinig ruimte voor politieke idealen die buiten dit stramien vallen. Vriendschap, kunst, schoonheid, natuur, vrijheid: hoe waardeer je dat in een economistische maatschappij?

Klaver agendeert een zoektocht naar alternatieve benaderingen, maar biedt deze nog niet. Jasper Blom, directeur van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks, stelde vorig jaar in de Helling voor om de term ‘ecologisme’ nader uit te werken, als kader voor in elk geval de groene kant van het GroenLinkse idealenspectrum. In deze Helling suggereert Dirk Holemans de term ‘veerkracht’ als alternatief frame voor GroenLinks, om weerwerk te bieden tegen andere dominante frames.

Veerkracht is een concept dat kan helpen om concreet handen en voeten te geven aan een ideologie die duurzaamheid als belangrijkste waarde hanteert. We verkennen in deze bijdrage in hoeverre de term ‘veerkracht’ kan bijdragen aan een kritische reflectie op – en uiteindelijk een versterking van – de GroenLinkse idealen.

Buffers

Waar de nadruk ligt op efficiëntie en productiviteit gaat vaak iets van waarde verloren. Massaproductie leidt niet zelden tot homogeniteit en eenvormigheid,

steemkritiek

ten koste van diversiteit en variatie. Dat in zichzelf kan al voelen als een onaantvaardbaar verlies, maar het heeft ook concrete gevolgen: de veerkracht komt onder druk te staan. Vanuit de ecologie weten we al langer dat monocultuur en hoge ecologische efficiëntie een ecosysteem kwetsbaar maken, tot het punt waarop het systeem al bij de geringste verstoring instort (Gunderson en Holling 2002). Dat geldt niet alleen voor ecologische systemen: het snelle verval van de financiële sector in 2007-2009 had veel te maken met een ingebouwde kwetsbaarheid als gevolg van sterke netwerkverbindingen en door eenvormige bedrijfsstrategieën. Op vergelijkbare wijze geldt dit ook voor de euro als gezamenlijke munt: intense samenhang en eenvormigheid leiden tot een kwetsbaarder systeem, omdat de delen elkaar niet ongemoeid laten.

Tegenover kwetsbaarheid staat veerkracht: het vermogen van een systeem om verstoring te doorstaan en na die verstoring terug te keren naar het oude, gezonde niveau, of om verstoringen te absorberen en als systeem min of meer onaangedaan te blijven.

Veerkracht legt de nadruk op een zekere buffercapaciteit, adaptief vermogen en redundantie. Een veerkrachtig systeem kent lossere verbindingen, een grotere diversiteit en minder directe afhankelijkheden binnen het systeem. De gezondheid van een veerkrachtig systeem wordt niet bedreigd als één onderdeel slecht functioneert of wegvalt, of als het tijdelijk even minder gaat.

Monsanto

Veerkracht is van essentieel belang voor de houdbaarheid van complexe systemen. Dat geldt met name voor systemen waarvan we fundamenteel afhankelijk zijn, zoals de voedselvoorziening. Tegelijkertijd biedt de noodzaak om de hele wereld van voedsel te voorzien, prikkels om de opbrengst per hectare te maximalise-

ren en daarmee ecologische buffers te verzwakken.

De maximalisatie van opbrengsten in de voedselproductie brengt ecologische en economische risico's met zich mee. Op ecologisch gebied hangt de kwetsbaarheid samen met de lage verscheidenheid aan gewassen, die bovendien in monocultuur verbouwd worden. Op economisch gebied zien we in de hele productieketen dat er sprake is van schaalvergroting, marktconcentratie en afnemende marges. Een voedselvoorziening die afhankelijk is van één of enkele partijen loopt echter grote risico's. Monsanto is een duidelijk voorbeeld. Door patenten aan te vragen op gewassen monopoliseert Monsanto de markt voor gewassen en maakt het boeren afhankelijk van Monsanto-zaden. Naast de resulterende rem op innovatie, de hoge kosten voor boeren en de gevoelde onrechtvaardigheid over de agressieve werkwijze van Monsanto, zien we hierdoor ook een toename van de – ecologische én economische – kwetsbaarheid van het voedselsysteem als geheel.

“Wie maatschappelijke problemen bekijkt vanuit het perspectief van veerkracht, komt tot heel andere verhalen dan de gebruikelijke,” stelt Holemans. De nadruk ligt dan op elementen als diversiteit, adaptief vermogen en samenwerking. In de huidige turbulente tijden zou het kunnen helpen om tegengas te geven tegen het neoliberale, economistische discours, dat is gericht op homogenisering en het vernietigen van buffers. De positie van Monsanto in het voedselsysteem geeft ons een handvat voor kritische reflectie, niet alleen als afzonderlijke casus, maar ook als illustratie voor een breder systeemperspectief. Voor GroenLinks kan die beschouwing nieuwe woorden geven aan bestaande idealen. We zien de volgende invalshoeken.

Eén paard

Ten eerste biedt het begrip veerkracht nieuwe inzichten om kritisch te zijn op machtsposities en machts-

|

Door patenten aan te vragen op gewassen monopoliseert Monsanto de markt.

Het begrip veerkracht biedt nieuwe inzichten om kritisch te zijn op machtsposities en machtsconcentraties.

/

concentraties. GroenLinks is vanouds wantrouwig tegenover machtige partijen, vanwege het gevaar van uitbuiting en machtsmisbruik. Macht hoeft echter niet noodzakelijkerwijs tot misbruik. Een veerkrachtperspectief laat zien dat ook een concentratie van macht in de handen van een rechtvaardige machthebber risicovol is: alle macht op één plek maakt het systeem als geheel kwetsbaar voor uitval. Zelfs onder de beste omstandigheden is er dus goede reden om niet slechts op één paard te wedden.

Als we dit inzicht toepassen op de voedselproductie, dan hoeven we ons dus niet eens af te vragen of de methodes van Monsanto nu wel of niet ethisch verdedigbaar zijn, om toch de marktpositie van het bedrijf ter discussie te stellen. De afhankelijkheid van één of enkele bedrijven maakt ze *too big to fail*, waarmee een essentieel systeem als de voedselvoorziening te kwetsbaar wordt. En falen van grote bedrijven is niet ondenkbaar: denk aan Parmalat, Enron, Fortis en onlangs nog V&D. Het verval van zulke grote bedrijven gaat doorgaans gepaard met grote verstoringen en brengt een forse aanslag op publieke middelen met zich mee. Monsanto hoeft bovendien niet eens om te vallen om de kwetsbaarheid van het voedselsysteem aan te tonen. Een hardnekkige ziekte in één van Monsanto's gewassen kan al forse gevolgen hebben voor het mondiale voedselsysteem.

Fundament

Ten tweede, en voortvloeiend uit het eerste punt, heeft het begrip 'veerkracht' het potentieel om een positief weerwoord te bieden tegen de economistische benadering. Veerkracht als criterium voor het beoordelen van systemen is een bindende factor tussen groene, linkse speerpunten als zelfbeschikking, diversiteit, experiment en een plattere machtsverdeling. Zo'n benadering stuurt weg van homogeniteit, het opsouperen van buffers en het voeren van een

strak stramien. Een veerkrachtig systeem heeft baat bij pluraliteit en diversiteit. Om daartoe te komen moet er ruimte zijn voor experimenten – voor *trial and error*, en dus voor de mogelijkheid om te falen – zonder dat daarmee het systeem direct in een kritieke situatie belandt (Harford 2011). Voor het voedselsysteem betekent dat, onder andere, een grotere diversiteit van zowel gewassen als voedselproducenten en –aanbieders.

Veerkracht kan zo dienen ter aanvulling en verrijking van de wat sleetse term 'duurzaamheid'. Duurzaamheid geeft een ideaal weer: een systeem dat kan voortduren. Op beleidsniveau heeft GroenLinks doorgaans voldoende suggesties: voor windmolens, tegen kolen; voor fietspaden, tegen asfalt voor auto's. Veerkracht biedt echter aanknopingspunten voor een rijkere visie op systeemniveau. Het concept maakt concreter en inzichtelijker waar een duurzaam systeem bij gebaat is: diversiteit, experiment, buffers en een evenwichtiger verdeling van de macht. Veerkracht legt daarmee een steviger fundament onder een groene ideologie.

Experimenteren

Veerkracht is in zichzelf geen garantie voor ecologische houdbaarheid. Zo zijn fossiele brandstoffen een betrouwbare en robuuste fundering onder onze economie – een bijzonder veerkrachtig systeem. Door de nadruk op stabiliteit, die voortvloeit uit het toepassen van het idee van veerkracht, kan het dus lijken alsof veerkracht samenhangt met conservatisme. Hoe kan veerkracht dan toch een concept zijn dat helpt om een positief verhaal te formuleren over transitie en verandering?

Veerkracht en transitie zijn samen te brengen als we uit het idee van veerkracht lessen trekken voor het soort verandering dat wenselijk is. We lieten al zien dat het probleem van machtsconcentraties sterk samen-

hangt met de kwetsbaarheid van het systeem als geheel. We gaven ook al aan dat experimenteren en de ruimte om te falen belangrijk zijn voor een veerkrachtig systeem. Dit wijst ons in de richting van het soort verandering dat nodig is: een verandering die op verschillende plekken, met verschillende methodes wordt nagestreefd. Een groot, homogeen, van boven opgelegd transitieplan zou een risico vormen voor de veerkracht van het nieuwe systeem.

Dit klinkt misschien onbevredigend voor wie groene ambitie heeft en vaart wil maken met de transitie naar een meer duurzame samenleving. Voor de energietransitie, de verduurzaming van het mondiale voedselsysteem of de aanpak van klimaatverandering zijn er echter geen eenvoudige *silver-bullet*-oplossingen. Als we ons laten informeren door het idee van veerkracht, verschuift het sturingsperspectief van een ingenieursmodel, waarbij de overheid aan het stuur zit van goed gecoördineerde maatschappelijke veranderingen, naar een meer ecologisch model, waarin de overheid randvoorwaarden scheidt en aanjager is van een bredere en meer stapsgewijze verandering.

Moreel realisme

Als we dit inzicht serieus nemen, opent het veerkrachtperspectief een vat vol nieuwe mogelijkheden, een geheel nieuw perspectief op sturing, verandering en transitie. Een veerkrachtige samenleving is dan geen utopie voor de toekomst, maar een *Leitmotiv* voor handeling in het heden. Veerkracht is een vorm van moreel realisme: het is geen kwestie waar je voor of tegen moet zijn, maar een kwestie van een verstandige verhouding tot de wereld om ons heen. Een tweede element uit het vat vol mogelijkheden is het brede actieperspectief dat er uit voort komt: *we can all contribute*. Veerkracht is niet iets van de overheid of van politici, maar iets van ons allemaal. Dat geeft een grote eigen verantwoordelijkheid, maar het geeft ook enorme

kansen en handelingsperspectief. Het zijn onze eigen *experiments in living* die bij kunnen dragen tot een veerkrachtiger samenleving.

Dit perspectief past bij GroenLinks, een partij die ideologie en realisme wil combineren, een partij ook die nadruk legt op individuele handelingsvrijheid, maar binnen de kaders van grotere publieke waarden en belangen. GroenLinks is altijd wars geweest van de botsing der grote utopieën en benadrukt veel liever de centrale waarden als uitgangspunt voor maatschappelijk handelen. Dat zijn waarden als tolerantie, duurzaamheid, gelijkheid en solidariteit. Met de term veerkracht krijgen juist deze waarden een grotere conceptuele inhoud.

Literatuur

J. Blom, 'De toekomst van links is groen', *de Helling* 28, 3 (2015), 16-19.

L.H. Gunderson en C.S. Holling, *Panarchy. Understanding transformations in human and natural systems*. Washington D.C.: Island Press 2002.

T. Harford, *Adapt. Why success always starts with failure*, Londen: Abacus 2011.

J. Klaver, *De mythe van het economisme*, Bezige Bij: Amsterdam 2015.

economische²²

Sinds de crisis zijn economische wetenschappers onzeker over de heersende neoliberale theorieën. Ze zijn op zoek naar inzichten die meer recht doen aan de complexiteit van de werkelijkheid. Het concept veerkracht maakt een kans.

Door **Robert Kleinknecht**

Na de crisis met Amerikaanse rommelhypotheken, en in het bijzonder na het bankroet van de zakenbank Lehman in september 2008, ontstond discussie over de kwetsbaarheid van ons economisch systeem: hoe kunnen landen zich wapenen tegen plotselinge schokken? Hoe kunnen we de veerkracht van bedrijven vergroten? Recent bedrijfseconomisch onderzoek laat zien dat er omwille van meer weerstandsvermogen in slechte tijden meer aandacht is voor een verbinding van economie en samenleving. Thema's als medezeggenschap en duurzaamheid, klassiek voor GroenLinks, worden weer van stal gehaald. Zo verrijkt de zoektocht naar veerkracht het economisch denken.

Verwarring > Economie wordt vaak als een 'rechts' thema ervaren. In tijden van economische onzekerheid lijken kiezers bijvoorbeeld vaak naar de rechterkant van het politieke spectrum te neigen omdat dit 'goed is voor de economie'. Als we naar de economische wetenschap kijken dan werd deze tot voor kort inderdaad overheerst door de neoliberale logica van privatisering, deregulering, vermindering van overheidsuitgaven en maximalisatie van aandeelhouderswaarde. De laatste jaren verkeren economen echter in staat van verwarring: de financiële crisis logenstrafte

veel breed geaccepteerde theorieën over de werking van markten. Als gevolg hiervan is er meer aandacht gekomen voor het werk van gedragseconomen, die het denkbeeld van de 'homo economicus' (de puur rationeel calculerende burger) onder schot nemen. Ook is het aanzien van de theorie van 'efficiënte markten' niet meer wat het geweest is. Het is alom zoeken naar nieuwe theorieën en modellen, die de economische werkelijkheid realistischer beschrijven.

Dachten veel economen voor de crisis de economie wetmatig te kunnen ontleden, tegenwoordig beschouwen meer en meer economen haar als een complex systeem, waarbinnen de verschillende onderdelen samenhangen en elkaar via ingewikkelde feedbackmechanismen beïnvloeden. Zo'n systeem kan enige tijd in evenwicht lijken, totdat de onderliggende dynamiek aan de oppervlakte komt en de economische werkelijkheid er op eens heel anders uit komt te zien. In een dergelijk systeem is een maximalisatiestrategie risicovol omdat zij met zich meebrengt dat onderdelen van het systeem perfect op elkaar af worden gestemd en redundantie verdwijnt. In geval van systeemshokken zijn ontkoppeling en diversiteit echter juist eigenschappen die de veerkracht van het systeem vergroten. Deze mechanismen komen overeen met de drie elementen die Dirk Holemans noemt in deze Helling als wezenlijk voor veerkracht: feedback, modulariteit (ontkoppeling) en diversiteit. In de economie betekent veerkracht in de kern hetzelfde als in de ecologie; het gaat om het economisch systeem in plaats van het ecologisch systeem. Het is bij de groei van welvaart dus zaak om ook te kijken naar de kwetsbaarheid ervan. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) stond in haar rapport *Naar een lerende economie* daarom bijvoorbeeld niet alleen stil bij het verdienvermogen van de Nederlandse economie, maar ook bij de veerkracht ervan.

Medezeggenschap › Ook op bedrijfsniveau gaat de aandacht niet meer uitsluitend uit naar winstmaximalisatie: er is nu ook aandacht voor de vraag hoe organisaties hun kwetsbaarheid voor onverwachte schokken kunnen verkleinen. Waar het in de macro-economie, net als in de systeemecologie, gaat over veerkracht van het systeem, kijken bedrijfseconomen dus naar hoe actoren binnen dit systeem hun veerkracht kunnen vergroten als het economisch systeem getroffen wordt. Ecologen hebben doorgaans beperkt aandacht voor de actoren in het systeem, omdat dieren en planten hun gedrag niet bewust kunnen veranderen.

Het onderzoek naar de actoren in de economie (werknemers en werkgevers) staat nog in de kinderschoenen, maar interessant is dat de eerste resultaten klassieke GroenLinkse thema's als medezeggenschap en duurzaamheid in de schijnwerpers komen omdat zij de veerkracht van bedrijven blijken te vergroten.

Traditioneel stonden bedrijfseconomen sceptisch tegenover onderwerpen als medezeggenschap en duurzaamheid: velen waren het eens met vrije-markt-ideoloog Milton Friedman, die beweerde dat de enige maatschappelijke verantwoordelijkheid van bedrijven bestond uit het maximaliseren van aandeelhouderswaarde. Hoge winsten zouden immers garant staan voor werkgelegenheid, groei en hoge belastinginkomsten. Ieder ander doel dan maximalisatie van winstgevendheid en aandeelhouderswaarde leidt de aandacht van managers slechts af, met minder economische groei als gevolg en, dus, minder middelen om maatschappelijke problemen aan te pakken. Volgens deze visie moeten bedrijven zo min mogelijk belast worden met maatregelen ter bevordering van duurzaamheid, laat staan de emancipatie van de arbeid.

Economen (met name ook uit Amerika) staan om die reden veelal sceptisch tegenover de relatief grote invloed die Europese werknemers hebben in bedrijven als gevolg van regelingen voor medezeggenschap. In Nederland zijn bedrijven met minimaal vijftig werknemers bijvoorbeeld verplicht om een ondernemingsraad in te stellen, terwijl er in andere Europese landen, zoals Duitsland, zelfs een verplichting tot werknemersvertegenwoordiging in de Raad van Commissarissen bestaat. Zulke medezeggenschap is

in de eerste plaats tot stand gekomen als gevolg van maatschappelijke ontwikkelingen. De Nederlandse Wet op de Ondernemingsraden (WOR) die in 1950 in werking trad kan bijvoorbeeld niet los gezien worden van de naoorlogse opbouw van de verzorgingsstaat. In Duitsland speelde daarnaast mee dat men de macht van een aantal grote industriëlen die met de nazi's hadden gecollaboreerd wilde beperken door middel van het aanstellen van werknemersvertegenwoordigers in hun Raden van Commissarissen.

Klagen › Hoewel er dus zowel ideologische als pragmatische argumenten waren voor de invoering van medezeggenschap, vreesden veel economen dat bedrijfseconomische overwegingen in de verdrinking zouden komen wanneer werknemers invloed hebben op strategische beslissingen. De besluitvorming wordt immers trager en werknemers kunnen mogelijk herstructureringen blokkeren. Ook werd gevreesd dat de sterkere onderhandelingspositie van werknemers nadelig kan zijn voor de belangen van aandeelhouders omdat werknemers relatief risicomijdend zijn. Aandeelhouders kunnen meer risico accepteren, aangezien zij hun beleggingen over een groter aantal bedrijven kunnen spreiden. Uit de financieringstheorie is bekend dat meer risico samengaat met meer rendement. Werknemers kunnen daarentegen het risico om hun baan te verliezen nauwelijks spreiden, waardoor zij belang hebben bij minder riskante ondernemingsstrategieën. Ze willen vooral continuïteit van hun bedrijf en hun baan. Maar omdat minder risico ook minder winst betekent, zou medezeggenschap dus de aandeelhouders benadelen.

Er is echter weinig empirisch bewijs voor de stelling dat bedrijfseconomische belangen worden geschaad door medezeggenschap. Sommige ondernemers willen graag klagen over een opgetuigde papieren vergadermachine, maar uitgebreid onderzoek naar de economische effecten van ondernemingsraden laat vrijwel geen negatieve effecten zien. Ook de studies naar de economische effecten van werknemersvertegenwoordiging in de Raad van Commissarissen laten een genuanceerder beeld zien: de vergroting van de werknemersvertegenwoordiging van een derde naar de helft van de zetels in de Raden van Commissarissen in grote Duitse ondernemingen heeft

Medezeggenschap kan de veerkracht van bedrijven bevorderen door excessieve risico's tegen te houden.

/

bijvoorbeeld weliswaar negatieve effecten gehad op de beurswaarde van deze bedrijven, maar zij had tegelijkertijd positieve effecten op de arbeidsproductiviteit. Dit suggereert dat aandeelhouders een lagere winstgevendheid verwachten, terwijl er in feite meer waarde wordt gecreëerd.

Zeepbel > Een mogelijke verklaring voor het veelal positieve affect op arbeidsproductiviteit is dat medezeggenschap de kwaliteit van de arbeidsverhoudingen bevordert, wat innovaties kan bevorderen doordat de kennis op de werkvloer beter wordt benut.

Uit mijn eigen onderzoek (2015) blijkt bovendien dat werknemersvertegenwoordigers in de Raad van Commissarissen de veerkracht van bedrijven kunnen vergroten. In een studie naar bedrijven met medezeggenschap vond ik dat zij in de aanloop naar de crisis van 2008 weliswaar door beleggers lager gewaardeerd werden dan (vergelijkbare) bedrijven zonder medezeggenschap, maar ook dat zij na de Lehman-Crash door diezelfde beleggers juist significant gunstiger (dan wel minder slecht) gewaardeerd werden in vergelijking tot (vergelijkbare) bedrijven zonder medezeggenschap. Dit effect was met name significant bij bedrijven waar de *helpt* van de commissarissen uit werknemerscommissarissen bestond, waardoor deze commissarissen ook echt invloed kunnen hebben op de strategie. Kennelijk hebben zij dus tijdens het opblazen van de zeepbel voor 2008 een minder riskante strategie afgedwongen, waardoor het bedrijf na het imploderen van de zeepbel ook minder problemen had. Medezeggenschap kan dus de veerkracht van bedrijven op de lange termijn bevorderen door in tijden van overvloed het nemen van excessieve risico's tegen te houden.

Tegenkracht > Het werk van de Canadese onderzoekster Pratima Bansal laat daarnaast zien dat ook meer aandacht voor duurzaamheid de veerkracht van bedrijven kan vergroten. Bedrijven die aandacht hebben voor duurzaamheid (zowel op sociaal als op milieugebied) hebben onder andere betere contacten met hun stakeholders (werknemers, toeleveranciers, afnemers of publieke instanties) en kunnen zo mogelijke risico's in hun omgeving eerder herkennen en oplossen, waardoor ze hun winstgevendheid constanter is

over de tijd en ze op de lange termijn winstgevender zijn. Bovendien letten deze bedrijven bij het nemen van strategische beslissingen meer op de lange termijnconsequenties en worden zij minder dan andere bedrijven geregeerd door de gesel van de komende kwartaalcijfers. Zij lijken dus een bedrijfsmodel te hebben dat beter aansluit bij het GroenLinkse ideaal van een duurzame economie, waarin winstgevendheid ondergeschikt is aan maatschappelijke waardencreatie.

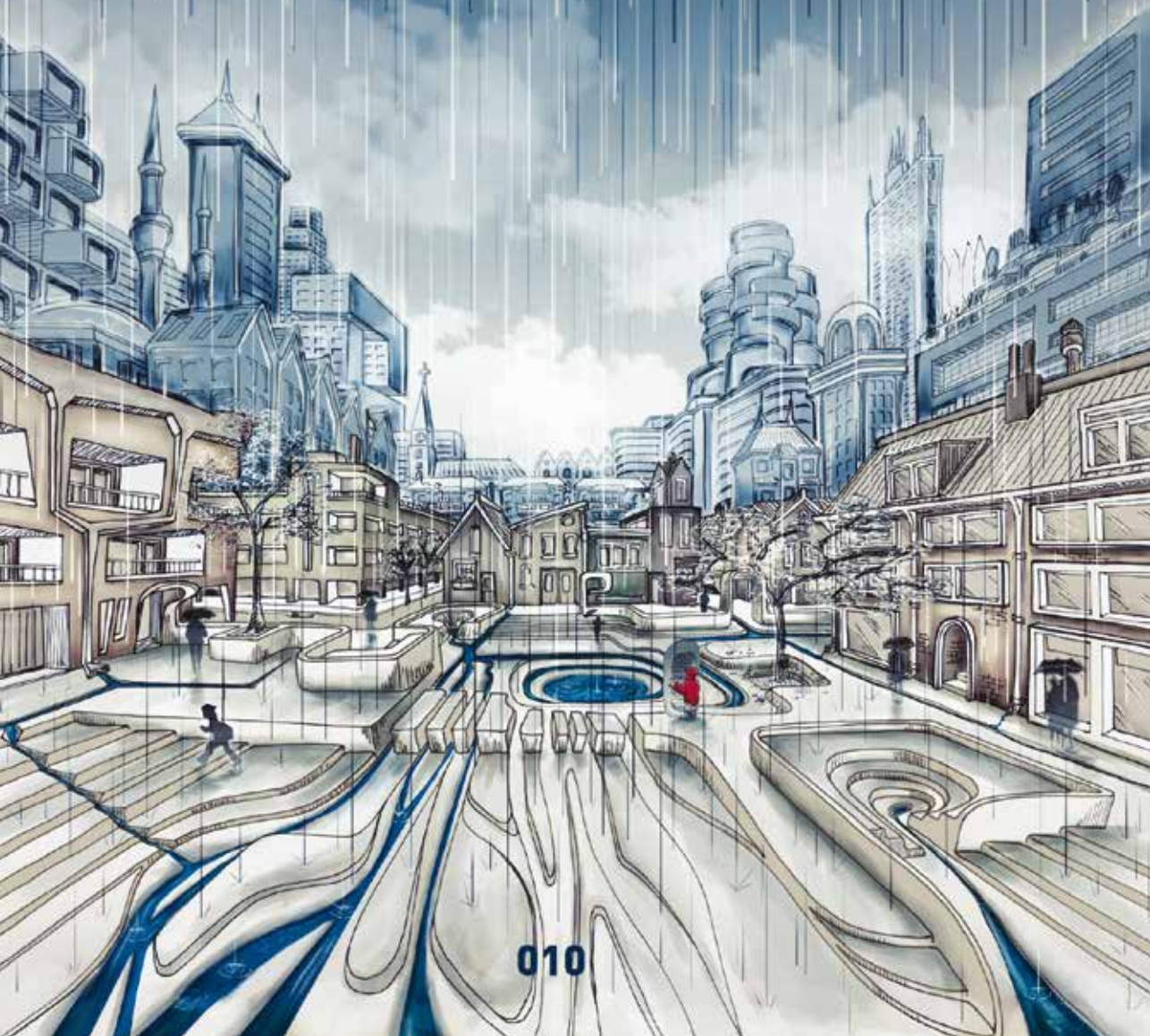
Het onderzoek gericht op de veerkracht van bedrijven leidt dus tot interessante nieuwe inzichten in de bedrijfseconomie. Hoewel de economische theorie een brede definitie van welzijn kent en onderwerpen als medezeggenschap en duurzaamheid hier evenzeer aan kunnen bijdragen als een hoge winstgevendheid, was de aandacht onder (bedrijfs)economen lange tijd toch vooral gericht op (korte termijn) winstmaximalisatie. De aandacht voor veerkracht leidt nu echter tot een herwaardering van deze typisch GroenLinkse thema's in academische kringen. Of het concept ook geschikt is om tegenkracht te bieden aan het neoliberale denken in het maatschappelijk economische debat, hangt waarschijnlijk vooral af van de politieke vertaling ervan – het concept leent zich immers niet direct voor verkiezingslogos. Helder is in ieder geval dat, met dank aan de toegenomen aandacht voor de veerkracht van het economisch systeem en de positie van bedrijven daarbinnen, GroenLinkse thema's als medezeggenschap en duurzaamheid niet zo maar meer ter zijde geschoven kunnen worden onder het mom van “het is slecht voor de economie”.

\

Literatuur

- R. Kleinknecht, 'Employee participation in corporate governance: Implications for company resilience', *The European Journal of Industrial Relations*, 2015.
- Resilience through Social And Environmental Practices', *Strategic Management Journal*, 2016.
- N. Ortiz and P. Bansal (verschijnt binnenkort), 'Building Organizational
- WRR, *Naar een lerende economie*, rapport nr. 90, 2013.

**DE URBANISTEN EN
HET WONDERE WATERPLEIN**

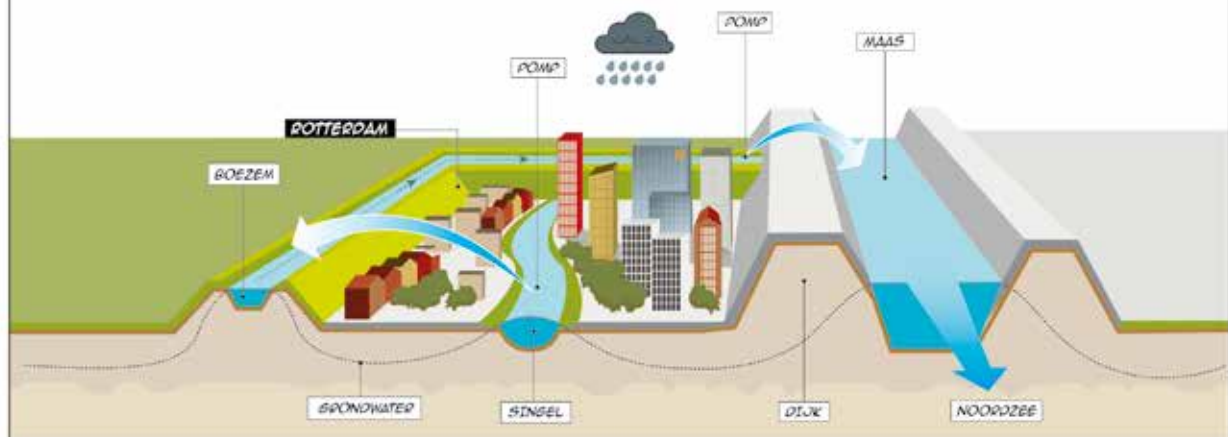

HET IS BEKEND DAT ONS KLIMAAT VERANDERT EN DAT HET STEEDS WARMER WORDT IN NOORDWEST EUROPA. DAARBIJ GAAT HET OOK STEEDS HARDER EN VAKER REGENEN, VOORAL IN DE ZOMER WORDEN DE BUIEN ZWAARDER.

AL DIE REGEN IS OOK IN ROTTERDAM ERG LASTIG. DE STAD LIGT LAAS (ONDER DE ZEE SPIEGEL) EN HET GRONDWATER STAAT RELATIEF HOOG (SOMS AMPER EEN HALVE METER ONDER HET MAAVELD). ALS ER VEEL REGEN VALT, KAN HET WATER GEEN KANT OP, WAARDOOR DELEN VAN DE STAD ONDER WATER LOPEN.

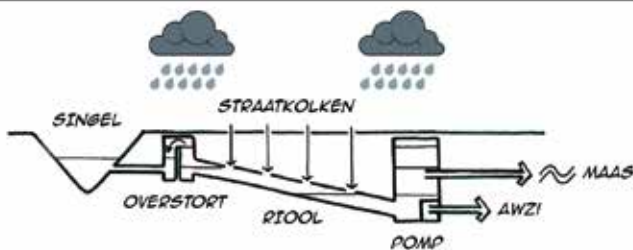
ROTTERDAM IS GEROLVD IN EEN LAASGELEGEN POLDER WAARUIT HET WATER WORDT WEGBEPOMPT VANUIT HET OPEN WATER, ZOALS DE SINGELS, WORDT HET WATER NAAR DE HOGER GELEGEN ROEZEM BEPOMPT. DEZE ROEZEM VERZAMELT HET WATER VAN DE WIJDE OMGEVING EN VOERT HET AF NAAR DE RIVIER DE MAAS. OOK DIT BEBURT MET EEN POMP; DE MAAS VOERT HET WATER VERVOLGENS AF NAAR DE NOORDZEE.

REGENWATER DAT OP STRAAT VALT KOMT NAUWELIJKS IN DE SINGELS TERECHT. HET WORDT DIRECT NAAR HET RIOOL GEBRACHT. ER IS IN ROTTERDAM **TE WEINIG OPEN WATER** OM AL HET REGENWATER IN OP TE VANGEN, ZEKER ALS HET HEEL HARD REGENT. BOVEDIEN LIGGEN DE SINGELS EN PLASSEN MEESTAL TE VER WEG. HET WATER KAN ER DAN NIET SNEL GENOEG KOMEN.

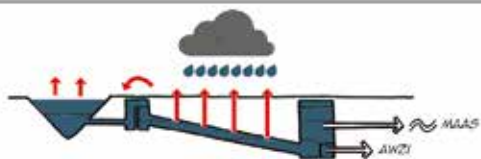
REGENWATER WORDT DOOR HET RIOOL AFBEVOERD NAAR DE AFVALWATERZUIVERINGSINSTALLATIE (AWZI).

HET SYSTEEM ZIT ZO IN ELKAAR DAT HET RIOOL EERST OVERSTROOMT IN DE SINGELS; DIT NOEMEN WE **OVERSTORTEN**. OVERSTORTEN IS SLECHT VOOR DE KWALITEIT VAN HET WATER, WANT VIES RIOOLWATER MENG T MET HET OPEN WATER VAN DE SINGELS WAAR VISSEN EN VOGELS LEVEN...

BIJ HEVIGE BUIEN WORDT OVERTOLTIS WATER 'OVERBESTORT' IN DE SINGELS EN IN DE MAAS BEPOMPT.

BIJ HELE ZWARE BUIEN LOPEN DE SINGELS OVER EN KOMT HET WATER LIJF DE KOLKEN WEEB OMHOOG...

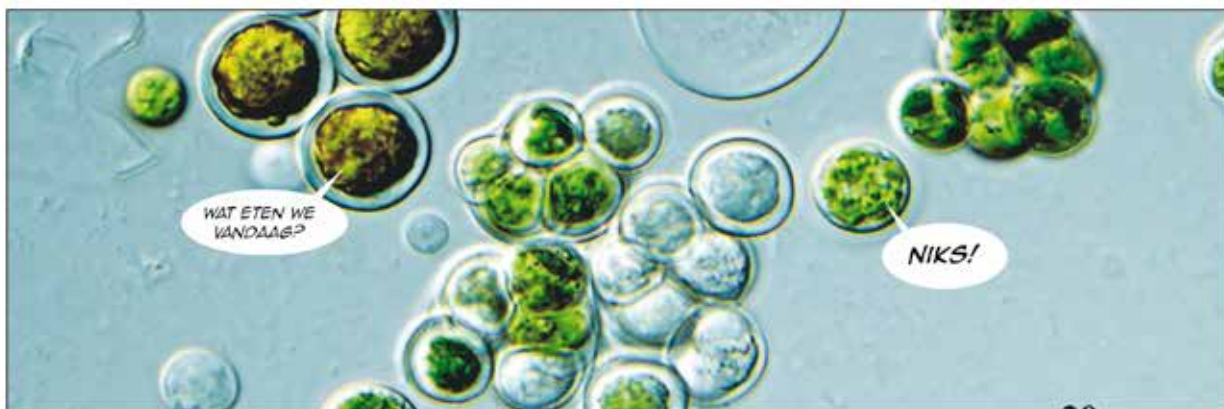
NU HET VAKER HARDER BAAT REGENEN DOET ZICH EEN PROBLEEM VOOR. HET SYSTEEM IS TE KLEIN VOOR DE MOMENTEN DAT HET HEEL HARD REGENT. DAN STROOMT HET RIOOL OVER EN KAN HET WATER NIET MEER WEG...

...EN DAT MOET NATUURLIJK OOK WEER SCHOONGEMAAKT WORDEN...

HET IS OOK NIET GOED VOOR DE AFVALWATERZUIVERINGSINSTALLATIE, WAAR HET VIEZE RIOOLWATER DOOR MICRO-ORGANISMEN WORDT GESCHIEDEN IN SCHOON WATER EN VIEZE DRAB DIE KAN WORDEN WEGGESCHIPT.

HET KLINT MISSCHIEN GEK, MAAR VOOR DEZE BEESTJES IS HET JUIST WEER EEN PROBLEEM DAT ER BIJ EEN HARDE REGENBUI TE VEEL "SCHOON" WATER IN HET RIOOL BELANDT. DAN BEVAT HET RIOOLWATER NAMELIJK TE WEINIG VOEDINGSSTOFFEN.

Het waterplein: van idee tot realisatie.

In het stripboek 'De Urbanisten en het wonderbare waterplein' doet de Rotterdamse stedenbouwkundige Florian Boer met zijn collega's uit de doeken hoe ze in 2004 het waterplein bedachten om klimaatbestendige steden te creëren. Het vele geld dat nodig is om wateroverlast via ondergrondse afvoer te beheersen, wordt hier gestoken in een openbaar, verdiept plein dat bij noodweer (enkele dagen per jaar) tijdelijk als waterbuffer fungeert. Het idee werd in 2013 voor het eerst gerealiseerd op het Benthemplein in Rotterdam. In een serie workshops dachten de omwonenden mee over de functies en de inrichting. Zie ook: www.urbanisten.nl

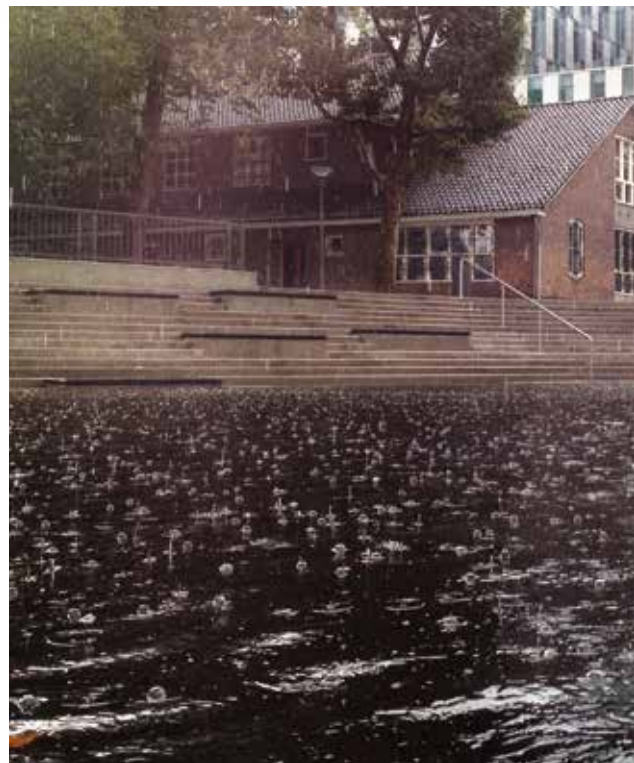

Foto: Ossip van Duivenbode

Arjan Vliegenthart:

Vertrouwen geeft burgers veerkracht

Veerkracht wordt in de eerste plaats voorgesteld als een 'groen frame'.

Wat gebeurt er als je de term toepast op sociaal terrein? Een gesprek over armoedebestrijding, Marx en roeien tegen de stroom.

Arjan Vliegenthart (1978) is wethouder voor de SP in tijden van economische crisis en bezuiniging; hij is dat in Amsterdam, waar de drang om als stad internationaal te scoren volgens velen de leefbaarheid en de zorg voor de onderkant onder grote druk zet. Vliegenthart heeft de portefeuilles Werk, Inkomen en Participatie en bevindt zich dus in het hart van deze discussie. Voor hij wethouder werd was hij onder andere lid van de Eerste Kamer voor de SP, lid van het landelijk partijbestuur en directeur van het Wetenschappelijk Bureau van de SP.

Wordt 'veerkracht' gebruikt in het sociale domein? Wat is je eerste reactie erop?

"Ik heb het nog niet veel gehoord op mijn beleidsterrein. Het doet mij meteen denken aan een andere veelgebruikte term, namelijk 'eigen kracht'. Die associatie maakt me meteen kritisch. De meeste mensen zijn veerkrachtig genoeg, maar geldt dat ook voor de kleine groep kwetsbare mensen aan de onderkant van de samenleving? Van het boek *Schaarste* van de Harvard-econoom Sendhil Mullainathan en Princeton-psycholoog Eldar Shafi (2013) heb ik geleerd dat een tekort veel dieper ingrijpt dan we vaak denken. Behalve tot geldgebrek met alle moeilijkheden van dien, leidt

het ook tot psychische problemen, fysieke beperkingen (vaker ziek), en tot minder geluk. Beleidsmakers onderkennen lang niet dat schaarste een zeer beperkende en bepalende factor is voor de hoeveelheid eigen kracht of veerkracht die mensen hebben. Het beleid is nu wachten tot mensen zelf initiatief nemen, maar mensen kunnen de weg naar de overheid vaak niet vinden. Mijn eerste reactie zou dus zijn: bij het maken van beleid moet de overheid niet uitgaan van de veerkracht van mensen, maar het moet juist het doel van dat beleid zijn om mensen veerkracht te geven. Een veer moet je immers spannen wil hij krachtig worden."

Het bereiken van deze groep minder veerkrachtige mensen is misschien wel de grootste uitdaging als het gaat om armoedebestrijding. De gemeente heeft er grote moeite mee, waardoor er zes miljoen euro op de begroting voor armoedebestrijding onbenut blijft. Dat is wel schokkend.

"Dat is de paradox van de mondigde samenleving. De hoogopgeleiden, de *well haves*, zijn in staat zich te articuleren, hebben een stem en uiten die ook. De onderkant van de samenleving heeft geen stem. Ik zie het als een belangrijke taak voor mij die groep een stem te geven. Je moet mensen in staat stellen zich daarin te ontwikkelen. Daarom ben

ik een voorstander van ont-zorgen. Er loopt nu een pilot waarbij de huur wordt ingehouden op de bijstandsuitkering. Dat gaan we nu op de hele stad uitbreiden. Dat mocht lange tijd niet omdat men vond dat mensen moeten kunnen kiezen. Maar als het gaat om een dak boven je hoofd en een ziektekostenverzekering, is er niet zoveel te kiezen. Dat moet iedereen gewoon hebben. Als je dat voor ze organiseert, hebben mensen hun hoofd vrij voor de andere vraagstukken waar ze mee worstelen en weten ze ook wat het budget is voor de wekelijkse boodschappen.

We willen niet betuttelen, maar het inzicht dat je mensen ook moet toerusten om aan de samenleving te kunnen meedoen, is bijna verdwenen. Als veerkracht zou betekenen: wat is er nu daadwerkelijk nodig om mensen toe te rusten zodat ze op kracht kunnen komen, is dat een veel zinnigere invulling dan uit te gaan van veerkracht en dat als samenleving aan te spreken.”

Veerkracht zoals dat door groene denkers wordt gehanteerd, gaat niet zozeer over individuele veerkracht, maar meer over mate waarin systemen zich weten aan te passen aan veranderingen en die ook zelf vorm te geven. Als kwetsbare mensen zo slecht toegang hebben tot het geld dat er is om hen te steunen, is er dan niet iets mis met het systeem? Is het niet zinvoller je te richten op het afschaffen van kwetsende regels, zoals de kostendelersnorm? (volgens deze regel wordt de bijstand verlaagd als je een woning deelt met anderen. Hoe meer volwassenen in de woning, hoe lager de bijstandsuitkering.)

“De kostendelersnorm is het schoolvoorbeeld van hoe aan de ene kant kan wordt gepreekt over de noodzaak van een participerende samenleving, terwijl die aan de andere kant wordt afgebroken. Hij is een boete op solidariteit, waarmee sociaal kapitaal door het putje wordt gespoeld. Als iemand een ander onderdak biedt, moet je dankjewel zeggen in plaats van korten op de bijstand. Als iemand met weinig kans op de arbeidsmarkt zich inzet voor vluchtelingen, moet je zeggen: fijn dat u meedoet in deze stad, in plaats van iemand af te straffen. Wij hebben aan de rem getrokken als het gaat om mantelzorgers en tijdelijk opvang. Daardoor heeft de staatssecretaris ons vrijheid gegeven. Dat zijn de echte successen.”

Het begrip veerkracht heeft drie componenten. De eerste twee zijn korte feedbacklussen en modulariteit (zie het artikel van Dirk Holemans). Is dat zinvol als het gaat om armoedebestrijding, werk en participatie?

“Snelle feedback is uiteraard belangrijk: je wilt dat mensen zo snel mogelijk een reactie krijgen als ze een uitkering aanvragen en het merken als er een ander beleid is. Wat betreft modulariteit: het valt me op dat we altijd in staat zijn om alles te koppelen als het gaat om restricties, maar nooit als het gaat om rechten van burgers. Terwijl het juist heel goed zou zijn als we armoedeverzoeken zouden kunnen koppelen. Daar zijn nu individuele aanvragen vereist: je krijgt niet automatisch de subsidie waar je recht op hebt. Gegevens om uitkeringen te beperken kop-

pelen we wel, zoals gebeurde in de koppelingswet van 1998, waardoor je zonder verblijfsvergunning ook geen toegang meer had tot een bijstandsuitkering, huursubsidie, studiefinanciering en een basisverzekering volgens de Zorgverzekeringswet. Het criterium voor al dan niet koppelen moet zijn: heeft de burger er baat bij?”

Het derde criterium is diversiteit. Monoculturen zijn immers kwetsbaar.

“Ook op sociaal terrein is maatwerk het modewoord. Het uitgangspunt dat je verschillend omgaat met mensen al naar gelang hun situatie vind ik vanzelfsprekend.”

Je wilt mensen toerusten om veerkracht te ontwikkelen. Hoe doe je dat op een positieve manier? Het huidige sociale beleid doet een beroep op de eigen kracht van mensen met behulp van regels, financiële prikkels en repressie (gedwongen werken voor je uitkering).

“Je moet wat mij betreft aansluiten bij de mogelijkheden van mensen. Dat is de centrale paradigma-wisseling die ik voorsta. Het vorige college wilde vooral iedereen aan het werk krijgen. Mijn uitgangspunt is: zoveel mogelijk maatschappelijk rendement. Tachtig procent van de Amsterdammers is van goede wil – dat is een pessimistische schatting. Waarom begin je dan niet met de vraag: hoe kunnen we u op weg helpen om volwaardig mee te doen? Die andere twintig procent mag je dan best een schop onder de kont geven. Maar nu begint men bij de niet-willers en heeft daar het beleid

voor iedereen op gebaseerd.”

Rutger Groot Wassink, de fractievoorzitter van GroenLinks in de Amsterdamse raad, zegt dat de overheid moet uitgaan van vertrouwen in plaats van wantrouwen in de burgers en dat Amsterdam daarvoor ook de ruimte moet krijgen van het Rijk. Eens?

“Daar ben ik zeer voor, maar ik denk dat hij dat ten onrechte vertaald in de term basisinkomen. Maar dat is een andere discussie. Inderdaad: als je overheid niet uitgaat van de goede wil van je burgers kom je nergens. Rechtse partijen willen minder regels om het gemakkelijker te maken voor bedrijven, maar dat moet dan ook gelden voor iemand die zijn baan kwijt is en een uitkering aanvraagt. Die wordt nu gezien als potentiële fraudeur. De vraag is natuurlijk ook: ben je als gemeente en bestuurder in staat om een klimaat van vertrouwen te scheppen, waarbij ook wel eens fouten gemaakt mogen worden? De eerste reactie in de politiek als er iets mis gaat is altijd: scherp de regels aan en handhaaf strenger. De gezondere reflex zou zijn: wat is hier aan de hand, hoe kunnen we als lerende organisatie voortaan problemen oplossen?”

Hoeveel speelruimte is hiervoor binnen het Nederlandse sociale stelsel?

“Weinig; de wet werk en bijstand is relatief restrictief. Maatregelen zoals de verplichte tegenprestatie en de discussie rond de taal-eis maken het speelveld nog kleiner. Maar ik vind dat we in Amsterdam wel de moed moeten hebben om te laten zien dat we het anders willen en kunnen. We zijn anders ook nooit bang om een grote broek aan te trekken.

En dan nog iets: het probleem is niet dat we te weinig mensen hebben die aan het werk willen. Het probleem is dat we te weinig banen hebben. Dat is natuurlijk sowieso moeilijk op dit beleidsterrein: je bent op het niveau van individuen aan het sleutelen, terwijl de situatie op macroniveau nauwelijks ruimte biedt om iets te doen.”

Want de veerkracht van het kapitalisme is eh...

“Ongelofelijk. Marx heeft veel positiefs gezegd over de veerkracht van het kapitalisme, over de revolutie van de bourgeois. Dat hebben wij in de linkse beweging natuurlijk graag verdonkeremaand.”

Maar hij zei dat in het historische perspectief van de overwinning van het kapitalisme op het feodalisme en vanuit het dialectisch materialisme, waarbij het kapitalisme ook weer zal worden overwonnen.

“Natuurlijk, vanuit de idee dat

het ooit weer eens omklapt. Na de Tweede Wereldoorlog hebben we een gedempte vorm van kapitalisme gehad, maar nu komt de rauwere vorm weer terug. De financiële crisis heeft dat ook nog niet gebroken. De gedachte dat elk individu zelf verantwoordelijk is voor zijn eigen succes of falen wordt nog steeds dominantier.

Tegelijkertijd is de zorg voor de ander nog niet verdwenen. Elk SCP onderzoek laat zien dat mensen wel vinden dat het met henzelf goed gaat, maar dat ze zich zorgen maken over hun buurman. Voor elke demonstrant tegen asielzoekers melden zich ook tien vrijwilligers die in de noodopvang willen helpen. Het aanspreken en productief maken van die zorg voor anderen is volgens mij de grote uitdaging van dit moment.”

Is veerkracht daarbij dan een zinvolle term? Of heb je wat jou betreft meer aan Marx?

“Je hebt meer aan een gedegen analyse dan aan een modeterm. Uiteindelijk gaat het om het verhaal dat je erbij vertelt. Ik vind het heel knap dat Jesse Klaver in staat is om de term economisme op de politieke agenda te krijgen. Maar leg me nu eens goed uit wat het inhoudt. En wat betekent het voor beleid? De vraag is: hoe diep ben je bereid met zo'n term te gaan?”

Je bent op het niveau van individuen aan het sleutelen, terwijl de situatie op macroniveau nauwelijks ruimte biedt om iets te doen.

Misschien kan je ook met veerkracht de boel veel dieper omwoelen dan alleen aan de bovenkant, als je het maar consistent doet en als je bereid bent je hele wereldbeeld ermee te doordeseemen.”

In de Helling is vaak gezegd: we hebben nieuwe woorden nodig die een politieke beweging kunnen creëren. Is veerkracht dan een bruikbare term?

“De vraag is, hebben we nou echt behoefte aan nieuwe woorden, of moeten we de begrippen herijken waarmee de linkse beweging het de afgelopen anderhalve eeuw heeft gedaan? Het gemak waarmee wij oude termen weggooien is groot geworden. Ik geloof dat herijken een nuttigere weg is dan alle oude schoenen weggooien en kijken of deze nieuwe schoenen ons ook dragen. Dat is overigens net zo moeilijk als nieuwe termen poneren. Ik vind het overigens spannender als je als linkse partij in staat bent om een rechtse term te annexeren. ‘De vervuiler betaalt’ is wat dat betreft een hele goede. Ik ben voor politiek die probeert op de helft van de tegenstander te komen. Deels doe je dat met eigen termen, maar ook door jiu-jitsu te spelen met termen die er al zijn.”

Heb je een voorstel?

“Wij proberen het nu te doen met ‘dereguleren’. Die term wordt

nu gebruikt om de economie vrij spel te geven, maar in het sociale domein betekent het: vertrouwen stellen in burgers. Dan krijg je een pittig debat. Wij moeten dan leren die term anders in te vullen en te gebruiken, en de andere kant moet worden verrast met een andere invulling van hun eigen term, die de rechtse politiek ter discussie stelt. Het SP-raadslid Tiers Bakker zei op een gegeven moment tegen Marianne Poot van de VVD: ‘U praat altijd over loslaten, nu zeg ik tegen u als het gaat om de bijstand: loslaten! Zo moeilijk is dat toch niet voor een VVD’er?’” Dan heb je even een moment waar je een opening kunt creëren.”

Tenslotte: hoe staat het met de veerkracht van de stad Amsterdam?

Daarover is veel zorg. De drang om internationaal mee te doen stuwt de ongelijkheid op en de armen eruit. Wat is dat voor stad? Leuk voor toeristen, investeerders en hippe snelle jongens. Maar een stad om samen in te wonen?

“Amsterdam is als stad natuurlijk ook een ecosysteem. Door de economische crisis is de armoede inderdaad toegenomen, maar je ziet ook dat mensen hier toch blijven wonen door alles wat de stad biedt en de mogelijkheden voor werk en opleiding. Dankzij onze voorraad sociale woningen is Amsterdam

in vergelijking met veel andere Europese steden nog steeds heel divers. Het feit dat we nu paal en perk hebben gesteld aan de verkoop van de sociale huurvoorraad is de garantie dat de stad die diversiteit ook behoudt.

Er is in de stad een ongelooflijke hoeveelheid veerkracht aanwezig. Er zijn zoveel sociale initiatieven, die lang niet allemaal aan de overheid hangen.

Maar de druk is inderdaad heel groot. Hij wordt veroorzaakt door mondialisering en het Rijksbeleid met zaken als de belasting van Blok en het eigen risico in de zorg van Van Rijn. Het is een dagelijkse strijd om het sociale gezicht van Amsterdam te behouden en een leefbare plek te blijven voor mensen met minder veerkracht. Onze fractievoorzitter Daniel Peters verwoordde dat heel troostrijk: ‘onze wethouders roeien tegen de stroom op, maar soms roeien ze zo hard dat de stroom even draait.’ Ik ben er echt groots op dat wij in Amsterdam in staat zijn om soms, heel even, een draaikolk te maken die laat zien dat het anders kan. Als een schicht van licht.”

/

De waarde van ‘de natuur’

Met de term ‘veerkracht’ wordt een verschijnsel uit de natuur toegepast op het sociale domein. Kan dat zomaar? Welke kansen en welke gevaren schuilen er in zo’n analogie?

Door Alderik Visser

‘De mens denkt’, zo schreef Francis Bacon vierhonderd jaar geleden al, ‘dat ons verstand de woorden de baas is, terwijl het in feite de woorden zijn die ons begrip bepalen.’ Anderen hebben ons sindsdien in andere termen voor hetzelfde gewaarschuwd: laat woorden – en de beelden die ze bij ons oproepen – niet met ons begrip aan de haal gaan! Het is daarom goed om concepten kritisch te wegen: waar komen ze vandaan? Wat drukken ze mogelijk onbedoeld uit? Wat sluiten ze in en wat uit? Wat winnen en wat verliezen we aan begrip als we ze voor van alles en nog wat gaan gebruiken?

Veerkracht – vertaling van het Engelse *resilience* – is zo’n term die anno nu ‘overall’ begint rond te zingen. Dirk Holemans breekt in deze Helling een lans voor ‘veerkracht’ als strijdkreet of model voor groene en linkse politiek. Jef Peeters zet dat betoog kracht bij. Maar in de tussentijd is *resilience* al op verschillende domeinen ‘hip’ geworden. Je vindt het in de politiek, het recht, de organisatietheorie, de psychologie, het onderwijs, het buurtwerk enzovoort. Nieuwe begrippen en concepten kunnen ons een nieuwe blik en handelingsperspectief verschaffen, buiten de al bestaande taal om. Uitdijend gebruik leidt dan alweer snel tot begripsinflatie en argeloosheid. Past het begrip wel in de context

die we op het oog hebben? Kunnen we er nog progressief politiek brood van bakken?

Bij het begrip 'veerkracht' ligt daar ook een fundamentele vraag onder: kunnen we een begrip dat stamt uit het domein van de 'natuur' wel 'zomaar' toepassen in het sociale domein? Is dat logisch en legitiem, welke kansen en welke gevaren bergt zulk biologisme mogelijk in zich? Die vraag wil ik hieronder vanuit historisch en filosofisch perspectief onderzoeken.

Klokkenmaker

Jef Peeters pleit er in dit nummer voor om het ecologische begrip 'veerkracht' te gebruiken als 'actiebegrip voor (...) een coherente politieke actietheorie'. Dat doet hij welluidend en misschien ook overtuigend. Maar gaandeweg zijn betoog, waarin hij 'veerkracht' van een 'onderbepaalde metafoor' tot een 'politiek actiebegrip' probeert om te vormen, verandert 'veerkracht' van een losse *metafoor* in een veel meer welbepaald *model*.

Over het gebruik van modellen aan sich valt al heel veel te zeggen. Wat hier relevant is dat achter 'veerkracht' als *model* een redenering van analogie lijkt schuil te gaan: 'ecosystemen tonen veerkracht, dus zouden ecologisch verdraagzame samenlevingen / mens- en milieuvriendelijk organisaties meer

veerkracht kunnen of zelfs moeten tonen / volgens veerkrachtige principes moeten worden vormgegeven.' Zo'n redenering *klinkt* vaak wel overtuigend – en wordt niet voor niets ook vaak retorisch ingezet – maar is allesbehalve waterdicht. Zij staat of valt met de aanname dat wat in domein A het geval is op ook van toepassing is in domein B. Maar is dat wel zo?

Een bekend voorbeeld kan hier helpen. 'Stel,' zo schreef de Engelse dominee Paley (1802) in navolging van de Nederlander Nieuwentijt (1715), 'je loopt op het strand en vindt daar een horloge. Je kunt niet redelijkerwijs aannemen dat dat ingewikkelde en perfect doelmatige object door toeval – door stroming en door wind – is ontstaan. Het uurwerk veronderstelt een intelligente maker, een klokkenmaker. Nemen we nu de natuur, de kosmos, en stellen wij vast dat zij oneindig complexer nog is dan dat uurwerk, en bovendien evenzo doelmatig in elkaar steekt, dan moeten wij op dezelfde manier een Grote Klokkenmaker veronderstellen – en die noemen wij God.'

Dit zogenaamde fysico-theologische godsbewijs – tot op dato populair als argument voor *creative design* – houdt geen stand. Sinds Darwin kunnen we ons met recht afvragen of 'de natuur' als zodanig wel 'doelmatig' en 'perfect' in elkaar

steekt. Het *piece de resistance* van moderne creationisten is vaak het oog, waarvan wel wordt beweerd dat dat onmogelijk planloos kan zijn geëvolueerd. Laboratoriumonderzoek laat zien dat complexiteit best, en best snel het gevolg kan zijn van willekeurige mutaties, maar dat overtuigt *hard core*-creationisten zelden. De achilleshiel van dit godsbewijs is natuurlijk dat het er een is van appels en peren: een ingewikkeld mechaniek dat door mensen in elkaar is gepuzzeld, is van een andere orde dan 'de natuur', waarin hele andere processen en wetmatigheden een rol lijken te spelen. Het feit dat beide, klok en 'natuur', complex zijn, is niet voldoende om ze logisch-dwingend aan elkaar te koppelen.

Ook als de redenering andersom gaat, zoals bij 'veerkracht' het geval lijkt te zijn, mogen, nee, moeten we kritisch zijn: het feit dat we kunnen zien dat complexe systemen in de natuur zo-en-zo lijken te reageren, leidt niet dwingend tot de conclusie dat wij mensen zo-en-zo kunnen of moeten ageren. Het kan, met andere woorden, zomaar een valse analogie blijken te zijn.

Daarmee is niet gezegd dat we niet zouden kunnen leren van 'de natuur,' dat we haar niet zouden kunnen modelleren of nabootsen. We hebben inmiddels al een trein met een snavel als die van een ijs-

/

De analogie tussen ecosystemen en samenlevingen kan een valse blijken.

vogel, programmeren het gedrag van financiële markten als dat van zwermen spreuwen en vergelijken het brein inmiddels niet meer met een computer maar met een mierenhoop. Toch zijn er goede redenen om te blijven zien dat ‘natuurlijke’ modellen, concepten en ook technische ontwerpen van een andere orde zijn dan ‘de natuur’ zelf: het zijn menselijke benaderingen ervan, interpretaties. Leggen we zulke ‘natuurlijke’ modellen dan ook nog eens aan de mens en de samenleving op, dan is logische en ook politieke voorzichtigheid extra geboden.

‘Het boek der natuere’

Vergelijkingen tussen ‘natuurlijke’ verschijnselen en de menselijke cultuur kennen we al uit de oudheid. Wijdverbreid raakten ze in de Renaissance, en dan met name – via de alchemie – in hermetisch-occulte kringen. Jan Comenius (1592-1670) kennen we nu vrijwel alleen nog als pedagoog, als didacticus. Als theoloog en bisschop van de Moravische Broeders ontwikkelde hij in het midden van de zeventiende eeuw ook zijn eigen leer van de *pansophie*, een soort kruising tussen protestantse theologie en de ideeën van het geheime genootschap van de Rozenkruisers. Daarin hing niet alleen alles in de wereld met elkaar samen in een groot goddelijk

verband, maar wordt dat alles ook begrepen in gelijkvormige structuren en figuren: het ‘macro-kosmische’ (het heelal, de natuur) wordt gespiegeld in het ‘micro-kosmische’ (het samenleven, de mens’).

De natuurwetenschappen, die zich in deze periode razendsnel ontwikkelden, namen dit soort beelden en theorieën volop in zich op. Heel lang nog werd de studie van ‘het boek der natuere’ immers nog beschouwd als een intens *religieuze* bezigheid. Behalve in de bijbel, zo was de aanname, zou Gods plan af te lezen zijn in Zijn ordening van de natuur (vgl. Romeinen 1:20). Tot ver in de negentiende eeuw komen we in academische kringen daardoor precies dit soort analoge redeneringen tegen, vergelijkingen tussen verschijnselen op verschillende niveaus – god, de natuur, de samenleving, de mens – die wel plausibel lijken, maar die niet werkelijk empirisch getoetst waren, of überhaupt toetsbaar zijn. Tot op heden hebben de meesten van ons daar bijvoorbeeld het beeld van een molecuul als een mini-sterrenstelsel aan overgehouden. Dat model was en is *didactisch* heel inzichtelijk, maar heeft met ‘de natuur’, dat wil zeggen, met echte moleculen waarschijnlijk weinig van doen. In dit geval is een verwarring tussen model en werkelijkheid nog betrekkelijk onschuldig. Andere beelden

die toen ook ingang vonden, zoals dat van de samenleving als een ‘lichaam’, compleet met hoofd, hart en handen, zijn dat allerminst. Dat soort metaforen werden toentertijd ook met veel aplomb gebracht als wetenschappelijke theorieën; vanzelfsprekend drukten ze niet alleen de sociale vooroordelen uit die in die tijd en op die plek leefden, maar legitimeerden zij die ook en legden ze quasi voor de eeuwigheid vast. Ruimte voor een ‘politieke actietheorie’ lieten ze in ieder geval niet.

Darwinismen

Auguste Comte, grondlegger van de sociologie, voorspelde dat een echte wetenschap van het sociale – een *physique sociale* – zich na de biologie als volwaardige exacte wetenschap zou ontwikkelen. In de praktijk gebeurde dat ook, maar daarbij nam die sociologie tussen 1850 en 1920, her en der zelfs tot in de jaren zeventig, die biologie zelf als grondslag. Het is onvermijdelijk om hier kort te spreken over het sociaaldarwinisme, de toepassing van de ideeën van Darwin – of wat men daarvoor hield – op het sociale en het politieke domein.

Anders dan wel wordt aangenomen was dit sociaaldarwinisme, en waren de daaraan gekoppelde politieke praktijken – de rassenbiologie en eugenetica – niet alleen een ‘rechts’, ‘Duits’ of ‘nazistisch’

/

verschijnsel. In de eerste plaats waren er eind negentiende, begin twintigste eeuw nog verschillende interpretaties van Darwin, en dus ook verschillende 'sociaaldarwinismen'. De 'anti-darwinistische' theorie van de anarchistische prins Pjotr Kropotkin (1842-1921), waarin niet strijd maar samenwerking als de belangrijkste fitheidsmarker werd gezien, was in essentie net zo biologisch gedacht als haar opponent. Maar in de tweede plaats waren ook 'hardere' varianten, die het evolutionaire proces wilden versnellen of de vermeende degeneratie van de onderklasse rigoureus wilden tegengaan, bijzonder populair bij zowel 'rechts' als 'links', en ook bij vroege vertegenwoordigers van groen en meer esoterisch denken, zoals de theosofie en de antroposofie. Seksueel hervormer Jan Rutgers (1850 – 1924), om een voorbeeld te noemen, was bij leven en welzijn anarchist, feminist en vegetariër, maar wist dat op wetenschappelijke gronden te combineren met ingrijpende voorstellen voor 'seksuele hygiëne' – eugenetica dus – en met een bloedzuivere rassen theorie die ons nu op zijn minst de wenkbrauwen zou doen fronsen. En bleef zulke sociaaltechnologische fantasie bij de meeste anarchisten nog theorie, in het Spanje van 1936 werden in gebieden die onder controle stonden van de syndicalistische CNT

voortvarend plannen gemaakt voor stringente medische controle van huwelijkspartners voor de kweek van betere arbeiders.

Natuurlijk waren zulke linkse sociaaldarwinisten en levenshervormers kinderen van hun tijd, en is het ahistorisch hen nu langs onze morele meetlatten te leggen. Maar anderzijds is het ook te gemakkelijk om dit verleden te negeren, zoals de anarchistische geschiedschrijving dat doet, of te parkeren als al te driest wetenschappelijk optimisme, zoals de sociaaldemocratie. Na een paar decennia taboe geweest te zijn, is biologisch of biologisch denken weer volop 'in' – denk bijvoorbeeld aan de evolutionaire psychologie en vooral haar populairwetenschappelijke hertalingen met titels als *Mannen komen van Mars, vrouwen van Venus*. Zulke populaire noties, en ook de meer serieuze wetenschap die daarachter schuilgaat is tendentieel conservatief: opnieuw en nog steeds leggen zij mensen – mannen, vrouwen – vast op een 'biologisch gegeven' gedragsrepertoire, op rollen en patronen.

Het begrip 'veerkracht' doet dat vooralsnog niet, maar stamt evengoed uit de biologie, uit het domein van de 'natuurnoodzakelijkheid'. Jef Peeters geeft in dit verband aan dat 'veerkracht' als begrip of model op

zichzelf 'leeg' is, en in principe dus voor alles en nog wat gebruikt kan worden. Het komt er volgens hem op aan om 'veerkracht' doelbewust te koppelen aan progressief politiek denken en doen. De prangende vraag blijft echter of een biologisch model – enig biologisch model – daarvan ooit het startpunt kan zijn.

Natuurlijk

Het woord 'natuur' heb ik tot nu toe aldoor tussen aanhalingstekens geplaatst. Wat wij mensen als 'natuur' beschouwen is namelijk in hoge mate een product van onze verbeelding en onze taal, en zodoende veel meer 'cultuur' dan we vaak geneigd zijn te denken. In dit stuk alleen al zijn we haar in verschillende gedaanten tegengekomen: de natuur als God, de natuur als machine, de natuur als veld van macht en strijd versus een plek van wederkerig dienstbetoon en samenwerking, de natuur als een statisch verschijnsel of juist als dynamisch geheel van complexe processen. Behalve het resultaat van cultuur- en ideeënhistorische veranderingen is dat mogelijk ook een psychologisch verschijnsel. Zo hebben we de neiging om 'natuur' menselijk, en daarmee ook moreel te maken: wat we denken dat vanzelfsprekend is en ook 'goed' zien we er graag in terug. Sterker nog: dat wat 'natuurlijk' is of lijkt vinden

we al snel ook mooier, beter, en verkoopt ook lekker – commercieel dan wel politiek.

Niet alleen verschillende opvattingen van ‘natuur’, ook begrippen als ‘natuur’ en ‘natuurlijk’ zelf en hun verschillende betekenislagen spelen ons hier parten. De waarschuwing van Bacon aan het begin van dit stuk betreft dus zeker ook het concept ‘natuur’ – dat tegelijk naar de wereld verwijst, naar alles buiten de mensen, maar ook naar de aard of het wezen van al die dingen, en naar dat wat vanzelfsprekend is, dat wat ‘wetenschappelijk bewezen’ en dus ‘noodzakelijk waar’ is.

‘Yoghurt zoals de natuur het bedoeld heeft’, luidde een tijdje terug een reclameslogan – die vergat dat yoghurt als zodanig niet in ‘de natuur’ voorkomt, en dat de natuur zelf geen bewustzijn en bedoelingen heeft... Precies hier zit ook het probleem wanneer we een begrip als ‘veerkracht’ politiseren. Als heuristiek of analyse van complexe ecologische processen kan zij nog in descriptieve zin bruikbaar zijn – maar in de politieke arena en in het sociale domein wordt zij heel gemakkelijk, ja, noodzakelijkerwijs appellatief en prescriptief, dat wil zeggen, waarde-geladen.

Neoliberaal frame

Volgens sommigen is dit een

logische zonde, een zogenaamde naturalistische drogreden, ook wel de *is/ought-fallacy* genoemd (David Hume): uit wat is of lijkt te zijn (het domein van de feiten) volgt niet – nooit – dat wij mensen iets zouden moeten doen of laten (het domein van de ethiek). Voor ons *homo sapiens sapientes* is er namelijk meer keuze dan ons te schikken of te vormen naar ‘de natuur’ – of wat we daarvoor houden. Dat klinkt opnieuw abstract en wat formeel, maar dat is het allerminst. Wie een beetje googlet ziet hoe veerkracht her en der wordt gebruikt: depressie en/of eenzame mensen *moeten* meer ‘veerkracht’ ontwikkelen; het buurtwerk ‘mag’ bezuinigingen opvangen door de ‘veerkracht’ van de buurtbewoners aan te spreken, scholen die beter, dat wil zeggen, meer efficiënt *moeten* gaan presenteren, *moeten* zich ‘veerkrachtiger’ organiseren... Misschien moeten en kunnen zij dat inderdaad allemaal – het neoliberale *frame* waarin ‘veerkracht’ intussen al geperst lijkt laat hen ook denkbaar weinig keuze.

Op het niveau van de semantiek lijken groene partijen dus misschien al wel te laat om *resilience* of veerkracht nog te kunnen kapen als conceptueel vehikel voor *progressieve* politiek. Inhoudelijk lijkt er wel wat eer aan te behalen: platte organisaties, modulaire systemen, veel

feedback, beweeglijkheid, inspraak: wie wil dat nou niet? Inderdaad, dat willen managers en beleidsmakers in theorie ook allemaal, al lijkt er in de praktijk maar langzaam van te komen. Het ondersteunen van mensen die binnen of buiten bedrijven en organisaties zich *bottom up* organiseren, het bevorderen van duurzame alternatieven in de landbouw, de energiesector, al dat soort dingen ‘klopt’ wel binnen groene en linkse politiek. Maar wat mij betreft moeten we dat niet doen, omdat dat ‘veerkrachtig’, en daarmee quasi-natuurlijk zou zijn, maar gewoon, omdat het de juiste politieke en morele keuze is voor het goede leven.

\

Literatuur

C.A.M. Herman, *De dwaaltocht van het sociaaldarwinisme. Vroege sociale interpretaties van Charles Darwins theorie van natuurlijke selectie, 1859 – 1918*, Amsterdam: Nieuwezijds 2003.

Jaarverslag

In 2015 heeft Bureau de Helling gewerkt aan verschillende projecten: de energieke samenleving, grondstoffenpolitiek en religie in de (Europese) samenleving. Daarnaast schreven we mee aan het verkiezingsprogramma van GroenLinks, organiseerden we conferenties, hielden lezingen en deden mee aan diverse debatten over populisme, financiële economie en vergroening van de samenleving.

Het jaarverslag is te downloaden op bureaudehelling.nl

PUBLICATIE:

Socrates Schouten, *De circulaire economie: waarom productie, consumptie en groei fundamenteel anders moeten*

Leesmagazijn: 2016.

Al eerder aangekondigd in de Helling, maar nu daadwerkelijk verkrijgbaar: een scherpe analyse van vragen over de circulaire economie. Groeien én duurzaamheid is minder gemakkelijk te combineren dan soms wordt voorgesteld. De capaciteit van natuurlijke ecosystemen is nu eenmaal eindig. Schouten pleit een fundamentele vergroening van de economie met nieuwe rollen voor de overheid, bedrijven en individuen.

GroenLinks Europarlementariër Bas Eickhout over dit boek: "In een tijd waarin iedereen over de circulaire economie praat, stelt Schouten de echte lastige vragen over de potentie van een nieuwe economie en scheidt hij de kretologie van de echte vernieuwing in ons economisch stelsel. Voor wie het huidige duurzaamheidsdebat goed wil begrijpen, is *De circulaire economie* een must-read."

BESTEL >>
bureaudehelling.nl/publicatie

Bureau

PUBLICATIE:

Nuala Ahern & Erica Meijers (eds.), *Green Values, Religion and Secularism. Conversations with European politicians and activists* Brussels: Green European Foundation 2016.

Sinds de aanvallen op het World Trade Center in New York op 11 september 2001 is het wetenschappelijk onderzoek naar de rol van religie in politiek en samenleving fors toegenomen. Politieke partijen zijn achtergebleven en moeten dringend serieus aandacht besteden aan de veranderende plaats van religie. In het boek *Green Values, Religion and Secularism* is een begin gemaakt. Politici van groene partijen uit verschillende Europese landen praten over de samenhang tussen hun eigen levensbeschouwing en politieke visie en over de rol van religie in de publieke ruimte. Met dit boek proberen de samenstellers bij te dragen aan een beter begrip van religie in de politiek.

Deze Engelstalige bundel bevat behalve de acht interviews uit de vorige Helling nog acht andere gesprekken, een inleiding en conclusie gericht op het stimuleren van het debat binnen groene partijen in Europa.

bureauhelling.nl/publicatie

Publicaties

Marijn Bouwmeester (met Lotte Melenhorst)
 • 'Revolutie? Het doel. Evolutie? De weg ernaartoe', 24.11.2015, bureauhelling.nl

Erica Meijers

- "Waarom politici moeten nadenken over religie", 9.2.2016, bureauhelling.nl
- 'Politiek weet veel te weinig van religie', *Centraal Weekblad* 64, 3 (5.2.2016), 24.
- 'Ontwikkel een andere partijcultuur. Interview met Bettina Jarasch.', bureauhelling.nl, 11.1.2016.
- 'Voer het debat over de islam en verwar het niet', *NRC Handelsblad* 23.11.2015.
- 'The Mission of a Grenzmann. Tribute to Benoit Lechat', *Green European Journal*, annual print-edition 2015, Stresstest. The European Project under pressure, sept. 2015, p. 1-3.
- 'Europe's identity crisis', *Green European Journal*, annual print-edition 2015, 16-21.

de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

BUREAU DE HELLING
 Postbus 8008
 3503 RA Utrecht
 030-23 999 000
bureauhelling.nl

MEDEWERKERS
 Jasper Blom · DIRECTEUR
 Anne de Boer
 Marijn Bouwmeester
 Erica Meijers
 Richard Wouters

STAGIAIRES
 Friso van der
 Klaauw

RAAD VAN ADVIES
 Jessie Bokhoven, Martien Das,
 Albert Faber, Anita de Horde,
 Ruard Ganzevoort, Marjolein
 Meijer, Nevin Özütok, Theo
 Verstrael

in dialoog ou

In de menswetenschappen staat 'veerkracht' voor het vermogen moeilijkheden te overwinnen. Dit betekent een positieve verschuiving van focus op problemen naar de weerbaarheid van mensen. Maar er is ook kritiek op de term. Is veerkracht een karaktertrek van een individu, een proces of een uitkomst? En is er een (morele) maatstaf?

Door Carmen Schuhmann

Het gebruik van de term veerkracht (resilience) in de psychologie is geworteld in onderzoek naar de ontwikkeling van kinderen in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. Tegen de verwachtingen in bleken kinderen die in extreem moeilijke omstandigheden opgroeien daar in de meeste gevallen geen psychische problemen aan over te houden. Veerkracht van kinderen bleek daarmee niet iets uitzonderlijks te zijn maar ordinary magic (Masten, 2001). In de afgelopen decennia is de term binnen de psychologie breder omarmd als een vernieuwend, positief perspectief op menselijk functioneren. Terwijl de focus in psychologisch onderzoek traditioneel op pathologie en disfunctioneren ligt, staat in onderzoek naar veerkracht het vermogen van mensen om moeilijke omstandigheden te boven te komen centraal. Volgens verschillende onderzoekers vertegenwoordigt het perspectief van veerkracht een nieuw, revolutionair paradigma in de menswetenschappen (Reich, Zautra & Hall, 2010).

Schaduwkanten

Het lijkt dan ook de moeite waard om deze ontwikkeling in de psychologie te leggen naast het pleidooi van Holemans in dit nummer voor de ontwikkeling van de term veerkracht tot een dragend concept van groen gedachtegoed. Zowel in de psychologie als in Holemans' pleidooi wordt de potentie van deze term om tegenwicht te bieden tegen dominante perspectieven benadrukt. Bij Holemans gaat het dan om tegenwicht 'tegen het dominante rechts-populistische frame in de huidige politiek'. In de psychologie worden echter ook kritische vragen gesteld over de bruikbaarheid van het begrip veerkracht. Die kritiek betreft met name het gebrek aan conceptuele helderheid. Is veerkracht een karaktertrek, een proces of een uitkomst? Hoe stel je (gebrek aan) veerkracht eenduidig vast? Verschillende onderzoekers hanteren uiteenlopende opvattingen van veerkracht, waardoor het begrip volgens sommigen een lege contain-

er 'goed leven'

nerterm dreigt te worden (Mancini & Bonanno, 2010). In deze bijdrage wil ik met name een kritisch perspectief op veerkracht neerzetten en mogelijke schaduwkanten van de term onderzoeken. Ik hoop dat dit ook enig inzicht biedt in de mogelijkheden en beperkingen van de term in de context van groen gedachtegoed.

Rekbaar

De term veerkracht is afkomstig uit de materiaalkunde en verwijst hier naar de mechanische kracht waarmee voorwerpen hun oorspronkelijke vorm proberen aan te nemen na te zijn vervormd. Dit blijkt een aansprekende metafoor voor het beschrijven van succesvolle aanpassing van mensen aan moeilijke omstandigheden. Tegelijk doet het mechanische model van veerkracht geen recht aan de levende werkelijkheid van mensen. Leven is verandering en dus kunnen mensen niet, zoals niet-levende materialen, exact terugkeren naar een eerdere toestand. In het recente *Resilience Handbook* wordt veerkracht gedefinieerd als een proces van herstel van, behoud van of groei in gezond functioneren tijdens of na blootstelling aan tegenspoed (Kent, Davis & Reich, 2014). Deze definitie laat zien hoe complex en weinig eenduidig het concept veerkracht in de psychologie is. Er is in de literatuur geen overeenstemming over wat onder 'gezond functioneren' moet worden verstaan. Ook 'tegenspoed' is een rekbaar en diffuus begrip en, net als 'gezond functioneren', mede afhankelijk van subjectieve beleving. Wat voor de één een traumatische gebeurtenis is kan voor een ander goed hanteerbaar zijn. Tot slot is de rol van tijd in processen van veerkracht een sterk complicerende factor. Hoe lang mag iemand er eigenlijk over doen om te herstellen van een ingrijpende gebeurtenis om nog van veerkracht te kunnen spreken? Vanaf welk moment kun je zeggen dat aanpassing aan moeilijke omstandigheden is mislukt? Over wat voor tijdsbestek hebben we het bij psychologische veerkracht: over dagen, weken, maanden, jaren of decennia? Deze vragen lijken overigens ook

van toepassing bij lezing van het pleidooi van Holemans. Hoewel het hierin om veerkracht van samenlevingen in plaats van individuen gaat, kun je je nog altijd afvragen wat onder gezond functioneren van een samenleving moet worden verstaan, wat als verstoring van dat gezonde functioneren geldt, en binnen welk tijdsbestek een veerkrachtige samenleving zich aanpast aan veranderde omstandigheden.

Heroïsche enkeling

Er is niet alleen kritiek op het gebrek aan eenduidige definiëring maar ook op de dominante individualistische kijk op veerkracht in de psychologie. In dit perspectief is veerkracht een proces dat zich binnen een individu afspeelt en los staat van diens sociale context. Volgens de kritiek levert dit een eenzijdig westers perspectief op veerkracht dat een dominant westers narratief weerspiegelt van de heroïsche enkeling die dapper moeilijkheden trotseert. De vraag in hoeverre bijvoorbeeld sociale verandering of steun vanuit de omgeving een voorwaarde voor individuele veerkracht is blijft dan buiten beeld; ieder is zelf verantwoordelijk voor eigen veerkracht. Op grond van deze kritiek hebben verschillende onderzoekers een nieuw, 'ecologisch' perspectief op veerkracht van mensen ontwikkeld (Ungar, 2012). Hier slaat 'ecologisch' op het uitgangspunt dat mensen altijd in wisselwerking staan met hun (fysieke en sociale) omgeving en niet los van die omgeving kunnen worden gedacht. In dit perspectief wordt veerkracht opgevat als het vermogen om de weg te vinden naar hulpbronnen die het eigen gezond functioneren bevorderen. Dat vermogen is dan niet alleen afhankelijk van individuele kwaliteiten maar ook van politieke en economische krachten en sociale omstandigheden die mede de beschikbaarheid van en toegang tot deze hulpbronnen bepalen.

/

Het mechanische model van veerkracht doet geen recht aan de levende werkelijkheid van mensen.

Jaap van Praag

Het Engelse woord resilience kan ook worden vertaald met 'weerbaarheid'. Tussen veerkracht en weerbaarheid zit een nuanceverschil: veerkracht heeft vooral een connotatie met weer opstaan na eerst onderuit te zijn gegaan, terwijl weerbaarheid eerder het vermogen om in moeilijke omstandigheden te blijven staan uitdrukt. Net als veerkracht lijkt weerbaarheid een aansprekend concept: googelen op 'weerbaarheid' laat zien dat er in Nederland te kust en te keur weerbaarheidstrainingen worden aangeboden.

Het begrip weerbaarheid speelt een belangrijke rol in het denken van Jaap van Praag, kernfiguur in het naoorlogse humanisme in Nederland (Derkx, 2009). Van Praag, die in 1911 in Amsterdam werd geboren, was vanaf de jaren dertig politiek actief in de socialistische beweging en in vredesorganisaties. Vol overtuiging zette hij zich in voor een vreedzamer wereld en een menswaardiger samenleving, onder andere door te schrijven over politiek actuele vraagstukken. Tijdens de opkomst van het nationaalsocialisme in Duitsland hield Van Praag zich sterk bezig met de vraag hoe een totalitaire ideologie als het fascisme zoveel aantrekkingskracht op mensen kon uitoefenen. Hij kwam tot de conclusie dat de pakkende leuzen en krachtige idealen van de nazi's, die vol bezieling werden uitgedragen, mensen in een tijd van diepe economische en politieke crisis iets in handen gaven om voor te leven. Vooral mensen met een nihilistische levenshouding – mensen zonder een eigen bezielde en doordachte levensovertuiging – zijn volgens Van Praag vatbaar voor massabewegingen en de waan van de dag. Om 'weerbaar' te worden tegen het gevaar van blind meegaan in de-humaniserende maatschappelijke tendensen is het nodig om een levensovertuiging te ontwikkelen van waaruit je zelf morele sturing aan je leven geeft.

Via het theoretisch onderbouwen van een moderne humanistische levensovertuiging hoopte Van Praag de weerbaarheid van de groeiende groep buitenkerkelijken te versterken. Direct na de Tweede Wereldoorlog, in 1946, richtte hij samen met enkele gelijkgestemden het Humanistisch Verbond op. Dit verbond was bedoeld als een geestelijk dak voor zowel mensen die zich expliciet humanist noemen als buitenkerkelijken die naar een nihilistische levenshouding dreigen af te glijden. Twintig jaar na de oprichting benadrukte Van Praag in een toespraak opnieuw dat het hem met het Humanistisch Verbond om weerbaarheid te doen was: "Het gaat in één woord om de weerbaarheid van de buitenkerkelijke mens" (Derkx, 2009, p. 128).

Geestelijke weerbaarheid

Van Praag spreekt in dit verband meestal over geestelijke weerbaarheid, een term die hij ontleent aan pacifist Bart de Ligt. De Ligt gebruikt de term voor het niet kunnen en willen doden van anderen vanuit een diepgewortelde morele overtuiging (Bakker, 2012). Dit onderstreept de morele lading die de term weerbaarheid in het werk van Van Praag heeft. Wanneer we geestelijke weerbaarheid als een vorm van psychologische veerkracht proberen te begrijpen, valt juist deze morele invulling van weerbaarheid op. Terugdenkend aan de definitie van psychologische veerkracht – een proces van herstel van, behoud van of groei in gezond functioneren tijdens of na blootstelling aan tegenspoed – zien we dat het bij geestelijke weerbaarheid om een specifiek soort tegenspoed gaat, namelijk de confrontatie met de-humaniserende krachten en tendensen in de samenleving. Verder moet gezond functioneren dan niet in eerste plaats in fysieke of mentale maar in morele termen worden begrepen. Het gaat erom vanuit een bezielde levensovertuiging gericht te blijven op menswaardigheid – niet alleen de eigen menswaardigheid maar ook die van anderen, juist wanneer die onder druk komt te staan.

/

Het gaat erom vanuit een bezielde levensovertuiging gericht te blijven op menswaardigheid.

Wanneer de term veerkracht opduikt zonder explicitering van het onderliggende normatieve kader kan dat dehumaniserend werken.

/

Hoewel Van Praag zijn ideeën over geestelijke weerbaarheid decennia geleden ontwikkelde, lijken zijn overwegingen (weer) bijzonder actueel. In een tijd van globalisering moet 'menswaardigheid van anderen' ook globaal worden begrepen zonder wie dan ook uit te sluiten. Tegelijkertijd voeden maatschappelijke veranderingen een wij-zij denken waarin 'onze' waardigheid boven 'hun' waardigheid wordt geplaatst. Daarnaast is Van Praags waarschuwing om niet klakkeloos de waan van de dag te volgen zeer toepasselijk in een versnellende wereld die door markt en media wordt beheerst.

Normatieve karretjes

Wat levert deze uitstap naar het verleden nu op voor een kritische beschouwing van het begrip veerkracht? Ik denk dat er tenminste twee aandachtspunten uit naar voren komen ten aanzien van hantering van dit begrip in de psychologie, en wellicht ook in andere contexten.

Het eerste aandachtspunt betreft de normatieve lading van het begrip veerkracht. Zoals eerder opgemerkt is veerkracht een metafoor die op een menselijke en dus complexe en veranderlijke werkelijkheid wordt toegepast. Menselijke veerkracht verwijst dus altijd naar een keuze voor een maatstaf waarlangs menselijk functioneren wordt gelegd. Bij geestelijke weerbaarheid is die maatstaf gerelateerd aan menselijke waardigheid. Hier is helder dat de gehanteerde maatstaf een normatief karakter heeft en een waarde-geladen visie op menszijn vertegenwoordigt. Dat geldt voor elke opvatting van menselijke veerkracht: wie over veerkracht spreekt impliceert, soms onbewust en vaak impliciet, een bepaald beeld van goed menselijk leven dat volgens de spreker waard is om naar terug te veren. De gehanteerde maatstaf voor menselijk functioneren representeert dus een bepaalde normatieve visie op waardevol en minder waardevol (of waardeloos) mens-zijn. De term veerkracht alleen maakt echter nog niet duidelijk welke visie dat is; het is een 'normatief onderbepaalde

term' zoals Peeters in zijn bijdrage schrijft. Daardoor kan gemakkelijk over veerkracht worden gesproken alsof het een eenduidig begrip is dat een objectieve beschrijving van menselijk functioneren geeft. De norm volgens welke iemand al dan niet veerkrachtig is lijkt dan objectief gegeven in plaats van een waarde-geladen keuze. Zo verdwijnt de vraag uit beeld wie deze norm bepaalt en wie wel of juist niet de mogelijkheid heeft erover mee te praten. Bovendien wordt het meten van veerkracht dan gemakkelijk een zaak van alleen experts. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer veerkracht, zoals in de psychologie gebruikelijk is, in termen van mentale gezondheid wordt opgevat. Wanneer de term veerkracht opduikt in beleid en op mensen wordt toegepast zonder explicitering van het onderliggende normatieve kader kan dat dehumaniserend werken. In naam van het bepalen of bevorderen van veerkracht kan mensen dan 'de maat worden genomen' zonder dat hun eigen visie op goed leven daarbij relevant wordt geacht.

Ook in de context van groen gedachtegoed verwijst de term veerkracht, op zijn minst impliciet, naar een maatstaf voor goed functioneren van sociaalecologische systemen. Daarin resoneert een normatieve visie op 'goed leven' mee, omvattender dan alleen een visie op goed menselijk leven. Ook hier geldt dat deze visie niet is bepaald door de term zelf: het begrip veerkracht kan voor verschillende normatieve karretjes worden gespannen. Ik kan me prima voorstellen dat het ook gebruikt zou kunnen worden om rechts-populistische verhalen te versterken: 'een veerkrachtige samenleving vereist dat we de grenzen sluiten voor vluchtelingen!'. Vragen die hier spelen zijn bijvoorbeeld: hoe helder is het normatieve kader van groen gedachtegoed? Is het een eenduidig kader of spelen er verschillende visies op goed leven een rol in? Wie heeft stem in het bepalen van dit normatieve kader en wie niet?

Overleven

Een tweede aandachtspunt dat uit Van Praags uiteenzetting rond geestelijke weerbaarheid naar voren komt betreft de morele zeggingskracht van veerkracht. De normatieve visie die in geestelijke weerbaarheid besloten ligt is expliciet moreel geladen. Goed mens-zijn omvat hier niet alleen de menswaardigheid van één individu maar van allen. Meer algemeen hangt de morele zeggingskracht van een opvatting van menselijke veerkracht mede af van de mate waarin anderen in de onderliggende normatieve visie als gelijkwaardige mensen worden beschouwd. Zo zou je kunnen stellen dat de terreurdaad van een jongere die zich uit de maatschappij buitengesloten voelt een bepaalde veerkracht toont – deze jongere onderneemt actie, doet iets wat eigenwaarde verschaft. Bij het morele gehalte van een dergelijke opvatting van veerkracht moeten echter vraagtekens worden geplaatst.

Groen gedachtegoed lijkt een bijzonder brede morele scope te hebben aangezien sociaalecologische systemen niet alleen mensen omvatten. In zekere zin gaat het hierbij om alle levende wezens, niet alleen nu maar ook in de toekomst – op zijn minst de komende decennia. Tegelijkertijd rijst hier echter ook de vraag hoe de veerkracht van een systeem zich verhoudt tot levende wezens daarbinnen. Veerkracht van een systeem lijkt niet af te hangen van het overleven van specifieke individuen. Ten koste van wie of wat mag sociaalecologische veerkracht gaan?

Ik vermoed dat de vraag naar de slagkracht (zoals Peeters het beschrijft) van het begrip veerkracht in de context van groen gedachtegoed verbonden is met de vraag naar de morele zeggingskracht ervan. Wil veerkracht een begrip zijn met ‘morele slagkracht’, dan is het volgens het voorgaande noodzakelijk dat de term ingebed wordt in een voortgaande dialoog over ‘goed leven’. Zonder een dergelijke dialoog wordt veerkracht een hol begrip dat iedereen zich kan toe-eigenen in naam van een particulier beeld van goed leven – ook als dit beeld niet gearticuleerd en het morele gehalte ervan dubieus is.

Literatuur

- J. Bakker, *Geweldloze communicatie: Een methode voor de humanisticus?* masterscriptie, Universiteit voor Humanistiek, 2014.
- P. Derkx (red.), J.P. Van Praag. *Om de geestelijke weerbaarheid van humanisten*, Breda: Papieren Tijger, 2009.
- M. Kent, M.C. Davis, & J.W. Reich, J. W. (eds.), *The resilience handbook*, New York: Routledge 2014.
- A.S. Masten, ‘Ordinary magic: Resilience processes in development’, *American Psychologist*, 56 (2001), 227-238.
- J.W. Reich, A.J. Zautra & J.S. Hall (eds.), *Handbook of adult resilience*, New York: Guilford Press 2010.
- M. Ungar, (ed.), *The social ecology of resilience: A handbook of theory and practice*, New York: Springer 2012.

REMOTE CONTROL
1955

WALKMAN
1987

MOBILE
PHONE
1983

S
D
1

BUBBIEGUM

BIRTH CONTROL PILL
1957

COLOR TV
1940

PROZAC
1987

YOUTUBE
2005

BARBIE
1959

HACKING

habitat

Hacking Habitat is een internationale kunstmanifestatie van 26 februari tot 6 juni in de voormalige gevangenis aan het Utrechtse Wolvenplein. Hightech netwerken nemen de regie in onze samenleving over. (zie ook de Helling, zomer 2015).

De veerkracht van systemen staat hier oog in oog met de veerkracht van wetenschappers, kunstenaars en burgers, die de regie weer terug willen.

Meer info: www.hackinghabitat.com

◀ **Melanie Bonajo** (Nederland, 1978): **Progress vs Regress**. *Video-registratie, 2016*. Beeld uit de film, waarin ouderen vertellen hoe technologische uitvindingen hun kijk op relaties, werk, geld, tijd en emoties hebben veranderd.

▼ **Roy Villevoye** (Nederland, 1960): **Reset** (*Vienna 1909, 20-year-old Adolf Hitler is Homeless*), 2016.

Als twintiger wilde Adolf Hitler architect worden. Hij werd afgewezen voor die studie, raakte aan lager wal en werd dakloos. Wat gebeurt er met mensen die door de samenleving als overbodig aan de kant worden geschoven? Het beeld *Reset* brengt de toeschouwer terug naar het moment dat de toekomst nog alle kanten uit kon. Voor Hitler en voor de wereld.

Claire Pentecost
(VS, 1956): **For the body
without organs to sense.**

*Installatie 2014, vogel-
kooitjes en sculpturen van
petcoke en epoxy, en een
levende kanarie variabele
afmetingen, courtesy van
de kunstenaar.*

De installatie verwijst naar
de kanarie die werd los-
gelaten in de mijnschacht
om te zien of de lucht
dodelijke gassen bevatte.
De installatie is een directe
waarschuwing dat het
neoliberale systeemdenken
onherroepelijk leidt tot
ecocide en de vernietiging
van de mens.

NEWS is

WHAT SOMEONE
SOMEWHERE
DECIDES IT IS

It is impossible to provide a simple definition or formula for news. It comes down to a judgement as to what is important or interesting to a particular audience (BBC/World Press photo)

PHOTO BLOG *reparations*

cloud for hires

PHOTO BLOG

Let's go!

initiator starts blog + cloud writer participants

needed:

on or + on or

any conceivable mix of pros + amateurs

1/2 a day alone

SPOT A PATTERN *reflect*

Photoblog

1) 8 individual photostories presentations

2) recognise patterns + draw Tactics of Life windmaps

3) create articles / photostories

1/2 day to formula

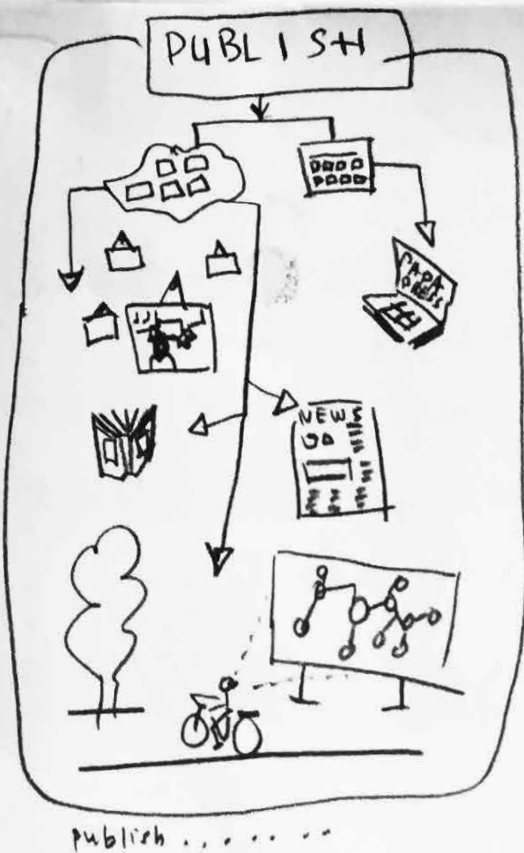
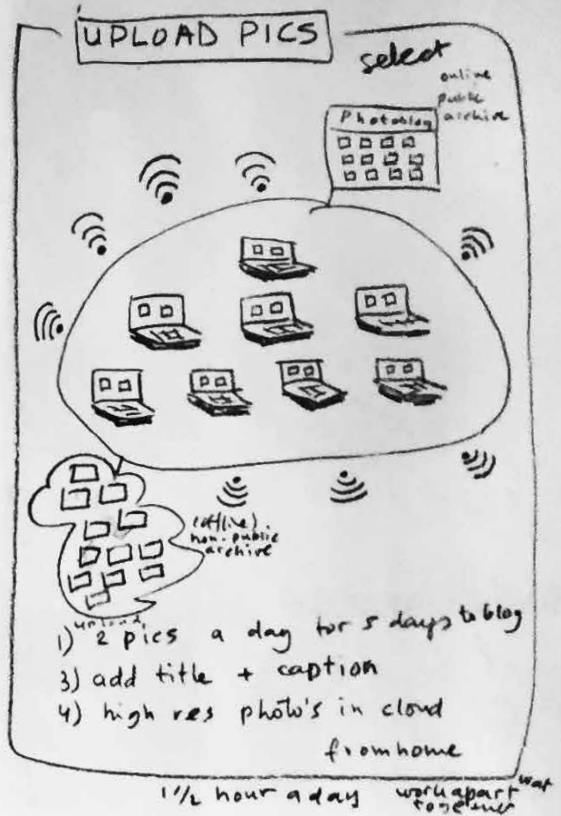
FEEDBACK

invite a 'stakeholder' audience to give feedback on the 'news' you found

live presentations

live discussions

feedback 2 hours sessions

DIY / This is how you make news:

Take your camera and leave your house. While walking, photograph whatever attracts your attention. Select two photos per day for five days. Give each photo a title and a short caption describing what caught your attention. After a week, you recognise the news in what you found. Compare this with the world news you read in the papers.

DA	A	M	H
PA	O	T	H
	I		

Lino Hellings (Indonesië, 1950): **PAPA Newsroom**.
Multimedia, 2015.

► PAPA *participating artists' press agency* is een Nederlands onderzoeksbureau – in 2008 opgericht door Lino Hellings – dat met fotocorrespondenten in andere landen vragen onderzoekt als: 'Hoe leeft de nieuwkomer in de stad?' en 'Wie maakt de stad eigenlijk schoon?' Hiervoor heeft PAPA een manier ontwikkeld om veldwerk te doen: de fotowandeling met lokale onderzoekers. PAPA heeft correspondenten in wereldsteden op alle continenten.
www.papaplatform.com

Dhaka - Bangladesh

In 2014 maakte Lino Hellings/PAPA met fotografen van fotopersbureau Drik/Dhaka en medewerkers van Oxfam Bangladesh en YPSA een **fotowandeling** in Dhaka. De beelden geven inzicht in de 'Tactics of Life': oplossingen die mensen zelf hebben gevonden voor de vragen waar iedereen voor staat. Oxfam gebruikt het materiaal om 'bottom up' plannen te ontwikkelen.

kans op een nieuw leven

Ondanks terechte kritiek op het begrip ‘veerkracht’, is het zonde om weg te gooien. Meer aandacht voor de context waarin het begrip functioneert kan helpen. Een kritische bespreking van veerkracht aan de hand van de verhalen van vluchtelingen.

Door *Halleh Ghorashi*

Resilience, vaak vertaald als veerkracht, is een van de snel opkomende begrippen in Nederland. Jef Peeters wijst er elders in dit nummer terecht op dat het concept soms ook verwarrend is, omdat het op diverse manieren ingezet kan worden. In hun recente boek schrijven de wetenschappers internationale betrekkingen Brad Evans en Julian Reid (2015) zelfs dat ze eigenlijk genoeg hebben van het concept veerkracht, omdat het een modebegrip is geworden dat te pas en te onpas wordt gebruikt. Maar hun kritiek heeft vooral te maken met het feit dat het begrip structurele machtsprocessen omzeilt. Ook de socioloog Willem Trommel (2015) stelt: ‘Flirten met veerkracht lijkt een neoliberale schaaamlap voor versobering van de publieke sector.’ Het wordt verbonden aan de dominantie van het neoliberalisme in postverzorgingsstaten die verwachten dat het individu zichzelf moet redden of dat ‘we steeds meer moeten doen met minder’. Veerkrachtige individuen zijn dan succesvolle individuen in deze tijd van onzekerheid en dat zijn het soort mensen die dit tijdperk nodig heeft.

Durven dromen

Deze benadering van het begrip besteedt geen aandacht aan de machtsprocessen en maatschappelijke condities die veerkracht al dan niet stimuleren. Jef Peeters schrijft in deze Helling terecht dat het begrip ook mogelijkheden biedt om het neoliberale discours te bekritisieren. Ook Trommel beweert dat ‘het zonde zou zijn in scepsis te blijven steken’. Peeters pleit ervoor het concept op te vatten als een dynamische en gelaagde vorm van duurzaamheid op het kruispunt van continuïteit en verandering. In het voetspoor van deze discussie beargumenteer ik dat het concept veerkracht aan kracht kan winnen als het vanuit een contextueel perspectief benaderd wordt. Daarbij moeten diverse niveaus in acht ge-

nomen worden en moeten we zo concreet mogelijk zijn: ‘veerkracht van wat, voor wie en waartoe’, zoals Peeters stelt.

Ik neem de vluchtelingenproblematiek als uitgangspunt en richt me vooral op de verhalen van vluchtelingen over hun beleving in de nieuwe samenleving en in relatie tot de arbeidsmarkt.

Uit de onderzoeken die ik sinds 1995 heb gedaan komt een duidelijke patroon naar voren. Vluchtelingen hebben veel meegemaakt voordat ze hun land van vestiging bereiken, maar eenmaal in veiligheid voelen ze een kans op een nieuw leven. Dit betekent dat ook veel dromen een nieuwe kans krijgen. Veel asielzoekers zeggen dat ze na jaren van onderdrukking opnieuw durven te dromen. Het is als een veer die jarenlang ingedrukt is geweest en dan los komt. Er komt veel energie vrij en mensen die deze zo snel mogelijk in de goede banen kunnen leiden, kunnen veel achterstand inhalen. Maar de losgekomen energie is zelf nog geen kracht, ze kan ook tot frustratie leiden. Daarom zijn de eerste jaren na de vlucht van cruciaal belang voor de langetermijnontwikkeling van individuele asielzoekers. Veerkracht komt tot stand door de combinatie van individuele capaciteiten en maatschappelijke condities.

Schaduw van het verleden

Capaciteiten van asielzoekers zijn bijvoorbeeld hun diverse vormen van kapitaal (cultureel, symbolisch en economisch). Die geven hen een betere startbasis in een nieuw land. Daarnaast is de zwaarte van de trauma's ofwel hun psychische gesteldheid van grote invloed op de snelheid waarmee zij een nieuwe begin kunnen maken. Maar nog belangrijker dan deze individuele uitgangspunten op *microniveau*, zijn de maatschappelijke condities op *mesoniveau*. Ik noem er drie.

Ten eerste: kleinschalige opvang. Onderzoek laat zien dat kleinschalige opvang waarbij veel contact mogelijk is met de leden van de nieuwe samenleving, cruciaal is voor de ontwikkeling van asielzoekers. Een jarenlang verblijf in geïsoleerde azc's versterkt de verzwakte psychische toestand van asielzoekers, waarbij de herinneringen aan het verleden ruim baan krijgen en hun leven gaan overheersen (Ghorashi 2005; Ten Holder 2012). De combinatie van onzekerheid en gebrek aan nieuwe contacten maakt het onmogelijk om een positief heden tegenover een overheersend negatief verleden te plaatsen en zo uit het schaduw van het verleden te ontsnappen.

Ten tweede: de mogelijkheden om de nieuwe taal te leren. Dit is essentieel voor het openen van een nieuwe horizon voor vluchtelingen. Maar willen asielzoekers zich de taal goed eigen kunnen maken, dan moeten ze mogelijkheden krijgen om deze in de praktijk te leren, bijvoorbeeld door een opleiding of vrijwilligerswerk. Dat is de enige manier om zich de taal zo efficiënt en veelzijdig mogelijk eigen te maken.

Ten derde: de mogelijkheden om betaald werk te verrichten en zich zo snel mogelijk nuttig te maken. Dit is van groot belang voor het zelfvertrouwen en de eigenwaarde van asielzoekers. Bovendien vermindert het de afhankelijkheid van de vele instanties. Snel aan het werk gaan sluit bovendien het beste aan bij de overlevingsmodus van asielzoekers en vluchtelingen. Een van hen vertelde mij het volgende verhaal:

Ik voel me verraden door het leven. Toen ik naar Nederland kwam, wilde ik zo graag een nieuwe leven opbouwen. Ik wilde zo snel mogelijk aan het werk, want vanuit mijn eigen land kende ik geen andere mogelijkheid om te overleven. Daarom

/

Veerkracht komt tot stand door de combinatie van individuele capaciteiten en maatschappelijke condities.

Een samenleving die investeert in veerkracht van asielzoekers wordt zelf veerkrachtig, omdat ze kwetsbaarheid heeft omgezet in kracht.

/

snapte ik absoluut niet dat ik niet mocht werken, maar wel een uitkering kreeg. Ik vond dit volkomen onlogisch: je wilt werken, dat mag niet, maar je krijgt wel geld zonder te werken. Later toen ik mocht werken, kreeg ik te horen dat mijn salaris lager zou zijn dan mijn uitkering. Toen vond ik het weer onlogisch om te gaan werken, ik was al ingeburgerd in de Nederlandse uitkeringscultuur. En dat werd mijn ondergang. Ik kwam op een soort 'zwarte lijst' terecht, omdat ik te lang een uitkering had gehad. Ik kon deze achterstand nooit meer inhalen. Mijn leven was kapot, omdat wat in dit land logisch was voor mij onlogisch leek. Nu voelt het alsof mijn leven van mij is gestolen, maar zonder dat er een kwaadwillende hand aan het werk is geweest. Dat maakt het nog moeilijker voor mij om te verwerken.

Betekenisvolle contacten, zinvolle tijdbesteding en het gevoel een waardevolle bijdrage aan de samenleving te kunnen geven zijn cruciaal om de vrijgekomen energie van de eerste jaren tot een kracht te maken. Door in hun ontwikkeling te investeren investeert de samenleving dus in de veerkracht van asielzoekers. Deze investering maakt ook de samenleving zelf veerkrachtig, omdat ze de kwetsbaarheid van deze groep heeft kunnen omzetten in kracht.

Negatieve toon

Maar de bovengenoemde condities op mesoniveau staan natuurlijk niet los van de ontwikkelingen op macroniveau, namelijk de dominante discoursen in de samenleving die het beleid en het denken over bepaalde groepen, in dit geval asielzoekers beïnvloeden. Recentelijk heeft het dominante discours een zeer negatieve lading gekregen, maar zelfs in de tijden dat dit niet het geval was, was het denken in categorieën en de tolerantie op afstand do-

minant in het maatschappelijk discours. Diverse onderzoekers beweren dat binnen dit discours migranten en vluchtelingen in Nederland, maar ook in andere verzorgingsstaten, vooral als zwakke groepen worden aangeduid in plaats van als actieve burgers met kwaliteiten en competenties (Ghorashi 2005). Dit discours heeft geleid tot subtiele vormen van uitsluiting van vluchtelingen in organisaties (Ghorashi & Van Tilburg 2006; Ghorashi & Ponzoni 2014).

Deze subtiele vormen van uitsluiting gaan de afgelopen maanden gepaard met een zeer negatieve toon in het discours over vluchtelingen. Dit betekent dat op macroniveau extra belemmerende factoren aanwezig zijn om de condities van inclusie van vluchtelingen een kans te geven. Een interessante ontwikkeling die aandacht verdient, is de groei van burgerinitiatieven op individueel en wijkniveau om asielzoekers die in de afgelopen maanden naar Nederland zijn gekomen, bij te staan. Dit soort initiatieven, vaak met een lichte organisatie, vormt een belangrijk alternatief tegen de heersende negatieve toon in Nederland.

Maar om deze initiatieven van duurzame invloed te laten zijn, is het essentieel dat ze een netwerkcollectief gaan vormen om de ervaringen te delen en daarvan te leren. Zo'n collectief moet zichtbaar zijn voor de stille, passieve anderen die eigenlijk mee zou willen doen, maar niet weten hoe. Hiermee wordt ook een alternatief geboden voor de afstandelijke tolerantie van de jaren tachtig van de vorige eeuw. Een extra belangrijke stap is het ter discussie stellen van het dominante discours over vluchtelingen als mensen met diverse vormen van achterstand in plaats van mensen met competenties die iets te bieden hebben (Ghorashi 2015).

V00

Kruispunt

Door deze stappen op micro-, meso- en macro-niveau in acht te nemen kan Nederland de kwetsbare positie van asielzoekers en vluchtelingen omzetten naar veerkracht. Maar als er niet geïnvesteerd wordt in de ontwikkeling van deze groep, komen ze (vanwege hun kwetsbare start) in de marge van de samenleving te staan. Dat is wat er helaas is gebeurd in de afgelopen tien tot vijftien jaar en daarom zijn we als samenleving niet veerkrachtig genoeg om op een duurzame manier om te gaan met de huidige komst van asielzoekers, maar ook de groeiende diversiteit in de samenleving.

Daarom is mijn pleidooi het volgende: veerkracht biedt perspectief om na te denken over wat er nodig is om duurzaam met huidige en toekomstige spanningen in de samenleving om te gaan. Maar daaraan wil ik als voorwaarde verbinden dat we aandacht besteden aan de diverse niveaus (micro, meso en macro) van de maatschappelijke dynamiek op het kruispunt van continuïteit en verandering. Ik heb geprobeerd dit proces via de vluchtelingencasus zichtbaar te maken en te laten zien welke condities nodig zijn om een alternatieve verbindende energie in de samenleving tot de duurzame kracht te laten worden die Nederland nodig heeft om een veerkrachtige samenleving te zijn.

Literatuur

B. Evans, & J. Reid (2015), 'Exhausted by resilience: response to the commentaries', *Resilience: International Politics, Practices and Discourses*, 3(2) (2015), 154-159.

H. Ghorashi, 'Refugees: Agents of Change or Passive Victims: The Impact of Welfare States (The case of The Netherlands) on Refugees', *Journal of Refugee Studies*, 18(2) (2005), 182-198.

H. Ghorashi & E. Ponzoni (2014), 'Reviving agency: Taking time and making space for rethinking diversity and inclusion', *European Journal of Social Work*, 17(2) (2014), 161-174.

H. Ghorashi, H. 'Vluchtelingen: een andere mindset voor Europa?', 25.9.2015, op www.kis.nl (Kennissplatform Integratie en Samenleving).

H. Ghorashi, 'De mythe van taalbeheersing', 23.7.2015, op www.kis.nl.

F. Holder, (2012). *Kleine stappen van grote betekenis: een nieuw perspectief op humane opvang van asielzoekers*, Amsterdam: Stichting de Vrolijkheid, 2012.

W. Trommel, 'Veerkrachtig onder voorwaarden'. *Publiek Denken*, nr. 3 (2015), 44-49.

versus veerkracht

rzorg

Veerkracht helpt politici en burgers in de omgang met onzekerheden, tegenslagen en onvoorspelbaarheid. Dat geldt zeker voor duurzaamheids- en klimaatbeleid. Maar flexibel bijsturen heeft zijn grens en daarom blijft het tijdig voorkomen van problemen cruciaal.

Door **Marius de Geus**

Aan het begin van deze Helling stelt Dirk Holemans dat wie sociale issues 'vanuit het perspectief van veerkracht onderzoekt, tot andere verhalen dan de gebruikelijke komt, maar dat nog onduidelijk is of veerkracht ook een werkbaar concept vormt voor grotere gemeenschappen'. Naar aanleiding van zijn betoog zal ik in deze bijdrage de volgende vraag bespreken: Wat is de waarde van het idee van veerkracht voor het groene denken in het algemeen en in hoeverre is het concept van essentieel belang voor GroenLinks? Met andere woorden: wat is de betekenis van het concept van veerkracht voor de groene beweging en kan het fungeren als een zinvol uitgangspunt voor een verduurzaming van onze maatschappij?

Machiavelli

In zijn bijdrage verheldert Jef Peeters de conceptuele geschiedenis van de term. Veerkracht blijkt een multi-

dimensionaal begrip. Wie kijkt naar de oorsprong van het begrip zal ontdekken dat de geschiedenis van de politieke theorieën een aantal interessante aanknopingspunten biedt. Bij prominente politieke denkers als Aristoteles, Titus Livius en Niccolò Machiavelli verwijst het concept veerkracht in het algemeen naar de wijze waarop politieke leiders en de burgers het beste kunnen omgaan met de fundamentele onzekerheden van het bestaan, tegenslagen (zowel ingeschatte als volkomen onverwachte) en de vaak onomkeerbare consequenties van het menselijk handelen (zie ook Arendt 1985, 188-248).

Veerkracht is essentieel om te kunnen overleven in een maatschappij die ingewikkeld in elkaar steekt, binnen een economie die voortdurend tot onvoorziene gevolgen leidt, en binnen een staat die zich beweegt in een omgeving die voortdurend aan grote veranderingen onderhevig is. Hetzelfde geldt in beginsel voor de menselijke omgang met de natuurlijke ecosystemen, die inherent onvoorspelbaar zijn en vaak onnavolgbaar complex. Met name de Italiaanse renaissance-denker Machiavelli kan worden gezien als de kampioen van het reflecteren over de noodzaak van veerkracht, flexibiliteit en aanpassingsvermogen van de politiek. Naast zijn belangstelling voor de strategische vraag hoe politieke leiders hun macht kunnen behouden en vergroten in zijn beroemde *Il Principe (De Vorst)*, toont hij in zijn hoofdwerk *Discorsi (Gedachten over Staat en Politiek)* een scherp oog voor moderne thema's als de betekenis van veerkracht vertonen, de noodzaak van 'flexibel handelen', het belang van voortdurend leren van gemaakte fouten, en van intelligent en adaptief bijsturen van het beleid.

Permanent leren

Machiavelli was werkzaam als hoge ambtenaar van de Republiek van Florence en gepokt en gemazeld in de politiek. Hij zag de kern van effectief politiek

leiderschap in het vroegtijdig en juist inschatten van riskante situaties, en de noodzaak van snel, slagvaardig, en aan de situationele omstandigheden aangepast handelen. Het tonen van grote oplettendheid, veerkracht, flexibiliteit, snelheid en slagvaardigheid vormt naar zijn idee de basis van het voeren van een succesvol beleid op zo ongeveer alle terreinen van de politiek. Deze kwaliteiten zijn de ideale eigenschappen van een politicus die de macht wil veroveren, dan wel die macht wenst te behouden.

Tot de hoogste eigenschappen behoort volgens Machiavelli ook dat een politiek leider feilloos moet aanvoelen in welke precieze gevallen het uitstellen van handelen of juist heel krachtdadig ingrijpen het meest raadzaam is. Dit zal in de praktijk altijd afhankelijk zijn van de op dat moment geldende omstandigheden, de machts- en geweldmiddelen waarover een politiek leider (en zijn tegenstanders) kunnen beschikken en de concrete machtsverhoudingen binnen de staat.

Een cruciaal onderdeel van Machiavelli's denken is dat een – al dan niet democratisch gekozen – politieke leider altijd optimaal geïnformeerd dient te zijn en op tijd moet anticiperen op maatschappelijke problemen, misstanden en gevaren. De politici dienen uitstekend 'getimed' in te grijpen en zullen moeten kiezen voor proportioneel handelen (Machiavelli 1976, 95-99). Volgens hem moet in het politieke bedrijf, of het nu ging om zijn geliefde stadstaat Florence of welke staatsorganisatie dan ook, een juiste verhouding bestaan tussen de gehanteerde beleidsmiddelen en de nagestreefde doeleinden.

Machiavelli onderstreept het kardinale belang van het permanent leren van eerder gemaakte inschatting- en beoordelingsfouten. Mensen zijn nu eenmaal feilbaar en zullen niet onder alle omstandigheden foutloos kunnen oordelen en handelen. Door het toeslaan van het wispelturige noodlot (*Fortuna*),

de imperfecte kennis van de omstandigheden en de invloed van menselijke emoties en passies op de besluitvorming, blijven er altijd onvoorziene tegenslagen – zoals en neveneffecten op de loer liggen (zie ook De Geus 2015, 31-34).

Machiavelli wijst op de harde vereiste van het onophoudelijk bijstellen van strategieën en beleidsdoeleinden op basis van veranderende situaties en de zich nieuw ontwikkelende intellectuele inzichten. Wie – zoals een partij als GroenLinks – streeft naar een snelle verduurzaming van de maatschappij en economie, en een doeltreffende klimaatbescherming wil realiseren, zal deze algemene organisatorische uitgangspunten van Machiavelli moeten respecteren.

Vaak wordt over het hoofd gezien dat Machiavelli's boodschap niet alleen relevant is voor groene politieke leiders, maar dat zijn inzichten ook waardevol zijn voor gewone, democratisch ingestelde en milieu-bezorgde burgers. Ook zij dienen zich systematisch te informeren en permanent te leren van eerder gemaakte fouten. Voor hen geldt eveneens dat zij de urgentie moeten leren inzien van alert zijn, scherp opletten of de leidende (democratisch gekozen) politici het 'algemene belang' van het behoud van onze planeet aarde wel voldoende in het oog houden. En zij zullen overtuigd dienen te raken van de onvermijdelijkheid om onder *alle omstandigheden* ook op het gebied van milieu, natuur en klimaat met creativiteit, buigzaamheid, lenigheid en souplesse te handelen en het beleid te implementeren.

Onzekerheid

Wat is een kerndilemma voor de moderne liberaal democratische staat in het licht van het debat over verduurzaming en het bestrijden van klimaatverandering? De liberaal-democratische overheid staat voor de taak om op basis van ruwe inschattingen

|
Het tonen van grote oplettendheid, veerkracht, flexibiliteit, snelheid en slagvaardigheid zijn de ideale eigenschappen van een politicus die de macht wil veroveren.

en een groot aantal statistische onzekerheden een werkzaam duurzaamheids- en klimaatbeleid voor de langere termijn te ontwikkelen. Dit klimaatbeleid zal hoge financiële investeringen vergen, hoogstwaarschijnlijk tal van onaangename, onwelgevallige en beperkende beleidsmaatregelen voor de burgers en ondernemingen inhouden. Daarnaast zullen de uitkomsten van het beleid voor een substantieel deel onvoorspelbaar zijn.

Wat in deze problematiek een essentiële rol speelt, zijn volgens de 'cultural theory' van onder andere Schwartz en Thompson de veronderstellingen over de kwetsbaarheid of robuustheid van milieu, natuur en het klimaatsysteem. Wanneer men bijvoorbeeld het klimaatsysteem opvat als een buitengewoon gecompliceerd samenstel van kwetsbare evenwichten, zal men eerder aannemen dat relatief kleinschalige veranderingen op onderdelen een sterke doorwerking kunnen hebben. Wanneer men echter het klimaat als een bijzonder dynamisch en robuust systeem met een hoog incasseringsvermogen beschouwt, zal er eerder een vertrouwen bestaan in het vermogen van het wereldklimaatsysteem om weer 'op of terug' te veren (als een soort springveer die naar zijn oude staat terugkeert) en zich te herstellen van alle toegebrachte schade (ook De Geus 2015, 76-77).

Waar dit in de praktijk op neerkomt, is dat het onhaalbaar is om essentiële politieke keuzes, beslissingen en beleidsmaatregelen op het vlak van milieu, natuur en klimaat onomstotelijk te staven op grond van keihard toetsbare, wetenschappelijk onderbouwde feiten. Bij duurzaamheidskwesties doet zich bovendien de complicatie voor dat de 'perceptie' die de verantwoordelijke politici en andere beleidsmakers zoals ambtenaren en adviseurs hebben van de risico's, onzekerheden en gevaren een doorslaggevende rol speelt.

Dit leidt tot meerdere complicaties. Met welke

onzekerheidsmarges dient bij het klimaatbeleid te worden gewerkt? In hoeverre kan worden ingeschat of bepaalde relevante factoren, grootheden of causale relaties over het hoofd worden gezien of onjuist worden geïnterpreteerd? En hoe groot is de mogelijkheid dat bepaalde vormen van risico en onzekerheid voor de natuurlijke leefomgeving door de deskundigen volkomen verkeerd worden berekend? Voorbeelden hiervan liggen op het vlak van de absorptiecapaciteit van CO₂-uitstoot door de wereldoceanen, de rol van grote zeestromen (denk aan *El Niño en La Niña*) en de invloed van atmosferische circulatie en weersystemen.

Het Intergovernmental Panel on Climate Change stelt dat om een gevaarlijke en mogelijk onomkeerbare klimaatverandering tegen te gaan, het aantal deeltjes CO₂ in de dampkring van de aarde beperkt moet blijven tot 450 ppm (parts per million) Alleen onder deze omstandigheden kan volgens het IPCC het riskant geachte scenario worden vermeden dat de gemiddelde temperatuur op onze aarde met meer dan 2 graden Celsius stijgt (IPCC 2014). Ook in deze situatie blijven er echter volgens kritische klimaatonderzoekers zoals James E. Hansen talloze onzekerheden en onvoorspelbare risico's en gevaren bestaan.

Bijsturen

De Amerikaanse politicoloog Aaron Wildavsky berekeneerde in zijn *Searching for Safety* (1988) dat er in het geval van het bestaan van hoge onzekerheden voor overheden en ondernemingen in beginsel twee denkbare beleidsstrategieën ter beschikking staan. De eerste is die van 'anticiperen': het eenvoudigweg ervoor zorgen dat de gevreesde milieu-, natuur- of klimaatproblemen of andere catastrofes zich niet in de toekomst kunnen gaan voordoen. Zeker wanneer het gaat om risico's met vergaande, langdurige en mogelijk 'onomkeerbare' consequenties, ligt het kiezen

'Flexibele aanpassing en bijsturing' veronderstelt dat het mondiale klimaatsysteem te beheersen valt als een gehoorzame machine.

\

voor een anticiperende en risicomijdende strategie sterk voor de hand.

Wanneer de te verwachten negatieve consequenties van milieu-, natuur- en klimaatproblemen relatief beperkt lijken, kunnen overheden en ondernemingen echter ook de keuze laten vallen op het principe van 'veerkracht' (*resilience*). In dat laatste geval wordt vertrouwen gesteld in het intelligente en adaptieve leer- vermogen van de overheid en het bedrijfsleven, en de capaciteit om een beleidsstrategie of genomen maatregel achteraf aan te kunnen passen en bij te sturen. Er wordt dan op basis van een veelal ongemakkelijk proces van *trial and error* geleerd, door het opdoen van praktijkervaring, het ontwikkelen van protocollen en scenario's, en het vroegtijdig leren bijsturen van tijdens de rit geconstateerde negatieve effecten.

In feite is er in deze laatste situatie sprake van een langdurend 'experimenteerproces' dat is gericht op een ecologische verduurzaming van de maatschappij, cultuur en economie en het stapsgewijs veranderen van de dagelijkse levensstijlen van de staatsburgers. Bij deze beleidsstrategie wordt getracht om het leef- omgevingsbeleid op te zetten als een voortdurend 'leerproces' voor de betrokken burgers, de liberaal- democratische overheid, het bedrijfsleven en andere betrokkenen, zoals maatschappelijke organisaties en actiegroepen.

In deze benadering staat een proces van intelligent aanpassen, continu verstandige lessen opdoen, en met veel fijngevoeligheid (bij)sturen centraal. De grote tekortkoming van deze opvatting is evenwel dat de beleidsmakers geen 'heer en meester' over groot- schalige klimaatverandering zijn en dat 'flexibele aan- passing en bijsturing' veronderstelt dat het mondiale klimaatsysteem te beheersen valt als een gehoor- zame machine, zoals een auto, trein of vliegtuig.

Dit leidt tot de gedachte dat de betekenis van

veerkracht voor de groene beweging op zichzelf beschouwd aanzienlijk is waar het gaat om het bijstu- ren en leren van het uitgevoerde milieu- en klimaatbe- leid, maar dat 'anticiperen' en het 'voorzorgsbeginsel' voor groene politieke partijen op de eerste plaats dienen te komen.

Eigenbelang

Vanuit een groen perspectief zal de liberaal-demo- cratische overheid zich vanwege fundamentele onze- kerheden en om een overmaat aan maatschappelijke en financieel-economische risico's uit te sluiten, structureel moeten richten op het bedenken en for- muleren van een milieu-, natuur- en klimaatbeleid dat op de middellange en langere termijn beoogt te anticiperen. Deze groene beleidsstrategie lijkt vooral kans van slagen te hebben, wanneer kan worden aan- getoond dat de financieel-economische kosten die door dit beleid gemaakt moeten worden, aanmerkelijk lager zijn dan de onkosten die het directe of indirecte gevolg zijn van niet-anticiperend politiek handelen door de centrale overheid.

Ter onderbouwing van deze redenering verwijs ik naar de conclusie van het bekende *Stern Report*. De Britse econoom Nicolas Stern beargumenteert dat wanneer we op dezelfde voet doorgaan met de uit- stoot van broeikasgassen, de negatieve gevolgen ons voor enorme kosten zullen plaats. De economische schade van nietsdoen zal een zware recessie veroor- zaken en leiden tot een drastische vermindering van het mondiale welvaartsniveau, de werkgelegenheid en kwaliteit van leven (Stern 2007, i-vii).

Het implementeren van een anticiperend en op voorzorg gericht klimaatbeleid door nationale en internationale overheden en ondernemingen is vol- gens Stern in het (welbegrepen) eigen belang van de overheden, ondernemingen en individuele burgers. Deze constatering kan ertoe leiden dat het sociale

draagvlak voor beleidsmaatregelen op het terrein van verduurzaming wordt vergroot. Dit fundamentele inzicht biedt voor groene partijen het vooruitzicht op een bredere steun bij de bevolking voor het realiseren van meer uitgesproken en radicalere preventieve beleidsinterventies om de leefomgeving en het klimaat te beschermen.

Menselijke schaal

Deze gedachte komt in zowel politiek-theoretisch, economisch, en sociaal opzicht dicht bij de ideeën van de hedendaagse *Transition Town Movement*. Binnen deze zich in het Verenigd Koninkrijk, Nederland en België geleidelijk verbredende beweging vormen organisatorische 'zelfsturing', 'zelfvoorziening' en het vertrouwen op 'lokale veerkracht en inventiviteit' het centrale onderwerp van het duurzaamheidsdebat.

Het boek *The Transition Companion: making your community more resilient in uncertain times* van milieuactivist Rob Hopkins, sluit nauw aan bij de bovengenoemde denkbepelden over de onvermijdelijkheid van anticiperen. Uitgangspunt van dit denken vormt de nauwe verbondenheid van de mens met de leefomgeving en de lokale gemeenschap. Grootschaligheid wordt als schadelijk gezien voor mens, milieu, natuur en economie. Een groen en ecologisch verantwoord beleid wordt volgens deze lijn van denken gekenmerkt door een keuze voor menselijke schaal, decentralisatie, zelfsturing, samenwerking en ecologisch verantwoorde stedelijke en landelijke leefeenheden. Dit is een strategische en politiek-normatieve keuze die ons volgens Hopkins straks door de bedreigende milieu- en klimaatomstandigheden opgedrongen zal worden en waar wij als burger en een partij als GroenLinks zich maar beter nu al terdege op kan voorbereiden.

Geen panacee

Al met al vormen organisatorische veerkracht, flexibiliteit en aanpassingsvermogen een belangrijke dimensie van verduurzaming, maar zijn deze strategieën zeker geen panacee waardoor alle problemen rond ecologisering eenvoudig vallen op te lossen. We moeten ervoor blijven oppassen dat het concept van veerkracht te zeer verwijst naar een leeg containerbegrip waar iedereen een eigen betekenis aan kan geven. Veerkracht is zeker een belangrijk aspect van verduurzaming van de samenleving en economie. Tegelijkertijd lijken andere facetten zoals anticiperend handelen, het voorzorgbeginsel, een fundamentele verandering van levensstijlen en matiging van excessieve vormen van de consumptie zinnollere vertrekpunten voor groene partijen die consequent streven naar verduurzaming.

Literatuur	Harmondsworth: Penguin Books 1976.
H. Arendt, <i>The Human Condition</i> , Chicago: The University of Chicago Press 1985.	N. Machiavelli, <i>The Discourses</i> , Harmondsworth: Penguin Books 1970.
M.A. de Geus, <i>Filosofie van de Eenvoud: vereenvoudiging en matiging als verrijking van het bestaan</i> , Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel 2015.	M. Schwartz en M. Thompson, <i>Divided we Stand; redefining politics, technology, and social choice</i> , Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1990.
IPCC, <i>Fifth IPCC Assessment Report</i> , 2014, zie www.ipcc.ch/report/	N. Stern, <i>The Economics of Climate Change; The Stern Review</i> , Cambridge: Cambridge University Press 1970.
R. Hopkins, <i>The Transition Handbook: from oil dependency to local resilience</i> , Cambridge: Green Books 2008.	A. Wildavsky, <i>Searching for Safety</i> , London: Transaction Publishers 1988.
N. Machiavelli, <i>The Prince</i> ,	

Griekenland: veerkracht of ⁶⁶ve

Hoe veerkrachtig zijn landen en samenlevingen in een situatie van grote druk? In Griekenland probeert men te overleven onder extreme economische omstandigheden. Een ander woord blijkt dan onmisbaar: ongelijkheid. Veerkracht wordt verzet.

Door *Dimitris Pavlopoulos*

Nu al vijf jaar lijdt de Griekse bevolking onder de keiharde bezuinigingsmaatregelen die zijn opgelegd door de zogenoemde Trojka: de Europese Unie, de Europese Centrale Bank en het Internationale Monetair Fonds. De gevolgen hiervan in enkele cijfers: sinds 2010 is het BNP met meer dan 25 procent gedaald. Salarissen en pensioenen zijn met een gemiddelde van 40 procent omlaag gegaan. Het minimumsalaris bedraagt 586 euro bruto per maand. Jonge werknemers ontvangen salarissen van 500 euro per maand. Bijna een miljoen werknemers ontvangt zijn salaris met een vertraging die tot wel twaalf maanden kan oplopen. Ongeveer 1.175.000 of 24,5 procent van de beroepsbevolking is werkloos en slechts 14 procent daarvan ontvangt een werkloosheidsuitkering. Bijstandsuitkeringen bestaan niet in Griekenland. Bij mensen jonger dan vijftientig is het werkloosheidspercentage zelfs 48,6 procent. Je kunt dus stellen dat er sprake is van een verloren generatie, in elk geval als het gaat om integratie op de arbeidsmarkt.

Goudmijn

In tegenstelling tot wat de Nederlandse media rapporteren is er in Griekenland fors hervormd. Het hele pakket van neoliberale maatregelen dat economische groei moet stimuleren, is geïmplementeerd. CAO's zijn in de praktijk afgeschaft. Vakbonden en werkgeversorganisaties mogen geen dwingende sectorale afspraken maken over lonen en arbeidsomstandigheden. De werkgevers hebben structureel meer macht gekregen; het ontslagrecht is versoepeld en het toezicht van de overheid op de toepassing van het arbeidsrecht is geminimaliseerd.

De versterking van de positie van werkgevers heeft niet alleen gevolgen voor arbeidsrelaties, maar ook voor het milieu. De nieuwe regels over *fast track* investeringen geven grote bedrijven de mogelijkheid

rzet

om de milieuwetgeving te omzeilen. Een goed voorbeeld is het Canadese El Dorado Gold in Noord-Griekenland. Dit bedrijf is als brievenbusfirma in Nederland gevestigd en kan zo belastingen ontwijken. Tegelijkertijd heeft het op grote schaal in een goudmijn geïnvesteerd, wat al heeft geleid tot onomkeerbare negatieve effecten voor het milieu van de regio: een hele berg is vernietigd en het water is vergiftigd. Het recht van bedrijven om winst te maken gaat hier duidelijk boven het recht van werknemers om onder fatsoenlijke condities te werken en boven het recht van de maatschappij op een veilig milieu.

In het afgelopen jaar is nog een belangrijk aspect van de Griekse samenleving aangetast: de democratie. Bijna een jaar geleden negeerde de Griekse bevolking de waarschuwingen van de Trojka en koos een linkse regering die beloofde een eind te maken aan de bezuinigingspolitiek. Vanaf het eerste moment keerde de politici, journalisten en technocraten van de EU zich tegen deze regering. Die confrontatie bereikte afgelopen zomer zijn hoogtepunt, toen de Griekse bevolking een duidelijk en trots NEE liet horen in het referendum over een nieuwe ronde bezuinigingen. Maar deze uitspraak is noch door de Griekse regering, noch door de EU instituties gerespecteerd. De nieuwe ronde bezuinigingen zal de Griekse samenleving nog verder ontwrichten.

Redding

Het is duidelijk dat er veel druk is uitgeoefend op de veerkracht van de Grieken. Mensen met een baan of een eigen bedrijf zijn binnen korte tijd massaal werkloos geworden. Families, gewend aan een relatief goed inkomen, leven plotseling in armoede. Een hele generatie jongeren heeft geen zicht op een 'normaal' leven. Zelfs hoog opgeleide jongeren zien emigratie als hun enige kans op een toekomst. De cijfers geven

hen gelijk: begin 2015 woonden bijna 300.000 kinderen in huishoudens zonder werkende ouders. Duzenden basisschoolleerlingen maken aanspraak op de voedseldistributie op school door de overheid, want ze krijgen thuis geen ontbijt. Het aantal zelfmoordpogingen is de laatste jaren verdubbeld. Het aantal scheidingen is na 2011 flink gestegen. Voor de crisis was de term 'dakloos' vrijwel onbekend in Griekenland. Nu zie je tientallen daklozen in de straten van Athene en andere grote steden.

De Europese Unie en de andere internationale organisaties die betrokken zijn bij de 'redding' van Griekenland hebben geen medelijden met de bevolking. Ze zetten integendeel de veerkracht van de Griekse samenleving verder onder druk. De bezuinigingsmaatregelen die zijn afgesproken met de Tsipras-regering bevatten twee elementen die de bevolking hard zullen raken.

Ten eerste de hervorming van het pensioenstelsel. De schuldeisers eisen met klem dat alle pensioenen omlaag moeten. Ze weigeren de compromisvoorstellen van de Griekse regering om toekomstige pensioenen en hoge huidige pensioenen te matigen, maar de lage en midden-pensioenen ongemoeid te laten. Ook nu nog zijn pensioenen de betrouwbaarste bron van inkomen voor de meeste Griekse huishoudens. Velen zijn zelfs afhankelijk van het pensioen van hun grootouders.

Ten tweede de liberalisering van huisuitzettingen. Veel mensen kunnen hun hypotheekschulden of andere persoonlijke schulden niet afbetalen. Tot nu toe genoten mensen met een laag of middeninkomen de bescherming van de overheid in de zin dat de schuldeiser (zelfs de overheid) hun huis niet in beslag mocht nemen. Huizenbezit heeft een belangrijke plaats in de moderne Griekse samenleving. Ruim tachtig procent van de huishoudens woont in een eigen woning. Dat is begrijpelijk omdat er in Grieken-

Veerkracht is in het Griekenland van vandaag een dubbelzinnige term. Hij verwijst zowel naar overleven als naar verzet.

/

land veel minder sociale woningen zijn dan in Nederland en dat wonen in een sociale woning bovendien een zeer lage sociale status impliceert. Een harde eis van de Trojka tijdens de laatste onderhandelingen was dat deze bescherming van huiseigenaren ongedaan moet worden gemaakt om 'concurrentie' op de financiële markt te bevorderen. Het resultaat is dat het aantal rechtbankprocedures voor huisuitzettingen snel stijgt.

De vluchtelingencrisis zorgt voor een extra druk vanuit de Europese Unie op de veerkracht van de Griekse bevolking. Er zijn Grieken, zoals de aanhangers van het rechtsextremistische Gouden Dageraad, die vluchtelingen proberen tegen te houden. Anderen proberen financieel te profiteren van de acute problemen van migranten. Maar een groot deel van de Griekse bevolking heeft actief solidariteit getoond. De Europese Unie dreigde Griekenland met een uitzetting uit de Schengenzone als het de vluchtelingen niet buiten de grenzen van de EU kan houden. De EU probeert zelfs de solidaire houding van een groot deel van de bewoners van de Griekse eilanden te belemmeren en te criminaliseren door de reddingsoperaties door NGO's en individuen af te schilderen als smokkelen.

Ongelijkheid

De laatste vijf jaar ervaart de Griekse samenleving een economische en sociale druk die vergelijkbaar is met die van een oorlog. Niettemin heeft het land tot nu toe een opmerkelijke veerkracht getoond. Maar dat impliceert niet altijd een sociale houding. Mensen redden wat er te redden valt voor henzelf. In de lokale of nationale politiek steunen ze daarvoor soms partijen of personen die cliëntelisme in plaats van verandering prediken. En wat zelden in de Nederlandse media wordt vermeld: voor een

deel van de Griekse bevolking is er geen vuiltje aan de lucht. Deze minderheid heeft niet alleen geen last van de crisis, maar profiteert er zelfs van. Een snelle blik op de gegevens van de OESO over ongelijkheid toont aan dat de inkomensongelijkheid in Griekenland sinds de bezuinigingen flink is toegenomen. De WealthX over grote vermogens laat zien dat het aantal allerrijksten zelfs flink is toegenomen. De Europese Unie heeft deze elite de afgelopen vijf jaren zorgvuldig beschermd. Over belasting op grote vermogens werd nooit gesproken, maar wel werden de voorstellen van de eerste Syriza-regering (die van voor het referendum) om de hoogste inkomens extra te belasten consequent door de EU afgewezen als maatregelen die investeringen belemmeren.

Verzet

Veerkracht is in het Griekenland van vandaag dus een dubbelzinnige term. Hij kan geïnterpreteerd als manier van 'overleven', maar ook als verzet.

Hoewel politici, media en Europese leiders in het eerste helft van 2015 aan een ongekende bangmakerij deden, heeft de Griekse bevolking in het referendum een duidelijke 'nee' laten horen, ondanks de angst vanwege de sluiting van de banken en de invoering van *capital controls*. Het verzet kreeg vorm in stakingen, blokkades en demonstraties. Het Tsipras-kabinet werd deze winter geconfronteerd met de grootste mobilisatie van boeren ooit. Zij protesteerden tegen het belastingstelsel en de hervorming van de pensioenen. Het feit dat de demonstraties tijdens de laatste algemene staking in januari de grootste waren sinds 2012 laat zien dat de Griekse bevolking zich blijft verzetten tegen het onmenselijke beleid.

De talloze lokale initiatieven stammen uit de drang om te overleven onder extreme economische omstandigheden, maar zijn tegelijk moderne vormen van verzet tegen de realiteit van bezuinigingen

en acute liberalisering. Mensen ruilen producten en diensten, kopen hun voedsel direct van de producent of krijgen gratis medische zorg. Er zijn veel verschillende initiatieven. Sommigen zijn éénmalig of hebben slechts één functie, zoals boeren die hun producten zonder tussenhandelaars tegen kostprijs te verkopen. Anderen zijn beter georganiseerd en dienen duurzame behoeftes, zoals de onafhankelijke medische centra die al jaren op vaste tijdstippen eerstelijns medische zorg bieden aan (vooral) onverzekerde burgers. Er zijn sociale centra of arbeiderscentra in arme wijken van grote steden, die steun bieden aan mensen die weigeren in te stemmen met het beleid en de realiteit van bezuinigingen.

Een goed voorbeeld van veerkracht als verzet is het bedrijf VIO.ME. in het noorden van Griekenland dat twee jaar geleden overgenomen is door de werknemers. De eigenaren verlieten het bedrijf nadat ze grote schulden hadden gemaakt. De werknemers stonden toen voor de keuze: de aankondiging van een faillissement afwachten en dan ontslagvergoeding krijgen of het bedrijf bezetten en zelf exploiteren. De meerderheid koos de tweede optie. Ondanks de onverschilligheid van de overheid en de pogingen van de voormalige eigenaren om de werknemers uit het pand te zetten, zijn ze erin geslaagd een succesvol voorbeeld van zelfbestuur neer te zetten. Zo zijn ze een symbool van het verzet.

Lessen voor links

Tot nu toe is de houding van links in de rest van Europa heel onverstandig geweest. Het bezuinigingsbeleid in Griekenland is een bewust of onbewust experiment om de veerkracht van een bevolking te beproeven. Hoeveel kunnen lonen en pensioenen omlaag en hoeveel werknemers- en mensenrechten kunnen ongedaan gemaakt worden voordat de samenleving uiteen valt? Linkse partijen in de rest

van Europa hebben ofwel ingestemd met de redingspakketten en de bijbehorende bezuinigingen of hooguit geprotesteerd tegen de ernstige gevolgen van wat gezien werd als een noodzakelijke oplossing. Wat links weigert te begrijpen is dat de veerkracht van alle mensen in Europa onder druk staat. Het Griekse 'bezuinigingsrecept' is geïmplementeerd in Spanje, Portugal, Italië en tot op zekere hoogte ook in Centraal- en Noord-Europa. De chantage van de EU tegenover de nieuwe regering in Portugal en tegenover de Spaanse anti-bezuinigingspartijen is een voortzetting van de chantage tegen de Tsipras-regering die heeft geleid tot de transformatie van Syriza van een anti-bezuinigingspartij naar een gewone pro-bezuinigingsorganisatie.

Als linkse partijen in Nederland, Duitsland en andere EU-landen een echt alternatief willen opbouwen tegen de TINA ('There Is No Alternative') van bezuinigingen en neoliberalisme, moeten ze het verzet van de Griekse bevolking tegen dit beleid steunen. Want verzet en niet veerkracht is de kwestie voor Griekenland en voor Europa!

/

Verder lezen

J. Peeters (red.)

Veerkracht en burgerschap. Sociaal werk in transitie

Berchem: EPO 2015.

■ Een dikke pil, maar dan heb je ook wat. Maar liefst vijftientig bijdragen over veerkracht. In het eerste deel beschrijft Peeters zelf veerkracht als een politiek concept en proces. Leidende principes zijn hierbij internationale sociale rechtvaardigheid, intergenerationele rechtvaardigheid en actieve participatie en inspraak. Vervolgens zijn er heel diverse bijdragen met titels als 'ecologisch burgerschap', 'zeven generaties ver: duurzame ontwikkeling en de kunst van het ver(der) kijken'. Peeters constateert een tekort aan ecologisch bewustzijn in het sociaal werk en suggereert meer aandacht voor *community building*, *empowerment* en een combinatie van persoonlijke en maatschappelijke veerkracht.

De samenhang van het geheel is niet altijd even sterk, maar als poging om een ecologisch begrip als veerkracht ook te koppelen het sociale domein, is het een waardevolle bijdrage.

/ Erica Meijers

G. D'Alisa, F. Demaria

& G. Kallis (red.)

Ontgroei: Een vocabulaire voor 'degrowth' in een nieuw tijdperk

Jan van Arkel, Utrecht 2016

(Vertaling van 'Degrowth', 2015)

■ Groene partijen staan voor het dilemma welke positie te kiezen in het debat over economische groei. Moeten zij kiezen voor het ontkoppelen van economische groei en CO2 emissies, 'andere' groei, of minder consumeren en produceren? In *Ontgroei* wordt aangetoond dat alleen door een slimme combinatie van een anticiperend en op het verzorgingsbeginsel gericht beleid, in combinatie met een op veerkracht gebaseerde beleidsaanpak, de moderne milieuproblemen oplosbaar zijn. In het boek worden meerdere concepten verhelderd die van belang zijn voor de dringende noodzakelijke discussie over *degrowth*. Het bevat kritiek op grootschalige organisaties die extreem inflexibel zijn en tal van innovatieve ideeën over menselijk geluk en de aanpassing van levensstijlen.

/ Marius de Geus

B. Walker & D. Salt

**Resilience Practice.
Building capacity to
absorb disturbance and
maintain function**

Washington, DC: Island Press 2012.

&

M. Lewis & P. Conaty

**The Resilience
Imperative. Cooperative
Transitions to a Steady-
State Economy**

Gabriola Island: New Society
Publishers 2012.

■ *Resilience Practice* geeft een goed beeld van veerkracht als dynamiek van sociaalecologische systemen inclusief het menselijke handelen. Geschreven door een wetenschapper en een journalist richt het zich tot een breed publiek. Het bespreekt de verschillende eigenschappen van veerkracht in hun samenhang, en laat zien hoe die van belang zijn voor de ontwikkeling en het beheeren van sociaalecologische systemen. Dat wordt concreet gemaakt met enkele casestudies over de omgang met hulpbronnen als graaslanden, visgronden en water. Maar veerkracht kan ruimer worden toegepast. Zo vind je in *The Resilience Imperative* een staalkaart aan economische transitie-initiatieven op domeinen als wonen, landbouw en voeding, alternatieve financieringsvormen en gemeenschapsopbouw, besproken vanuit een veerkracht-perspectief. De grondigheid waarop dat gebeurt maakt het tot een soort handboek voor transitiepraktijk. In combinatie zetten beide boeken je in ieder geval goed op weg om met veerkracht aan de slag te gaan.

/ Jef Peeters

Mirjam de Rijk

**51 Mythes over wat
goed zou zijn voor de
economie**

Amsterdam: Nieuw Amsterdam: 2015.

■ Flexibilisering van de arbeidsmarkt is goed voor de economie, de staatsschuld is te hoog en bezuinigingen helpen tegen de crisis. De Rijk ontmaskert de belangrijkste economische mythes van dit moment, zoals: economie gaat over geld; als de economie groeit is dat goed voor iedereen; de vergrijzing is niet te betalen, enzovoort. Ze kijkt op een andere manier naar vragen over werk en werkloosheid, de crisis en de relatie tussen markt en overheid.

Wie op zoek is naar een economie en samenleving die gebaseerd is op veerkracht, die dus bestand is tegen de schokken waardoor er nu steeds crises ontstaan die veel mensen de grond onder hun voeten vandaan halen, doet er goed met de Rijk deze fundamentele vraag te stellen: wat wordt er eigenlijk bedoeld als mensen zeggen dat iets 'goed voor de economie' is? Is wat goed is voor de economie ook goed voor een rechtvaardige en duurzame samenleving? Het dichterbij brengen van een economie die in evenwicht is met ecologie, begint met deze vragen aan het huidige bestel. Van harte aanbevolen.

/ Erica Meijers

M. Kent, M.C. Davis

& J.W. Reich (eds.)

The resilience handbook

New York: Routledge 2014.

■ Dit is het meest recente van verschillende handboeken rondom *resilience* – opgevat als menselijke veerkracht – van de afgelopen jaren. In het boek wordt menselijke veerkracht als een uitermate complex fenomeen neergezet dat niet alleen vanuit een psychologische invalshoek beschreven kan worden maar een interdisciplinair kader nodig heeft. Er is aandacht voor achtereenvolgens lichamelijke, psychologische, relationele en sociale dimensies van veerkracht. Vooral dat eerste is vernieuwend: veerkracht wordt hier uitdrukkelijk als een belichaamd proces opgevat. Verder is een deel van het boek gewijd aan een bespreking van de (mogelijke) werkzaamheid van zeer uiteenlopende *resilience interventions*. Hieruit wordt vooral duidelijk dat er geen gemakkelijk en eenduidig antwoord is op de vraag hoe mensen het beste kunnen worden ondersteund tijdens of na stressvolle gebeurtenissen.

Wie zich niet laat afschrikken door de 300 dichtbedrukte pagina's met stevige, wetenschappelijke teksten ontdekt dat menselijke veerkracht vele gezichten heeft en het centrale thema is in een bijzonder levendig en boeiend onderzoeksdomein.

/ Carmen Schuhmann

Over de auteurs

Florian **Boer** (1969) is directeur, ontwerper en onderzoeker bij De Urbanisten, bureau voor stedenbouw en landschapsarchitectuur in Rotterdam. Hij studeerde omgevingstechnologie aan de Technische Universiteit Eindhoven en is gespecialiseerd in klimaatgerelateerde ontwerpvragestukken.

Albert **Faber** (1972) werkt bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en is lid van de raad van advies van Bureau de Helling.

Marius **de Geus** (1954) doceert politieke theorieën bij het instituut Politieke Wetenschappen te Leiden. Hij studeerde politicologie in Leiden en promoveerde op organisatietheorie in de politieke filosofie. Zijn werk concentreert zich op consumptieissues, milieuverantwoorde levensstijlen en invullingen van het goede leven.

Ine **Gevers** (1960) is curator, schrijver en activist. Als directeur van stichting Niet Normaal organiseert ze kunstmanifestaties rondom maatschappelijke thema's, zoals *Ik en de Ander* (1994), *Niet Normaal* (2009/10), *Ja Natuurlijk* (2013) en *Hacking Habitat* (2015/16).

Halleh **Ghorashi** (1962) is hoogleraar diversiteit en integratie aan afdeling sociologie van de Vrije Universiteit Amsterdam. Zij studeerde culturele antropologie aan de VU en promoveerde op de integratie en het thuisgevoel van Iraanse vrouwelijke vluchtelingen in Nederland en de VS, aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Dirk **Holemans** (1965) is coördinator van Oikos – denktank voor sociaalecologische verandering, en hoofdredacteur van het gelijknamige tijdschrift. Hij studeerde bio-ingenieur, filosofie en bedrijfseconomie. Holemans is lid van het bestuur van de Green European Foundation.

Robert **Kleinknecht** (1985) is promovendus aan de faculteit economie en bedrijfskunde van de Universiteit van Amsterdam. Van 2010 tot 2013 werkte hij als junior onderzoeker bij de WRR mee aan het rapport *Naar een lerende economie*.

Erica **Meijers** (1966) is hoofdredacteur van de Helling. Ze studeerde theologie en promoveerde op het debat over apartheid in de Nederlandse protestantse kerken. Ze is lid van de redactie van de *Green European Journal* en doceert aan de Hogeschool Windesheim.

Jef **Peeters** (1950), doctor in de wetenschappen en master wijsbegeerte, doceert o.a. sociale filosofie en ethiek aan UC-Leuven en onderzoekt de relatie tussen sociaal werk en duurzame ontwikkeling. Hij is vrijwilliger bij Oikos – denktank voor sociaalecologische verandering.

Dimitris **Pavlopoulos** (1973) is universitair docent sociologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij doet onderzoek naar de gevolgen van flexibele arbeid in Europa. Hij studeerde wiskunde en economie in Athene en promoveerde op de Universiteit van Tilburg op inkomensmobilititeit in Europa.

Claudette **van de Rakt** (1969) studeerde aan de academie voor kunst en vormgeving in Breda. Ze combineert commerciële modefotografie met eigen werk, waarin ze fotografie, muziek, tekst, film en sociale betrokkenheid combineert. Met Pim Evers heeft ze de photostudio Lighthouse.

Carmen **Schuhmann** (1970) is universitair docent aan de Universiteit voor Humanistiek. Zij promoveerde aan de Universiteit Leiden in de zuivere wiskunde en heeft als humanistisch raadvrouw bij Justitie gewerkt. In haar onderzoek staan morele en relationele dimensies van begeleiding centraal.

Jozanneke **Vanderveen** (1990) promoveert als politiek filosoof aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Ze is oud-voorzitter van DWARS, Groen-Linkse jongeren en lid van de permanente programmacommissie van GroenLinks.

Alderik **Visser** (1971) studeerde geschiedenis, onderwijskunde en pedagogiek in Amsterdam, Bern en Utrecht. Hij is docent geschiedenis in het voortgezet onderwijs en publiceert daarnaast over onderwijs, filosofie, pedagogiek en beleid. Sinds dit jaar is hij redactielid van de Helling.

Kunstkameraden

Het programma *Kunstkameraden* van de Cultuurkantine brengt kunstenaars in contact met kinderen uit jeugdzorgorganisaties en asielzoekerscentra in Noord-Brabant en Limburg. Deze kinderen hebben al veel meegemaakt. Samen met de kunstenaar maken ze een kunstwerk. Na onderzoek van het lectoraat Jeugd, gezin en samenleving van Avans Hogeschool is gebleken dat het optrekken met de kunstenaars hen goed doet en meer zelfvertrouwen geeft.

De Cultuurkantine kan uw steun gebruiken. Een bijdrage is welkom via www.pifworld.com (zoek: kunstkameraden). Zie ook www.cultuurkantine.nl

* *Beeldend kunstenaar Claudette van de Rakt deed verschillende keren mee. Ze houdt steeds een blog bij over de ontmoetingen.*

Sharona

*Toen ik Sharona de eerste keer ontmoette voor onze tien weken samenwerking (van oktober 2013 tot januari 2014) zag ik een enthousiaste dame. We aten samen pizza (wow, wat kan die eten!). Het eerste dat ze tegen me zei was: 'Hi, ik ben Sharona, ik ben elf maar veel mensen denken dat ik al dertien ben. Ik ben op dezelfde dag jarig als koningin Maxima.' Ze zei dat ze net zo'n blokjesbeugel wilde als ik had. Daarna liet ze me haar kamer zien, waar ze de hele tijd in de spiegel keek. De radio stond aan. 'Die is altijd aan', zei ze, 'zelfs als ik weg ga laat ik hem aan'. * Sharona wilde het liefst mooie foto's van zichzelf. We begonnen met wat ideeën, maar ik moest eerder naar huis. Ik besloot haar mee te nemen. We kookte samen en ze hielp mijn oudste zoon met zijn huiswerk. De volgende keer deden we een fotoshoot en praatten over dieren. Zo kwamen we op het idee om haar als een hert te portretteren. * We besloten buiten opnames te maken en omdat ze 'geen dood dier op haar hoofd wilde', maakten we het gewei van haar haren. Het was koud... * Via facebook en de telefoon bespraken we de titel. Hert en vlinder? Dat vond ik te simpel. Prinses van het meer? Dat vond ze niets. Sprookjesprinses! Dat zou het worden.*

Yahia

In augustus 2015 zag ik Yahia voor het eerst. Hij is vijftien en komt uit Syrië. Hij liep op krukken want hij was geopereerd aan zijn rechtersvoet. Ik merkte al snel dat hij meer in schilderen dan in fotografie was geïnteresseerd. Hij wist meteen wat hij mooi vond en wat niet, toen ik mijn werk liet zien. Hij zei: 'Mijn naam is Yahia, maar mijn echte naam is witte wolf.' Ik ging uitzoeken wat witte wolf betekent. Bij de Indianen gaat het over de verbondenheid tussen alles wat leeft. De wolf helpt je een pad te vinden.

Later ontdekte ik ook een video over de wolf als metgezel van soldaten met een oorlogstrauma. Yahia verloor zijn been in de weken dat we ons kunstwerk maakten, maar de wolf blijft altijd bij hem. Ik bezocht hem een keer in het ziekenhuis en later hem en zijn familie in hun eerste eigen huis. Yahia had een nieuw been gekregen en had veel minder pijn. We werkten nu met meer plezier aan ons kunstwerk. Yahia was erg trots op de wolf die hij helemaal zelf had gemaakt.

MIJN NAAM IS MOHAMED EN IK WEET NIETS OVER KUNST. ✱ *Dat was eind februari 2016 de eerste ontmoeting met mijn nieuwe kunstmaatje Mohamed uit Somalië. 'Ok', zei ik, 'Als je niets over kunst weet, dan gaan we naar het museum!' Dat werd het Bredaas Museum. Het was de eerste keer in zijn leven dat hij naar een museum ging. Hij leek niet erg enthousiast, maar dat veranderde toen we binnen waren. 'Wat een mooi gebouw',*

zei hij. We gingen eerst naar het werk van Reinout van den Bergh over families uit Kameroen. Bij de video over de man die thee maakt op een houtvuur, vertelde Mohamed dat zijn grootmoeder ook zo thee maakt, en hij glimlachte. Bij het werk van Teun Hocks barstte hij in lachen uit. 'Zijn voeten gaan de verkeerde kant uit, van die man op de foto!' ✱ Toen ik vroeg

wat hij het leukst vond wees hij naar het schilderij van een Nederlandse generaal (Andries van der Plaats) door Matthijs van Bree uit het begin van de achttiende eeuw. 'Ik vind het jasje van de generaal echt gaaf', zei hij. Dus Mohamed is fan van de napoleontische mode. ✱ Ook zagen we de video 'The Essential' van Inge en Martin Riebeek, met een portret van het meisje

Elina die al zes jaar in AZC Gilze woont – ik ken haar. Mohamed was geschokt dat Elina met haar familie nu alsnog uitgezet dreigt te worden naar Armenië. Hij is hier zelf bijna anderhalf jaar en omdat hij nu achttien is kan hij niet meer naar school omdat hij geen verblijfsvergunning heeft. Wat doet hij de hele dag? 'Slapen, voetballen, eten.' ✱ Toen we naar de halal pizzeria gingen kwamen we een oude kamergenoot van hem tegen en een vrouw uit het AZC, ook uit Somalië. We hielpen ze op weg om de goede bus te nemen. De man zei tegen mij: 'alle Nederlanders stellen vragen die ik niet kan beantwoorden. Ik weet niet wat er over twee uur gaat gebeuren. In twee uur kan alles anders zijn. Alleen God weet wat er komt...! Ik geloof

in het leven op dit moment en ik denk niet na over de toekomst.' ✱ Mohamed en ik aten onze pizza buiten op de bank in de zon en praten wat. Wat een aardige jongen. Respect! Achttien jaar en alleen in het AZC. Ik zie er naar uit hem te zien voetballen. (Of denk ik nu al over de toekomst?)

Foto's: Pim Evers

de Helling

nr. 2 zomer 2016 €9,50

TROTS OP ZUID

de Helling

tijdschrift voor politiek en cultuur jrg 29 nr.2 zomer 2016 €9,50

- 6 Op Zuid** – Renée Verberne
- 13 Liefde voor de straat** — Rapteksten van Careline en Donny
- 16 Duurzaam vakmanschap: ecowijs en mediawijs burgerschap** — Henk Oosterling en Aetzel Griffioen
- 21 Linda Malherbe: de magie van verhalen** — Martine Velez
- 25 Verhalenhuis Belvédère • IN BEELD**
- 33 Bien Hofman: verheffing van onderop** – Aiderik Visser
- 36 Nasra Djorai: om vertrouwen te winnen, moet je het eerst geven** — Maartje den Breejen
- 40 Fokje Wierdsma: schoonheid in de chaos** — Erica Meijers
- 44 Jeanne van Heeswijk: het heft in eigen handen** — Renée Verberne
- 49 De Afrikaanderwijk Co-op & IABR 2016 • IN BEELD**
- 57 Maarten Hajer: de verbeelding van de stad** — Herman Meijer & Renée Verberne
- 60 Echte participatie vraagt om andere politiek** — Farid Tabarki & Erica Meijers
- 64 Emancipatie in eigendom** — Christian Jongeneel
- 73 Jong en oud op Zuid • IN BEELD**

Column Thomas Mertens 63 **Bureau de Helling 68** **Verder... 70** **Over de auteurs 72**

Omslag Jongeren op Zuid, uit 'Roffa' (zie p. 70). Foto: Marc Nolte.

Links Oók op Zuid: de wijk Wielewaal in Charlois, die wordt gesaneerd. Zie p. 78. Foto: Annette Behrens.

REDACTIONEEL

de Helling

Tijdschrift voor politiek & cultuur
Jaargang 29 · nr 2 · zomer 2016

Los € 9,50, jaarabonnement
€ 34,50, Jongeren-
abonnement (t/m 27): € 17,50
Banknummer:

NL60 TRIO 0390109096

t.n.v. Stichting Wetenschappelijk
Bureau GroenLinks, met vermelding
van de Helling.

ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

REDACTIE Bas Eickhout, Rutger Groot-
Wassink, Marina Lacroix, Mei Ling
Liem, Herman Meijer, Socrates
Schouten, Bart Stuart, Farid
Tabarki, Rens van Tilburg, Alderik
Visser.

ONTWERP & BEELDREDACTIE

de Ruimte ontwerpers/

Mark Schalken

DRUK Drukkerij Raddraaier

PAPIER 100 % recycled

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk
Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008, 3503 RA Utrecht
dehelling@gmail.com

tel 030 239 99 07

abonneezaken: 030 239 99 59

www.bureaudehelling.nl

(> 'tijdschrift')

Ze maken de verhalen zichtbaar die zich achter de morsige gevels verbergen, stichten buurtuniversiteiten, duwen tegen het weerbarstige plafond voor vrouwen en migranten, ontwerpen kringlopen om kwaliteit en geld voor de buurt te behouden: de mensen (veelal vrouwen!) uit dit nummer van de Helling hebben met elkaar gemeen dat ze er alles aan doen om hun stadsdeel te verbeteren. Ze zijn trots op Rotterdam Zuid en hebben een broertje dood aan het beeld van Zuid als 'achterstandsgebied', 'afvalputje' of 'banlieu van Nederland'.

Het valt niet te ontkennen dat Zuid op veel probleemlijstjes prijkt en evenmin dat dat de reden was voor de Helling om er te gaan kijken. Wat betekent het te leven in een gebied waar de werkeloosheid en armoede soms van generatie op generatie worden doorgegeven? Is emancipatie een thema in buurten waar veel mensen een laag opleidingsniveau hebben, de schooluitval onder jongeren hoog is en de woningen weliswaar goedkoop maar ook slecht? Hoe vormt het je blik op de samenleving als je regelmatig te maken hebt met spanningen tussen bevolkingsgroepen, die discriminatie en soms geweld met zich meebrengen? Wat betekent burgerschap wanneer je schulden hebt, weinig betrokken bent bij de besluitvorming in je buurt en je niet gezien en erkend voelt? En natuurlijk: welke rol speelt de politiek?

Lange tijd werd Zuid aan zijn lot overgelaten door beleidsmakers en politici. In 2006 stelde de toenmalige PvdA-wethouder Dominic Schrijer zelfs dat het stadsdeel zo groot als Eindhoven te ver weg was voor zijn partijgenoten: "Ze woonden er niet, ze hadden er niets mee." (NRC 26.9.2006)

Maar dat is veranderd: sinds een paar jaar heeft Zuid de volle aandacht van beleidsmakers. De Rotterdamwet maakte het mogelijk inkomenseisen te stellen aan nieuwe buurtbewoners. Een poging de wet nog uit te breiden strandde deze maand na een negatief advies van de Raad van State. Het plan was om de gemeente bij aanvraag van een woonvergunning ook inzicht te geven in politieke gegevens, om zo woningzoekenden met een crimineel verleden te kunnen weren. Minister Stef Blok (VVD) zoekt nu andere wegen om arme en lastige bewoners te weren. Marco Pastors werd aan het roer gezet van het Nationaal Programma Rotterdam Zuid en wethouder Ronald Schneider (Leefbaar) heeft het plan opgevat het aantal sociale huurwoningen fors terug te brengen ten faveure van duurdere woningen.

WIE? LUISTERT

De vraag is of Zuid van deze bemoeienis beter wordt. Wij vroegen enkele politici, maar vooral andere actievoelingen naar de betekenis van burgerschap op Zuid. We ontdekten dat het geen populaire term is. Het wordt ervaren als een woord van beleidsmakers, iets dat van bovenaf wordt opgelegd. Soms wordt de term regelrecht afgewezen, soms gewoonweg genegeerd. Filosofen Henk Oosterling en Aetzel Griffioen betogen in het hoofdartikel dat burgerschap alleen toekomst heeft als het compleet wordt omgebouwd.

Woorden die wel in zwang bleken: erkenning, gezien worden, gehoor vinden. Het lijkt er op dat de doorgaans vluchtige politieke blik en de cijfermatige, economistische benadering van beleidsmakers verre van voldoende is om tegemoet te komen aan een diepgaand gevoel van teleurstelling en afwijzing bij mensen aan de onderkant van de Nederlandse samenleving. Het zijn de 'makers op Zuid' uit dit nummer die zich voor een lange tijd en met grote inzet verbinden aan projecten in de buurten op de Zuidoever van de Nieuwe Maas. Zij verkiezen een, soms heel moeizaam, herstellen van vertrouwen, boven een beleid dat bepaald wordt door wantrouwen tegenover iedereen in een kwetsbare positie. Daarbij gaat het nog steeds (of weer?) om de grote emancipatiethema's onderwijs, woningbouw en sociale cohesie. Voor partijen met hart voor emancipatie zijn er veel bondgenoten te vinden op Zuid, maar dan zullen ze wat minder (goedbedoelde) dadendrang aan de dag moeten leggen en beginnen met luisteren.

Om het onderwerp van deze Helling beter te leren kennen, vergaderde de redactie van de Helling op Zuid. Vooraf nam redactielid Herman Meijer – oud-wethouder van Rotterdam, voormalig partijvoorzitter van GroenLinks, architect en stedenbouwkundige – ons per fiets op sleeptouw door het gebied op de linkeroever van de Maas. *Door Renée Verberne*

N.V. GRA

Zuidplein
Maastunnel

Erasmusbrug
Centrum

Brielle

Bergschen-
hoek

OP ZUID

■ Feijenoord

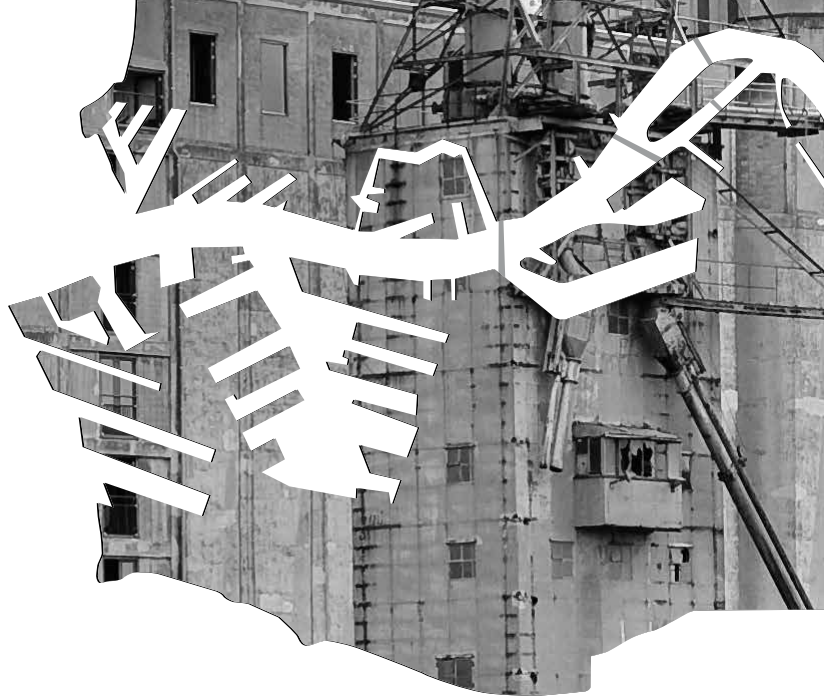
Via de Willemsbrug – die samen met de Erasmusbrug Zuid met Noord verbindt – komen we aan op Zuid. Al fietsend vertelt Meijer: “Kenmerkend voor de structuur van Zuid, is dat aan de waterkant overal grote bedrijven liggen, met daarachter woonblokken tussen vaak merkwaardig schuin lopende straten. In het verleden is namelijk eerst bedrijvigheid langs de oevers van het water ontstaan, waarna spoorwegen werden aangelegd om goederen van en naar deze bedrijven te vervoeren. De arbeiderswoningen werden pas later gerealiseerd in de restructuur tussen sporen en bedrijven, waardoor de straten deze schuine structuur kregen.”

We stoppen even bij de Nassauhaven in Feijenoord: de eerste haven die in dit oudste gedeelte van Rotterdam-Zuid onder leiding van Lodewijk Pincoffs (1827-1911) werd gegraven. Volgens Meijer nu slechts “een plas water waar verder geen fuck gebeurt”. Pincoffs was destijds een belangrijk zakenman, die als privaattontwikkelaar een prominente rol speelde bij de totstandkoming van de Feijenoordse havens. Tegenwoordig woont in dit deel van Zuid een mix

van nieuwe stedelingen, hogeropgeleide (vaak tweede-generatie) migranten en burgers van Turkse en Marokkaanse origine.

■ **Afvoerputje**

Een goed moment voor wat meer historie: Meijer kent het verhaal op zijn duimpje. Rotterdam-Zuid ontstond in 1591, toen de gemeente Rotterdam het eiland tussen de Nieuwe Maas en het Zwanegat opkocht, Feijenoord genaamd. Dit eiland diende destijds als afvoerputje voor onder meer pestpatiënten en misdadigers. Toen Rotterdam in de negentiende eeuw uitgroeide tot één van de grootste havensteden van Europa, vestigden vele havenarbeiders uit het zuiden van Nederland zich massaal in Feijenoord en Charlois. Na de afronding van de bouw van de Rotterdamse havens trok een groot deel van deze 'boerenarbeiders' naar de nieuwbouwwijken net buiten Rotterdam. Zij maakten plaats voor gastarbeiders uit onder andere Turkije en Marokko vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw. Nog steeds zijn Zuiderlingen vooral afkomstig uit Turkije, Suriname, Marokko, de Nederlandse Antillen en Kaapverdië. Tot halverwege de twintigste eeuw werd Zuid veelal aan zijn lot overgelaten en was het bijna alleen te bereiken via verschillende veerponten. Pas vanaf de bouw van de Maastunnel in 1942, werden steeds meer verbindingen tot stand gebracht tussen Noord en Zuid.

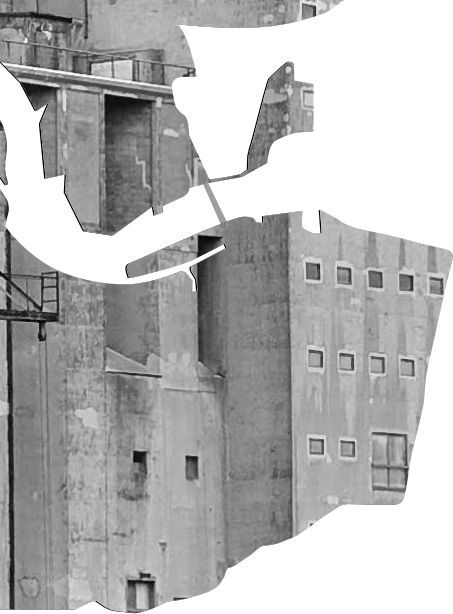

■ **Derde stadsbrug**
We gaan verder langs de Nieuwe Maas: aan de overkant van het water ligt de Erasmus Universiteit, in de wijk Kralingen, op nog geen kilometer afstand van Zuid; toch steken studenten zelden de rivier over en woont er, tot op de dag van vandaag "misschien anderhalve student op Zuid", aldus Meijer. Dit komt deels door de slechte reputatie van Zuid, maar het heeft ook te maken met de slechte verbinding tussen de twee stadsdelen. De gemeente heeft al lange tijd plannen liggen voor een derde stadsbrug op deze plek, maar of die er komt, is nog maar de vraag. Want als Rotterdam de Wereldexpo van 2025 mag gaan organiseren, zal dat in Rotterdam-West plaatsvinden en komt er waarschijnlijk eerst aan die kant van de stad een extra brug.

■ **Moskee**
We pauzeren even ter hoogte van het treinstation van Rotterdam-Zuid. In de verte doemen links de

lichtmasten van voetbalstation De Kuip op en rechts daarvan, aan de andere kant van het spoor, torenen de minaretten van de Essalam Moskee boven alles uit. De moskee staat bekend als de grootste van Nederland. Meijer vertelt over de discussie die heeft plaatsgevonden over het feit dat de minaretten van de Essalam Moskee hoger waren – voor sommigen een grote schande – dan de lichtmasten van het Feijenoord-station: "Nou, dat was wat hoor! Met name Leefbaar Rotterdam ging uit z'n naad en beschouwde het feit dat de moslimgemeenschap 'iets hogers' had dan de 'gewone Feijenoord-supporter', als een regelrechte belediging".

■ **Dijkjes**
We fietsen onder het spoor door, waar we worden verrast door het open stadslandschap. Meijer vertelt: "Het eiland IJsselmonde waarop nu Rotterdam-Zuid ligt, is na de Sint-Elisabethsvloed van 1421 opnieuw bedijkt. Als je nu door Zuid fietst, fiets je vaak over deze

oude dijkjes, van waaruit je inderdaad een mooi uitzicht ervaart op de stad. De wijken Hillesluis, Afrikaanderwijk en Bloemhof zijn voornamelijk gebouwd in de 'putten' tussen de dijken." In deze wijken gaan we nog gauw even een kijkje nemen, voordat het donker wordt.

■ **Hockeymeiden**

Als we langs een groen sportveldje komen, horen we dat hier voor het eerst op Zuid gehockeyd wordt. Meijer: "Alleen dan niet door van die blonde hockeymeisjes met paardenstaartjes, maar door meiden uit deze buurt. Het grappige is, dat zo'n chique sport als hockey hier dus in Zuid wordt gedropt en vervolgens met een enorm enthousiasme wordt onthaald. Het gaat inmiddels om honderden meiden – al dan niet met hoofddoeken – en een aantal jongens die aan het hockeyen zijn geslagen."

■ **Bruidsjurken**

We fietsen verder over de Beijerlandse laan die overgaat in de Groe-

ne Hilledijk, dwars door Zuid loopt en in de volkmond ook wel 'Boulevard Zuid' wordt genoemd. Meijer: "Hier vind je vele curieuze winkels, er zijn bijvoorbeeld erg veel bruidsjurkenwinkels; de Belastingdienst is er inmiddels op gedoken om te kijken of daar geen witwasconstructies achter zitten." Het merendeel van de winkeliers hier is van Turkse origine; we zien, behalve veel kruideniers en kebabhuizen, ook wonderlijke meubelzaakjes vol bloemrijk en verguld meubilair, tapijtwinkeltjes en elektronica-zaken.

■ **Onderduik**

We slaan linksaf richting het Breeplein en stoppen even bij de Breepleinkerk, een van de zogenaamde 'Joodse huizen' in Rotterdam. Meijer: "Het is een pendant van het Anne Frank-verhaal, maar dan met een goede afloop. Hier hebben achter het orgel in de kerk, op zolder, twee Joodse gezinnen ondergedoken gezeten. Eén stel heeft er zelfs een kind gekregen. De dominee en de koster zaten in het complot en werkten samen om de gezinnen te laten onderduiken. Het is een heel spannend verhaal, dat vandaag de dag nog verteld kan worden door ooggetuigen."

■ **Tuindorp Vreewijk**

Nu duiken we Vreewijk in. De wijk laat zien hoe er, tijdens de Rotterdamse volkshuisvesting na de woningwet van 1901, op particulier initiatief toch mooi gebouwd kon

worden. Met Vreewijk werd de tuinstadgedachte, afkomstig uit Engeland, gerealiseerd. Als je de wijk infietst waan je je in een rustig dorp, met veel groen, watertjes, kleine knusse woningen, rust en stilte. We horen zowaar de vogels fluiten. In de wijk woonden met name onderwijzers en geschoolde arbeiders. Meijer: "Vreewijk is wel een wat gesloten gemeenschap, al is het een grote: zo'n 20.000 bewoners. Er heerst een soort 'Vreewijk-gevoel'. Men ziet hier het liefst het eigen volk in de wijk wonen en had in de jaren negentig moeite met de vestiging van een asielzoekerscentrum aan de rand van de wijk. De vrees was dat deze asielzoekers zouden doorstromen naar de woningen, die de Vreewijkers voor hun eigen kinderen bestemd hadden."

■ **Modernisme**

Dan komen we door de Kiefhoek, onderdeel van de wijk Bloemhof: "de modernistische versie van Vreewijk", aldus Meijer. Eén van de Nederlandse helden van het modernisme, J.J.P. Oud, was destijds gemeente-architect en ontwierp deze woonwijk, die is gebouwd tussen 1928 en 1930, in één keer volgens de principes van de modernistische stijl, onder andere te zien aan de primaire kleuren van de gebouwen. De woningen waren ook weer met name bestemd voor arbeidersgezinnen. "J.J.P. Oud was – behalve geniaal – ook echt een leuke, verlichte architect", zegt

Meijer, “een mooi voorbeeld hiervan is dat alle woningen standaard een boekenkastje hebben. De gedachte hierachter was dat de arbeiders natuurlijk moesten lezen, als ze thuiskwamen van hun werk.”

■ **Katendrecht**

Ten slotte begeven we ons in de schemer richting Katendrecht, waar we te gast zullen zijn in Verhalenhuis Belvédère. We komen langs de Maassilo (zie p. 8) aan de Rotterdamse Maashaven. Meijer: “In die Rotterdamse silo’s gebeurt echt van alles: je vindt er onder andere project RAAF, Factory 010, creatieve ondernemers die op eigen houtje videoproducties maken, en weet ik wat allemaal. Maar het werd vooral beroemd vanwege Now&Wow, één van de leukste discotheken die Rotterdam gehad heeft. Er kwam een zeldzaam gemengd publiek, iets wat je nergens anders ter wereld zag. Wie daar allemaal wel niet kwam... het liep gewoon door elkaar en verdroeg elkaar allemaal.”

Als we op Katendrecht aankomen, leren we dat dit één van de vele dorpen is die verdwenen zijn door de opkomst van de havenindustrie aan het eind van de negentiende eeuw. Het huidige Katendrecht heeft de vorm van een schiereiland, doordat aan de ene kant de Rijnhaven, en aan de andere kant de Maashaven gegraven is. Terwijl Meijer nog vertelt over het roemruchte verleden van Katendrecht (zie p. 24) komen we

aan bij Verhalenhuis Belvédère – in het oude deel van Katendrecht. Daar worden we warm onthaald door Linda Malherbe, mede-initiatiefnemer van het Verhalenhuis: de plek waar werelden in de stad elkaar ontmoeten’. We vallen hongerig aan op de heerlijke maaltijd, bereid door een Syrische buurtbewoonster, die er haar verhaal bij vertelt: ‘Iedereen denkt dat *Lahmacun* – beter bekend als ‘Turkse pizza’ – uit Turkije afkomstig is, maar het is een van oorsprong Syrisch gerecht, dat pas later door de Turken is overgenomen’. Een persoonlijk verhaal van haar, voor ons, in de vorm van een maaltijd. Eén ding is zeker: we zijn nu écht in Rotterdam-Zuid.

■
■

- ▶ Totale oppervlakte: 66 km².
- ▶ Inwoners: circa 240.000 inwoners (vergelijkbaar met Eindhoven).
- ▶ Bestuur: het stadsdeel is onderverdeeld in Charlois, Feijenoord, IJsselmonde en Hoogvliet.
- ▶ Besteedbaar inkomen per huishouden: 20 à 30 procent lager dan de rest van Nederland en 10 procent lager dan de rest van Rotterdam.
- ▶ Werkzoekenden: drie keer zoveel als in de rest van Nederland.
- ▶ Armoede: één op de vier kinderen in Rotterdam groeit op in een gezin met minder dan 1900 euro per maand, of minder dan 1540 euro (eenoudergezin). Veel van hen wonen op Zuid en een groot deel heeft een migratieachtergrond.
- ▶ Immigranten: 60 à 77 procent van de bevolking. (Nederland: 25 %; Rotterdam 50%) De immigratie stijgt nog, maar de segregatie niet.
- ▶ Discriminatie: neemt toe, vooral ten opzichte van moslims, speciaal vrouwen en kinderen. Klachten worden vaak niet gemeld.

Bronnen

Islamofobie in zicht, Spior, mei 2016.

Uitvoeringsplan 2015-2018, Nationaal Programma Rotterdam Zuid, jan. 2015.

Centrum voor Onderzoek en Statistiek. Centraal Bureau voor de Statistiek.

Rotterdam-Zuid, stadsdeel achter de Maas, Tegenlicht, VPRO, nov. 2008.

Concentratie door Verdeling?, Regioplan Beleidsonderzoek, Amsterdam, feb. 2005.

ZUIDERS
ZUIDERS

LIEFDE VOOR DE STRAAT

Sinds de dood van Breyten Muskiet, beter bekend als rapper H.E.L.D.E.R.H.E.I.D., is de naam Helderheid een inspiratiebron voor jongeren en hiphop-artiesten in Rotterdam Zuid en daarbuiten. Breytens moeder Joany Muskiet besloot zich na zijn overlijden in te zetten voor de vrienden en fans van haar zoon. Eén van zijn rap-Lyrics is haar leidraad: 'Ik groeide op in rust en vrede, maar de liefde voor de straat deed mij de adem benemen'. Die liefde wil Joany Muskiet doorgeven. De nalatenschap van haar zoon is haar missie geworden en zijzelf een grote inspiratiebron voor Zuid.

Via de Stichting Helderheid organiseert Joany Muskiet activiteiten met en voor jonge mensen met diverse culturele achtergrond, waarbij het vooral gaat om de stem van de jongeren van de straat. Muskiet luistert naar hen en wil hen aan een positieve levensstijl helpen, hen zelfredzaam maken en stimuleren andere jongeren te helpen. De stichting wil een podium creëren voor positieve Hiphop, om zo de talenten van jongeren te ontwikkelen, de leefbaarheid in Rotterdam Zuid en omstreken te verbeteren, discriminatie en vooroordelen te bestrijden en respect en begrip voor mens en cultuur te bevorderen. Daarbij roept ze de hulp in van allerlei professionals en van het bedrijfsleven. →

SPOKEN WORD ★ Careline Peerwijk

Als jij
een dag in mijn schoenen mocht lopen
Dan weet ik zeker
dat je deze sneaker nooit zou willen kopen
Welk
pad heb jij bewandeld om vandaag hier te kunnen zijn
Ondanks dat je hier zit met een glimlach doet
de knoop in je veter je veel pijn
Waarom heb je de knoop in je veter zo complex gemaakt
Denk je dat een sierlijke losse veter je niet staat
En wat heeft jou doen besluiten deze schoenen te kopen
Bang
dat iemand anders in jouw schoenen zou gaan lopen?
Herinner je je nog de eerste keer
Toen je net je schoenen zag
was het liefde op het eerste gezicht omdat het zo lief naar je lacht
Of was het juist de noodzaak die jou deed geloven
dat een nieuw paar schoenen je weer hoop zou beloven
Welke
wegen heb jij bewandeld om vandaag hier te kunnen zijn
Hoeveel verschillende routes heb je genomen
en kwam je toch weer uit bij pijn
Heb je weleens echt naar je eigen schoenen gekeken
Het profiel aan de onderkant vertelt mij meer dan jij zelf wilt weten
Want iedere nieuwe gebeurtenis grafeer jij zelf in het profiel
Dus ik beschouw de onderkant van jouw schoen
Als de verzameling van jouw ziel
Je profiel zegt me dat je veel hebt geleden
Maar toch is er voldoende ruimte voor een plezierig heden
Vertel mij eens, wat kan ik vandaag van jou leren
Jouw visie, jouw missie kan misschien mijn leven keren
Ik heb zelf een verzameling aan schoenen staan
Want bij elke situatie doe ik het liefst een nieuw paar schoenen aan
Zie het als
het leed dat ik verspreid
Of de confrontatie die ik vermijd
en als ik een dag in jouw schoenen mocht lopen
dan zou ik ze liever ook niet willen kopen
Want ieder bewandeld pad is uniek
en honderd dezelfde schoenen zijn niet meer identiek
En in plaats van in andermans schoenen te willen gaan lopen
kun je beter de vergaarde kennis van een ander inkopen
Maak daarmee je eigen ervaring uniek
En kijk af en toe terug onder je schoensel
voor kritiek
Praat, leer, laat kennis ophopen
Maar vergeet niet
blijf altijd in je eigen schoenen lopen

OPSTAAN & GAAN ★ Donny Willems

Nu moet ik opstaan en gaan. In de tijd dat ik laat over straat moet gaan, ben jij aan 't flexen en ik aan 't stressen van "hoe kom ik nou aan een goeie baan". Ik was op de goeie baan. Onderweg naar me dromen maar velen die vielen aan. Ja we zijn op de goeie baan en ik weet dat je hoop dat we toch in de vile staan. Ik ging met GS in zee. Hij zij me toen "Niemand gaat in die 7 mee". Want al die mannen wegen mee, maar gaan ze op je wegen mee, dan nemen ze je zegen mee. Omdat wat we kunnen doen wonderbaarlijk is. En Mengs zij me "Doe iets engs en let op wat je brengt. Want je loopt door een mijnveld en je weet dat 't gevaarlijk is". Maar volgens mij zijn wij de grootste bom. Net een kleine vis in een grote kom kan ik springen in 't diepe, maar ik kom niet om. En ik kottie voor een donnie soms. Ik grind, maar ik ben ook op me lobbie songs. En toen jij in de ochtend koffie dronk was ik allang me bed uit voor een blokkie om.

Refrein:

Jongens die worden mannen, maar hun dromen zullen dromen blijven totdat ze behaald zijn. Jajaja, jajaja! Waar was jij? Waar was jij? Want je zij dat je streed met mij. Je zij dat je bleef met mij, maar ik zag je niet meer. Broer waar...was jij? We kunnen niet rennen voor onze dromen. We moeten 't pakken. We moeten opstaan en gaan!

Duurzaam vakman

ecowijs & mediawijs burgerschap

Op vier basischolen in Rotterdam-Zuid krijgen de leerlingen behalve taal en rekenen ook wekelijks onder meer aikido, kookles, EHBO, tuinieren, techniek en ecosofie. Hieraan ten grondslag ligt een specifieke visie op burgerschap. De kern bestaat uit twee nieuwe vormen van geletterdheid: mediawijsheid en ecowijsheid.

Door **Henk Oosterling & Aetzel Griffioen**

De emancipatie van moderne burgers lijkt afgerond sinds de overheid de participatiesamenleving heeft afgekondigd. Big Society legt de verantwoordelijkheid bij de burger terug. Is die goed toegerust voor zijn rol in de huidige samenleving?

Individualisme en autonomie zijn geen adequate begrippen meer om te begrijpen wat mensen tot handelen aanzet. In een neoliberal aangestuurde markt met op merken gerichte consumptiepatronen, wordt hyperindividualistisch verlangen veelal door grote bedrijven voorgesorteerd. Van kritische consumptie is, de vermeende keuzevrijheid ten spijt, nauwelijks sprake in een wereld die door globalisering en digitalisering de afgelopen dertig jaar kwalitatief is veranderd. In de pluralistische samenleving van vandaag zal burgerschap intercultureel en kosmopolitisch moeten zijn. Echter, op dit moment vergroten oude en nieuwe groepen door hun frustraties en angsten het 'multiculturele drama'. Een slecht begrip van de betekenis van burgerschap belemmert de integratie van de verschillende groepen in de samenleving.

Bildungs-offensief

Nieuwe generaties zullen anders voorbereid moeten worden op de toekomst. Mede om die reden stelde de overheid in 2006 een nieuwe vorm van burgerschapsonderwijs verplicht voor primair en voortgezet onderwijs. In een begeleidend document bij de wetsverandering vult de onderwijsinspectie het concreet in: kennis van de staatsinrichting en diverse levensovertuigingen met vaardigheden op sociaal, economisch en 'tot op zeker hoogte ook' ecologisch vlak. Maar kun je eenentwintigste-eeuwse problemen oplossen met een negentiende-eeuws begrip van burgerschap? Recent concludeerde de inspectie dat het burgerschapsonderwijs tot nu toe weinig samenhang kent. In een studie van de Europese Commissie scoren Nederlandse veertienjarige leerlingen laag. Per 1 juli 2016 geldt de plicht tot burgerschapsonderwijs ook voor het MBO met integratie als doel. In het HBO is recentelijk een

nschap:

Zelfbewustzijn is
een product van
een systematische
internalisering van
gedragsnormen

/

Bildungsoffensief ingezet. Minister Bussemaker heeft de Onderwijswet zo aangescherpt dat studenten in een apart vak verantwoordelijk en kritisch moeten leren denken over 'de verschillen tussen mensen'.

Hoe maak je het verschil? Het begrip burgerschap zoals wij dat kennen uit het negentiende-eeuwse Duitsland, vormt een trits met de modern literair-historische canon (van Homerus tot Goethe) en *Bildung*, een breed concept van individuele vorming en ontwikkeling, dat vooral op de hogere klassen was gericht. Deze triade schraagde de natievorming en voedde de strijd voor grondwettelijke rechten. In deze politieke strijd emancipeerde de moderne burgerij zich en daartoe gingen politiek en onderwijs hand in hand. In Nederland werden de fundamenten voor zowel de parlementaire democratie als het onderwijs in het midden van de negentiende eeuw gelegd. Wilhelm Von Humboldt, de stichter van de eerste moderne universiteit in Berlijn in 1810, geeft *Bildung* een plek op het gymnasium. Leerlingen kunnen zich ontplooiën zonder onmiddellijk maatschappelijk nuttig te zijn. In tegenstelling tot de vakscholen die in cohorten vaklieden afleveren, moet het gymnasium een vrije ruimte zijn voor het individu. Deze individualisering is het sluitstuk van de negentiende-eeuwse emancipatie. In Nederland kreeg de ontwikkeling van de lagere klassen, in reactie op de elitaire *Bildung*, vorm in het concept verheffing, waarin het zowel om de algemene ontwikkeling van de individuele arbeider ging, die daardoor de mogelijkheid kreeg hoger op te komen, als ook om de morele verbetering van een deel van de samenleving.

Normaliteit

Dit alles suggereert dat emancipatie vooral tussen de oren plaatsvindt. Kennis is macht. Michel Foucault laat echter in zijn analyse van de moderne subjectwording iets anders zien: de vermeende autonomie of zelfbepaling van individuen is een effect van systematische disciplineren van wat hij 'dociele lichamen' noemt. Zelfbewustzijn is een product van een systematische internalisering van gedragsnormen – van een discours – waardoor handen, hart en hoofd, dat wil zeggen handelen in fysiek, sociaal en mentaal opzicht zin en richting krijgen. Het kind maakt zich dit discours eigen in het gezin – niet met je handen eten – en op school – vinger opsteken. Deze 'normalisering' wordt op de werkvloer voortgezet: in overzichtelijke productiehallen krijgt ieder zijn specifieke taak toebedeeld waardoor individuen zich kunnen onderscheiden. Als burgers als delinquent ontsporen of psychisch of fysiek ontregeld raken, worden ze via disciplinerende praktijken – respectievelijk de gevangenis en de kliniek – genormaliseerd en gere-integreerd. We zouden dit drillen kunnen noemen – en Foucaults analyse gaat inderdaad terug op laat zeventiende-eeuwse legerpraktijken – ware het niet dat het drill-effect niettemin een ervaring van vrijheid oplevert: in de disciplineren ontdekt en ontwikkelt ieder individu zijn eigen specifieke mogelijkheden.

Burgerschap richt zich op normaliteit. Zeker in Nederland: doe maar normaal, dan doe je al gek genoeg. Individualisering is een normatief proces. Er wordt impliciet van een universele norm uitgegaan, idealiter: de menselijke, westerse, redelijke, blanke, volwassen, gezonde, rechtschapen, werkende, heteroseksuele, getrouwde, monogame, kinderen producerende man. Iedere term kent zijn 'afwijking': van dierlijk tot vrouwelijk. Kennis wordt vergaard door de bestudering van 'afwijkingen' en ingezet om het beste uit mensen te halen. Macht is verdisconteerd in die kennis, maar op verschillende schalen. Het zit bij grote instituten, bij maatschappelijke organisaties, maar ook in ieders persoonlijk verlangen. Wat een individu wil, strookt doorgaans met wat grote bedrijven willen verkopen. De strijd van de 'afwijkingen', die we in de jaren zestig van de vorige eeuw zien losbarsten, is inmiddels veelal omgevormd tot *lifestyles*. GroenLinks is het politieke product van die laatmoderne emancipatie.

Knooppunt

Burgerschap verdwijnt in de jaren zeventig uit beeld. 'Het persoonlijke is politiek' is het ultieme hoogtepunt van de moderne individualisering. Staand op dat breukvlak doet Foucault zijn onderzoek naar de disciplineren. Hij herdefinieert macht: deze werkt niet meer uitsluitend piramidaal-repressief van bovenaf, maar vooral netwerk-productief vanaf alle kanten. Macht doorkruist alle relaties: macropolitiek, mesopolitiek, micropolitiek. Macht dringt door tot in de haarvaten van lichamen en kent niet langer een exclusief centrum. In een individu komen eerder allerlei machtswerkingen samen. In anticiperende *feedbackloops* wikkelt het individu zich in en verbindt het zich met anderen. Zo vouwen netwerken zich gelaagd over het individu, dat een knooppunt in netwerken wordt. Burgerschap in zo'n netwerksamenleving, betekent allereerst ingebed zijn in op elkaar aangesloten netwerken en kunnen functioneren op verschillende schalen zodat je specifieke competenties tot hun recht komen. Hoe werkt dit concreet? Op een school functioneren directeuren, docenten, zorgmanagers, inspecteurs, beleidsmakers, schoolbestuurders en ouders allemaal op verschillende schalen. De een dienend, de ander leidend, en allen ten behoeve van de leerlingen. Van de directeur vraagt dit dienend leiderschap. Net als alle anderen – de leerlingen inclusief – is hij een exclusief, maar gedisciplineerd knooppunt in netwerken van netwerken: autonoom bij gratie van zijn relationele inbedding. Een directeur is geen absoluut heerser meer. Als we het begrip burgerschap reanimeren zullen we dat moeten heroveren op de door Foucault beschreven disciplinaire invulling. Dat betekent dat de moderne normativiteit die het drillen reguleerde, ter discussie gesteld moet worden. Dat is weliswaar in de praktijk al gebeurd, maar niet in de hoofden, harten en handen van de betrokken burgers. De auteurs van dit stuk leven en werken in een stad die 176 culturen huisvest en een Nederlands-Marokkaanse burgemeester

Rotterdam is een stad met 176 culturen en een Nederlands-Marokkaanse burgemeester, maar met een nationalistisch en chauvinistisch politiek discours.

/

heeft, maar waar het politieke discours waarin problemen geadresseerd worden, nog grotendeels nationalistisch en chauvinistisch is.

Mediabesef

Burgerschap is een brede strategie die een integrale vorming beoogt. Waar ligt de speelruimte om een eenentwintigste-eeuws burgerschap te ontplooiën? Gegeven Foucaults inzicht kunnen we slechts dan een discoursomslag realiseren, als we in de haarvaten van de primaire netwerken tussenruimte scheppen voor daadwerkelijke betrokkenheid, voor interesse. Ons lijkt de school, zeker nu deze noodgedwongen de rol van het uiterst divers samengestelde gezin overneemt, de plek bij uitstek. Niet alleen in het primaire onderwijs, maar ook in de daaropvolgende onderwijssoorten. Maar op basisscholen, met name in sociaaleconomisch gedepriveerde wijken die zich de afgelopen dertig jaar zagen afglijden naar een kritisch niveau waarop ze, net als een oververhitte kerncentrale door hun eigen bodem dreigden te zakken, doen overbelaste docenten steeds vaker een beroep op orde scheppende en handhavende technieken. Bovendien werkt het wankele beleid professioneel cynisme in de hand. De nadruk ligt op cognitieve vaardigheden. Dat lijkt vanzelfsprekend in een kenniseconomie en een Cito-gedreven schoolsysteem. Maar een informatiesamenleving waarin interacties en transacties steeds sneller, complexer en gelaagder worden, stelt evenals een mediasamenleving waarin nagenoeg alle comfortabele interacties op een vanzelfsprekende – dus onkritische – manier technologisch bemiddeld zijn, andere eisen. Daarin is ‘the medium the message’ – of massage – geworden. Dat geldt voor de smartphone en Facebook als communicatiemiddelen, maar ook voor auto’s en vliegtuigen als transportmiddelen. Het burgerschap dat een kritische omgang met deze ‘middelen’ stimuleert, steunt op een gedifferentieerd en kritisch mediabesef. Daarvoor geldt niet alleen ‘wat kunnen we met deze middelen of media doen?’ maar ook ‘wat doen zij met ons?’ Zo komt digitaal pesten in beeld, maar ook geschaalde, schone mobiliteit.

Niet drillen maar skills

Burgerschap vergt ook een ander vakmanschap. De eenentwintigste-eeuwse samenleving zal, als we de Parijstop over klimaatverandering serieus nemen, in een zeer korte tijdspanne via een circulaire economie zijn energiehuishouding op orde moeten krijgen. Dat veronderstelt bij eenentwintigste-eeuwse burgers een mediabesef dat eco-sociale betrokkenheid en duurzaam vakmanschap stimuleert. Het negentiende-eeuwse model van burgerschap voorziet daar niet in. Daarom dient dit aangevuld te worden met cruciale bestanddelen van de ‘21st Century Skills’ die de UNESCO heeft geformuleerd. Naast rekenvaardigheid (*numeracy*) en taalvaardigheid (*literacy*) hebben we *collaboration*, *communication*, *creativity*, *critical thinking* (C4) nodig, ingebed in een

'leven lang leren' en twee nieuwe vormen van geletterdheid: *digital literacy* en *environmental awareness*. Volgens de UNESCO leveren we zo 'ethische burgers' af die 'een ondernemende geest' hebben en 'betrokken denkers' zijn.

Het aanleren van deze vaardigheden zal gelaagd en geschaald moeten gebeuren, te beginnen in het basisonderwijs. In het voortgezet onderwijs worden de aangeleerde *life skills* en *soft skills* meer en meer toegespitst op vak-*skills*. In een gesprek met ons benadrukte hoogleraar pedagogiek Micha de Winter dat *soft skills* onontbeerlijk en dus eigenlijk *hard skills* zijn. Relatieve inbedding van deze vaardigheden doet emeritus hoogleraar orthopedagogiek en directeur van het NIVOZ Luc Stevens concluderen: 'geen prestatie zonder relatie'. De vaardigheden om dat wat Evelien Tonkens 'relationele autonomie' noemt op te bouwen passen beter bij het eerder genoemde geglobaliseerde netwerkperspectief dan bij het negentiende-eeuwse, nationalistische model.

Op school

Het basisschooltraject Fysieke Integriteit van Rotterdam Vakmanstad, biedt onder de noemer 'Fysieke Integriteit' de eerste fase van een burgerschapsprogramma aan dat ingebed ligt in een ecosociale cirkel die uit vijf elementen bestaat: de sportlijn, de gezondheidslijn, de groenlijn, de technieklijn en de denklijn. Van groep een tot en met acht krijgen 1300 leerlingen op vier basisscholen wekelijks vijf extra vakken: aikido of judo; kook- en smaaklessen, voorlichting en EHBO; tuinieren en biologie; techniek en programmeren; vredeslessen en ecosofie.

Op twee van de vier scholen waar Vakmanstad actief is, krijgen de leerlingen dagelijks een warme lunch. MBO'ers en HBO'ers lopen stage en ondersteunen deze lijnen. Dit programma wordt opgeschaald naar het VMBO in het kader van leertijdutbreiding en loopbaanoriëntatie. In het traject Actief Burgerschap biedt Rotterdam Vakmanstad samen met de Stichting Kunstzinnige Vorming Rotterdam (SKVR) op het Rotterdamse Vakcollege De Hef vier werkplaatsen aan. In de Media-werkplaats maken leerlingen HefTV. In het daaraan verbonden *Vakhuis* volgen basisschoolleerlingen van groep zeven en acht naschoolse lessen in techniek, gezondheid en cultuur. In het daaropvolgende traject Duurzaam Vakmanschap volgen in het MBO – ROC Albeda/Zadkine – studenten in de *Vakwerf* twee jaar lang wekelijks modules waarin ze getraind worden in levensstijl, financieel beheer, ondernemend handelen en duurzaam vakmanschap.

Door leerlingen al samenwerkend aan te spreken op hun interesses en van daaruit hun gebundelde krachten te versterken, wordt zo al doende een burgerschap ontwikkeld dat beter past bij de eenentwintigste eeuw: duurzaam vakmanschap.

Literatuur

- B. Hoskins, C.M.H. Villalba en M. Saisana, *The 2011 Civic Competence Composite Indicator (CCCI-2). Measuring Young People's Civic Competence across Europe based on the IEA International Citizenship and Civic Education study*, European Commission, Joint Research Centre, Institute for the Protection and Security of the Citizen. EUR 25182 EN - 2012.
- Inspectie voor het Onderwijs, *Toezicht op Burgerschap en Integratie*, Rijswijk 2006.
- M. Foucault, *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*, Historische Uitgeverij Groningen, Groningen 1989.
- H. Oosterling, *ECO3. Doen denken*, Jap Sam Books, Heijningen 2013.
- H. Oosterling en A. Griffioen (red.), *Wat heet lichamelijk opvoeding. Ecosociale opvoeding op de basisschool*, Jap Sam Books, Heijningen 2012.

Linda Malherbe

De magie van verhalen

Ze is niet van grote woorden, wel van mooie verhalen. Ze geeft onzichtbare groepen uit Rotterdam een plek om hun verhaal te vertellen en brengt ze met elkaar in contact. Ze geniet van de trots van mensen op hun bijdrage aan de stad. Linda Malherbe van Verhalenhuis Belvédère over haar werk op Katendrecht.

Door Martine Velez

Tekening: Nina Mathijssen

Op welke plek zijn we hier?

Dit is Verhalenhuis Belvédère. Wij maken de verhalen van mensen en gemeenschappen in deze stad zichtbaar met behulp van (foto) tentoonstellingen, (luister)voorstellingen, (stads)ontdekkingstochten, inspiratieprogramma's, publicaties, evenementen én eet- en ontmoetprogramma's zoals de Volkskeuken. De vorm is telkens anders, de werkwijze steeds hetzelfde: gastvrij, positief, persoonlijk en inspirerend. Ik zeg altijd: er was een sociaal gat, en wij hadden hiervoor een nieuwe, culturele oplossing.

Waaruit bestaat dat sociale gat?

Veel mensen leven langs elkaar heen en staan bevooroordeeld tegenover elkaar. Katendrecht is van oudsher een migrantenwijk. Het is hier doodnormaal dat verschillende culturen en achtergronden met elkaar leven. Als mensen elkaar wat beter leren kennen door elkaars persoonlijke verhalen te horen, dan ontstaat er meer vertrouwen.

Dat hebben we al doende ontdekt. In 2007 bedacht het Rijk dat Rotterdam Zuid toch wel het 'afvoerputje' van Nederland was. Toen kwam het Pact voor Zuid, een samenwerking van het Rijk, de gemeente Rotterdam en de woningbouwcorporaties. Ik had destijds een communicatie- en evenementenbureau en kreeg de vraag of ik een informatiemarkt wilde organiseren in Ahoy om de mensen op Zuid over de plannen te vertellen. Ik had daar grote vragen bij. Ik verwachtte weinig van zo'n

Iedereen veert op als hij te horen krijgt dat hij belangrijk is voor de stad; iedereen is trots op zijn eigen plek of groep.

/

markt en bovendien vond en vind ik Rotterdam Zuid geen afvoerputje. Het is natuurlijk van oudsher de arme kant van Rotterdam. De cijfers spreken over werkloosheid, armoede en achterstand, maar als je naar de kracht van mensen kijkt, is Zuid juist rijk. Bovendien heb je ook op de andere Maasoever arme buurten, zoals hier ook rijkere mensen wonen.

Anders dan in Rotterdam Noord zijn er op Zuid wel veel minder openbare ontmoetingsplekken. Het leven speelt zich voor een groot deel achter de gevels af, in de eigen gemeenschappen. Wij wilden de mensen zichtbaar maken via het maken van groepsportretten van Zuiderlingen. Ook wilden we mensen zo bewust maken van hun betekenis voor deze stad.

Dus je hebt niet aan de opdracht van de gemeente voldaan?

Inderdaad niet letterlijk, maar wel aan wat ze wilde bereiken. Voor onze andere werkwijze kregen we veel steun van een ambtenaar, die zich hard maakte voor wat wij voor ogen hadden. Daardoor konden we doorgaan.

Ik stapte voor mijn gevoel af en toe in de schoenen van de burgermeester als we naar groepen toegenen voor een foto en zeiden: wij vinden het belangrijk dat jullie bestaan en doen wat jullie doen. Iedereen veert op als hij dat te horen krijgt; iedereen is trots op zijn eigen plek of groep. In allerlei stadsontwikkelingsprojecten worden veelal dezelfde bewoners-

groepen betrokken. Wij dachten: we gaan juist naar andere plekken en groepen, zoals bijvoorbeeld de Surinaamse zangvogelvereniging of de jongerenmoskee. Er zijn zo veel groepen mensen die met elkaar werken, een hobby delen of wonen. We hebben uiteindelijk 155 portretten gemaakt, maar het is eigenlijk nooit klaar. Achter de ene gevel vind je een hindoestaanse tempel of de postbodes van Zuid, en twee deuren verder kom je in een totaal andere wereld. Door de presentatie van de foto's kwamen die mensen en werelden met elkaar in contact. Een groep zei: wij willen wel eens voor jullie koken, en toen dachten wij: dan nodigen wij anderen uit. Zo ontstond de Volkskeuken, een programma over eten en ontmoeten. Als er een Poolse gastkok kwam, nam die zo'n vijftien Poolse Rotterdammers mee en de rest van de zaal vulde zich door het netwerk. Aan tafel kwamen dan de verhalen. Zo is het heel intuïtief of organisch begonnen. Al snel kregen we meer aanmeldingen dan er mensen binnen konden. Zoveel behoefte was er aan wat we bieden: een soort veilige huiskamer van de stad waar je gemakkelijk binnen loopt, je verhaal kwijt kan en anderen kunt ontmoeten.

Ik vind het belangrijk dat er aandacht is voor de 'ware ik' van mensen. Daar was ik zelf ook altijd naar op zoek. Dus de energie gaat twee kanten uit. Er gaan veel mensen mee doen als je plezier hebt in wat je doet. We zijn met een kern van drie gestart: fotograaf Joop

Reijngoud, Els Desmet, sociaal geograaf en ik. Nu heeft de stichting anderhalve arbeidskracht in dienst, lopen er vier stagiaires, een aantal freelancers en zo'n 130 vrijwilligers. Ik loop af en toe binnen en denk: wat gebeurt er vandaag hier weer allemaal tegelijkertijd? Dat is prachtig. Deze plek is daarbij heel belangrijk. Die geeft continuïteit aan steeds wisselende projecten en is zelf een bron van verhalen. Bovendien stimuleert de sfeer van de plek dat mensen zelf gaan bedenken wat zij hier zelf zouden willen organiseren.

Wat valt er over deze plek te vertellen?

In 1894 begon dit huis als 'café-restaurant Belvédère'. Toen was er hier al een hoop gebeurd. Tot de gemeente Rotterdam het dorp Katendrecht annexeerde, woonden er rijke havenbaronnen in hun buitenhuizen en kastelen. Eind negentiende eeuw werden de havens gegraven en werd Katendrecht een schiereiland. Er kwamen havenarbeiders, zeelieden, 'meisjes' en vooral, Chinezen. Toen er in 1911 een grote zeeliedenstaking uitbrak, werden vijfhonderd Chinezen uit Engeland gehaald om de staking te breken. Die werkten hard en waren goedkoop, dus er werden er steeds meer naar Katendrecht gehaald. Zij openden hun eigen pensions (*boardinghouses*), opiumkits, toko's, wasserijen, speel- en eethuizen. Zo werd Katendrecht het eerste Chinatown van Europa. De Chinese mannen werden verliefd op Nederlandse vrouwen en

*Tijdens de oorlog was Katendrecht een soort vrijstaat:
de Duitsers waren bang dat ze hier ziektes zouden
oplopen bij de meisjes en zetten een bord bij de ingang:
voor Duitsers verboden.*

|

toen begon de vermenging. Alle nieuwe groepen kwamen van overzee. Onlangs kwamen mensen hier het verhaal vertellen van de Kaapverdianen. Die zijn ook ooit met tien zeemannen aangekomen op Katendrecht.

Dus dit is de wieg van het multiculturele Nederland?

Ja, zo kun je het zeggen. Daarom zijn er zoveel verhalen te vertellen. En dit huis draagt de sporen van die sociale geschiedenis. Belvédère werd in de jaren dertig een belangrijk jazzcafé, waar beroemdheden als Kid Dynamite, Teddy Cotton en Boy Edgar optraden. De Afro-Surinaamse muzikanten kwamen, er zaten Joden in de band en in de bediening. Tijdens de oorlog ging dat door. Katendrecht was een soort vrijstaat, omdat de Duitse soldaten hier niet mochten komen. De Duitsers waren bang dat ze hier ziektes zouden oplopen bij de meisjes en zetten een bord bij de ingang van Katendrecht: voor Duitsers verboden. Er waren waarschuwingssystemen voor als ze toch kwamen. Dan draaiden ze hier in Belvédère snel de schilderijen om en kwam Hitler tevoorschijn. De muzikanten speelden opeens Duitse volksliederen.

In de woning hierboven dook kunstenaar Wally Elenbaas met zijn Joodse vrouw onder. De Katendrechtse hielden hun mond en kwamen af en toe eten brengen. Wally en Esther zijn hier hun hele leven gebleven. Hij overleed in 2008. Onlangs hebben we in hun

woning een tentoonstelling over hun leven en werk gemaakt (zie p. 28). Ik heb hem nooit ontmoet, want wij kwamen hier in 2009. Zo ontdekken we steeds allerlei sporen van mensen en hun geschiedenis. Een week na de opening van het Verhalenhuis kwam hier een man binnen met een stok, die vertelde dat er hier in de jaren vijftig worstelwedstrijden hebben plaatsgevonden. Vijf jaar lang stond hier een worstelring in het midden van de zaal. Daarna werd het een bioscoop waar je na afloop kon dansen, en toen is het nog twintig jaar lang een Griekse nachtclub en vijftien jaar een wijkmuseum geweest.

Er zijn ongetwijfeld ook conflicten tussen al die bevolkingsgroepen. Hoe gaan jullie daarmee om?

Wij zoeken de andere, positieve kant op. Wij maken wel contact met groepen met problemen of conflicten, kwetsbare groepen, maar gaan dan op zoek naar hun persoonlijke verhalen. Door te luisteren en mensen te waarderen, komen ze mogelijk een stukje naar elkaar. We richten ons op die onbekendheid met elkaar. Zo organiseerde een groep Bulgaren hier een geboortefeest. Het zat die avond vol met Rotterdamse Bulgaren en verder durfde niemand binnen te komen. Bij hun volgende evenement zeiden we: wij willen graag een samenwerking: we zouden een tafel willen reserveren op jullie feest voor twintig personen die wij uitnodigen. Dat vonden ze eerst heel raar, maar omdat ze ons vertrouwden hebben

ze het geaccepteerd. We nodigen een diversiteit aan mensen uit. Een Ghanese familie, twee Chinese dames, oudere buurtbewoners. Die werden zowaar de VIPS op het feest. Wij brachten alleen het contact op gang: als er bijvoorbeeld een groot varken binnen werd gebracht vroegen wij: hoe doen jullie dat, wat eten jullie bij dit soort gelegenheden? Toen liep het verder vanzelf.

Ook als mensen hier de ruimte huren voor een workshop of vergadering krijgen ze van ons niet zomaar een lunch, maar ook een Rotterdammer oftewel een gastkok met zijn of haar verhaal. Andersom is het voor die kok ook belangrijk in contact te komen met mensen buiten zijn of haar eigen gemeenschap.

Zien jullie effecten van die ontmoetingen?

Ik geef graag een voorbeeld. Er was een Chinese vrouwengroep die elkaar tweemaal in de week in het buurthuis trof. Wij vroegen op een gegeven moment of ze eens hier wilden koken. Inmiddels doen ze dat met regelmaat en daarnaast doen ze in van alles mee en zijn bijvoorbeeld gastvrouw tijdens bijeenkomsten. Dat is bijzonder, want deze generatie spreekt slecht Nederlands, trekt vooral met elkaar op. Toen één van de Chinese vrouwen voor het eerst had gekookt voor een groep van tachtig mensen, kwam iemand haar vragen: heeft u hier misschien ook een restaurant? Ze was zo trots! Dat vind ik mooi.

Deze vrouw moet hier nu waarschijnlijk stoppen omdat ze moet

gaan vegen voor haar uitkering in het kader van de zogenaamde tegenprestatie (zie ook p. 42). Dat is toch doodzonde! Ze werkt hier al vier dagen in de week als vrijwilliger. Wij zijn echter geen erkend werkervaringstraject. Misschien moeten wij ook zoiets optuigen voor onze vrijwilligers, maar we zien zeer op tegen de bureaucratie en de tijd en energie die daarin gaan zitten.

Als je nu vanuit de ervaring van het Verhalenhuis zou omschrijven wat burgerschap is, wat zou je dan zeggen?

Daar ben ik niet zo van, van burgerschap. Ik vind het zo'n verzonnen woord. Wij proberen juist te kijken naar wat er gaande is en dat als kracht te benoemen. Door simpel verbindingen te maken kun je iets meer zichtbaar maken, een meerwaarde geven voor elkaar en de stad. Met de term burgerschap is dit van bovenaf benoemd.

Zorgen jullie er niet voor dat mensen zich als burgers van deze stad erkend voelen?

Hmmm. (aarzelend) Ja, dat is wel waar... Dan fermer: Ik denk wel dat dat één van de belangrijkste dingen is die er gedaan moet worden: luisteren naar mensen, bevestigen, aandacht geven. Dat is het enige wat wij doen. Dat geldt voor zoveel terreinen: de aanleg of verbetering van een wijk, de sociale verbinding in een buurt en in de culturele sector. Wat betreft dat laatste: het Wereldmuseum Rotterdam had ooit bijna zijn Afrikacollectie

verkocht, maar daar is een stokje voor gestoken en nu hebben ze deze weer teruggegeven aan de Rotterdammers middels een tentoonstelling. Heel fijn was dat het museum ons vroeg de Afrikanen in Rotterdam er bij te betrekken. Begin mei zijn we met 150 Afrikanen naar het museum geweest, een plek waar ze eigenlijk nooit komen. Je ziet daar zoveel voorwerpen die ons niets zeggen, maar bij hen allerlei verhalen oproepen. Daar worden we allemaal rijker van. (zie p. 29)

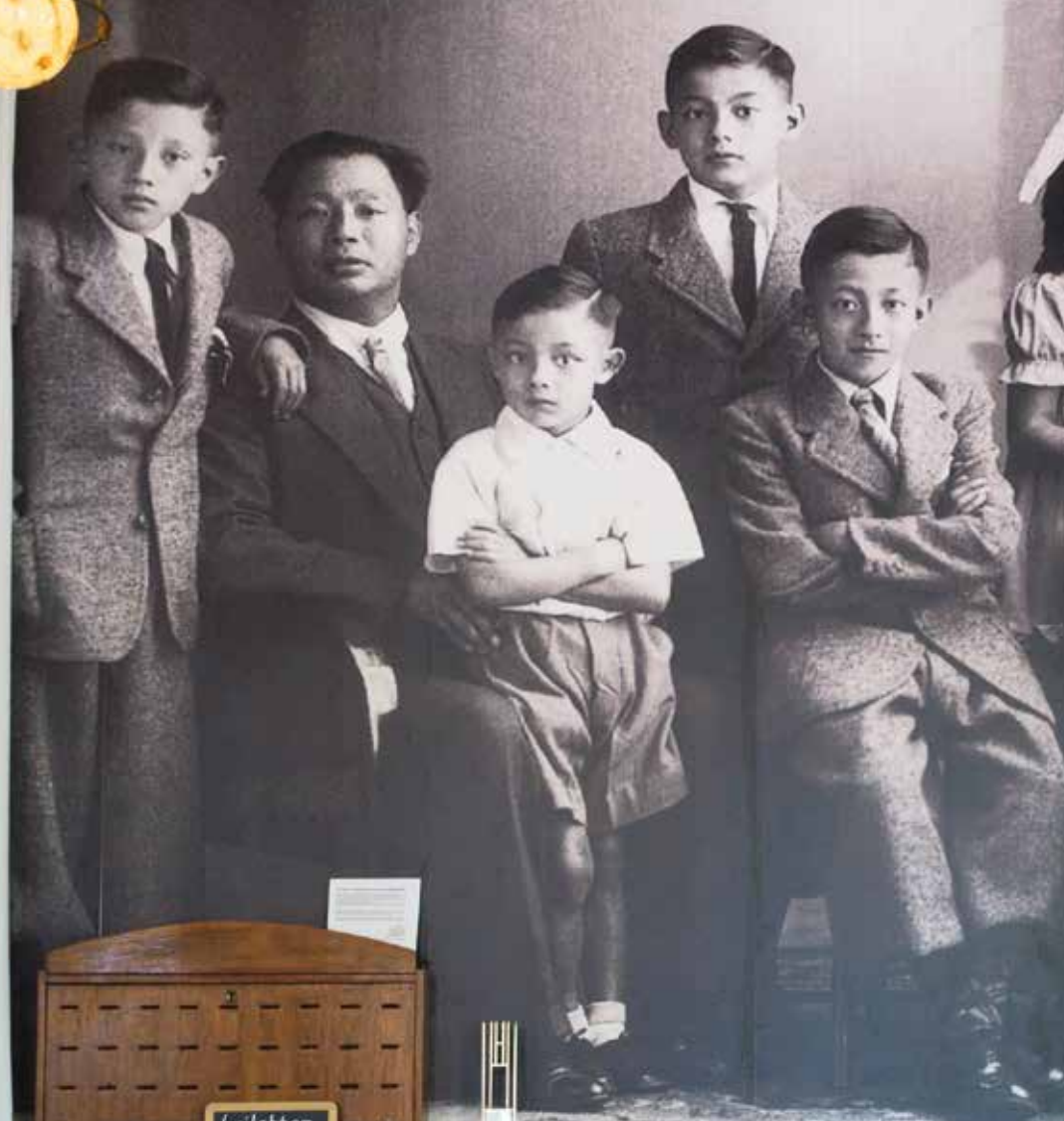
Zou je zeggen dat Belvédère een emanciperend effect heeft?

Alles wat we hier doen is betekenis geven aan mensen. Uiteindelijk is dat emancipatie. Neem bijvoorbeeld Emylia, die we kennen uit de Rotterdams-Bulgaarse gemeenschap. Zij draait al jaren een spreekuur voor Bulgaren. Ze vroeg ons pas: 'kan ik samen met jullie mijn droom gaan waarmaken? Ik wil een catering bedrijfje beginnen.' Of Fenmei Hu, een van oorsprong Chinese Rotterdamse, zegt: 'ik zou graag een museum voor Chinese cultuur in Rotterdam opzetten. Want we moeten ons meer zichtbaar maken.' In dit huis vinden ze de stimulans om te ontdekken waar ze goed in zijn, wat ze willen en dat ook daadwerkelijk te gaan doen. Dat komt omdat het hier heel erg om hun persoonlijke verhaal gaat. Dat raak je snel kwijt in het alledaagse bestaan in de wereld, omdat je druk bezig bent met leven en overleven.

/

Nieuwe & originele
Katendrechtse ontmoeten
elkaar in het programma
'De Verhalen van Onze Straat',
in Verhalenhuis Belvédère.
Foto's: Joop Reijngoud

Loiletten
i trap
omhoog

Neeltje & Che

In de jaren twintig kwam koksmatroos Che Chai aan op Katendrecht. Hij trouwde de Katendrechtse Neeltje Kraaijeveld en zij kregen zes kinderen. Ze mochten niet trouwen, omdat de wet een gemengd huwelijk met buitenlanders verbood. Tenslotte ging het huwelijk toch door, maar verloor Neeltje haar Nederlandse identiteit. Alle kinderen en kleinkinderen werden als Chinees staatsburger geboren, hoewel sommige nog nooit in China zijn geweest. Ook nu nog hebben de leden van de familie Zee twee nationaliteiten.

De foto komt uit het familiealbum van David Zee, de kleinzoon van Opa Che Chai, zoon van 'Chinese Kees', de jongen in het midden van de foto. Veel Katendrechtse kenne de familie Zee omdat zij jarenlang een winkel van sinkel hebben gerund aan het Deliplein. Nu hangt dit familieportret in de grote zaal van Verhalenhuis Belvédère.

Foto: Philippe McIntyre.

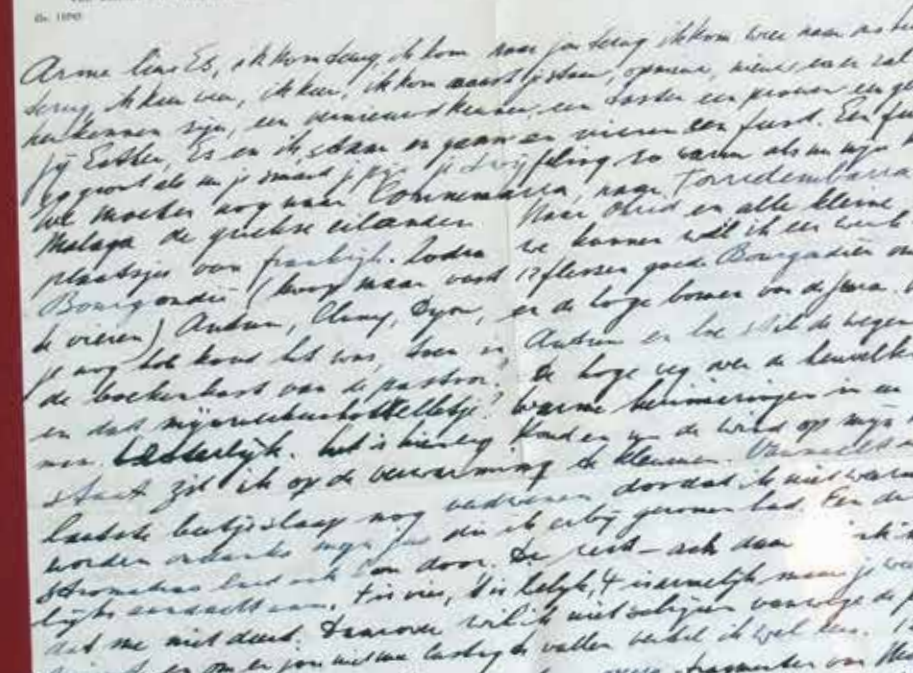
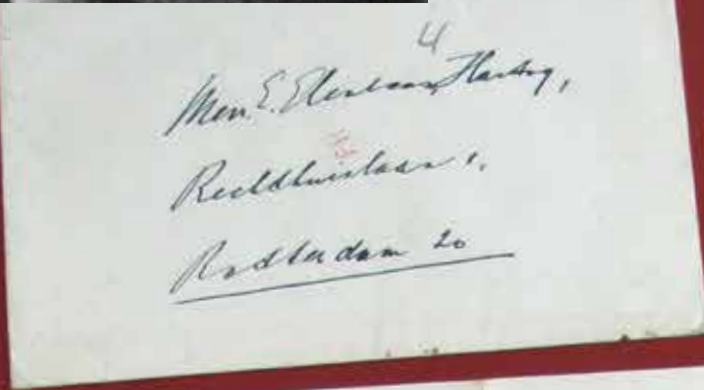

Wally & Esther

In de woning boven het Verhalenhuis dook in de oorlog kunstenaar Wally Elenbaas (1912-2008) met zijn Joodse vrouw Esther Hartog (1905-1998) onder. Ze woonden er tot hun dood.

Elenbaas fotografeerde Esther zijn leven lang. Samen maakten ze in hun woning intieme naaktfoto's van jonge vrouwen. Toen Elenbaas een affaire had met een minderjarig studente op de kunstacademie waar hij les gaf, werden er bij een politieinval veel foto's in beslag genomen. Wally claimde dat alleen hij de foto's had gemaakt, omdat de oorlogservaringen Esther kwetsbaar hadden gemaakt. Hij ging een half jaar de gevangenis in en schreef haar talloze brieven. Onlangs was er in hun voormalige woning in het Verhalenhuis een tentoonstelling over hun leven en werk.

Don't
SUNDAY WORSHIP
is incomplete without
SUNDAY SCHOOL
Hallelujah and praise
to God our Father
and Jesus our Lord
AMEN

EXIT

House of Praise Rotterdam van de Redeemed Christian Church of God (Nigeriaanse kerk), Charlois. Een van de vele migrantenkerken op Zuid. Foto: Joop Reijngoud & Linda Malherbe.

Mijn Afrikaanse Oma

Zo'n 85.000 Rotterdammers hebben één of meer etnische wortels in het Afrika ten zuiden van de Sahara. Verhalenhuis Belvédère maakt via groepsporetten en persoonlijke verhalen bij Afrikaanse objecten uit het Wereldmuseum Rotterdam de relaties van Rotterdam met dit Afrika zichtbaar. (zie ook vorige pagina)

Op deze pagina een beeld uit het album van de familie Akinwole uit de expositie 'Mijn Afrikaanse Oma', die Verhalenhuis Belvédère in samenwerking met het Wereldmuseum presenteert t/m 2 oktober 2016.

Bien Hofman

Verheffing van onderop

Stedenbouwkunde is een utopische praktijk. Ook de wijk Pendrecht in Rotterdam Zuid had de opzet andere, betere mensen te maken. Wat is er van die 'verheffing' in en door zulke wijken gekomen? Op bezoek bij Bien Hofman.

Door Alderik Visser

Krap vijfenvestig jaar geleden ben ik er geboren: Pendrecht, Rotterdam Zuid. In een krap flatje in een sociaaldemocratische modelwijk: een mix van hoog- en laagbouw, met voorzieningen voor jong, oud en alles daar tussenin. Een wijk waarin je alle levensfasen zou kunnen doorlopen zonder ooit weg te hoeven, een wijk ook waarin migranten uit het Brabantse, uit Zeeland en ook elders sociaal zouden kunnen stijgen. Afgaande op m'n ouders, lokale kranten en de radio werd Pendrecht, gebouwd in de jaren vijftig door de socialistische coöperatie 'Onze Woongemeenschap', in de jaren zeventig inderdaad als heel prettig ervaren. De wijk was groen, ruim, kindvriendelijk, met een hoog voorzieningenniveau en via metrohalte Slinge ook goed aangesloten op de rest van de stad. Die loftrompet wordt nog tot ver in de jaren tachtig gestoken, zo blijkt uit een feuilleton uit 1986 over '010': Pendrecht is niet zomaar een utopie, maar een gerealiseerde.

Trots

Ter plaatse dacht en denkt men daar genuanceerder over. Naar verluidt is de wijk al aan het begin van de jaren tachtig gaan 'kantelen'. Door sloop in het nabijgelegen Hoogvliet trokken eerst relatief arme, vaak alleenstaande Rotterdammers naar de modernistische tuinstad. Vlak daarop volgden andere, vaak nog armere groepen migranten, uit Marokko, Turkije, West-Indië, uit Afrika, ja, van overal eigenlijk. Tel daar de vergrijzing van de oud-ingezetenen bij op, het van oudsher grote

aantal voorzieningen voor mensen met verschillende soorten beperkingen en het plaatje is compleet: in plaats van een verheft proletariaat huisvest Pendrecht, net als de haar omringende wijken, vooral het precariaat van Rotjeknor. Maar na een dieptepunt rond 2000 gaat het beter, langzaamaan, met horten en stoten, maar toch: het gaat beter. En daar spelen wijkbewoners zelf een belangrijke rol in.

In een nieuw gebouw in de verre hoek van het centrale *Plein 1953* ontmoet ik Bien Hofman (1951), 'kartrekker' van Stichting Vitaal Pendrecht. "Van oorsprong zijn we een klassieke bewonersvereniging", vertelt ze, "maar de problemen van de wijk en van de mensen zijn zo groot, dat los je niet op met alleen een beetje belangenbehartiging. Daarvoor moet je investeren in mensen, in samenhang. Dus hebben we ons omgevormd tot een stichting en grote fondsen aangeschreven. Daarmee proberen we de wijk van onderop te verbeteren, met projecten voor en door de bewoners. Geld is voor veel mensen wel een probleem, maar niet de oplossing. De verleiding is vaak groot om er spullen voor te kopen waar ze later spijt van hebben. Dus richten we ons op kennis en het delen daarvan. En op trots, op waardigheid."

Weerbaarder

Veel bekendheid heeft de Stichting gekregen door de Pendrecht Universiteit. Circa eens per maand geven mensen die in de wijk wonen of werken daar hoorcollege, net als op de echte universiteit.

*Ook de kinderen praten in onze Kinderraad mee.
Zo leren ze voor hun eigen belangen opkomen.*

|

Hofman: “Ze vertellen wat ze kunnen, doen en meemaken. Over trots en waardigheid gesproken! De ‘studenten’ zijn vooral medebewoners, maar we nodigen ook politici en beleidsmakers uit, zoals mensen van Woonstad Rotterdam, de woningbouwcorporatie die het hier voor het zeggen heeft. En die komen dan ook. Iemand van Woonstad zei laatst: “Zonder dat jullie meepraten, plannen we niks in deze wijk.” Ze zijn hier nu al die oude flats aan het renoveren. Via ons zijn de lijnen tussen bewoners en bezitters heel kort.”

In 2012 won Bien Hofman de Ab Harrewijn Prijs voor haar inzet in Pendrecht. Het juryrapport: “De jury heeft bewondering voor de manier waarop de Pendrecht Universiteit de kracht van wijkbewoners mobiliseert, door hen niet te presenteren als ontvangende partij, maar als brenger.”

Tegenwoordig is Hofman vooral bezig met de schoolgaande jeugd. Voor hen is er sinds 2014 de Kinderfaculteit, een buitenschools programma waarin kinderen en jongeren onder de noemer ‘vakmanschap’ kennismaken met bedrijven en mensen met bijzondere beroepen. In samenwerking met vier basisscholen worden er ook programma's rond sport en cultuur aangeboden. Alles is gratis of bijna gratis, met hulp van heel veel vrijwilligers. Bien Hofman: “Zo verbreden de kinderen hun horizon en leren ze sneller en beter wat hun interesses en talenten zijn. Het komt voort uit wat vroeger de Kindercampus heette, een project van de Gemeente. Maar ja, zoiets is eerst een pilot, dan draait

het een of twee jaar en vervolgens is het geld op en verdwijnen de structuren en de expertise. Zo gaat dat vaak met dingen die *top down* worden georganiseerd. We vonden het belangrijk dat het zou blijven bestaan en hebben het overgenomen. *Bottom up* kun je dingen duurzamer ontwikkelen!” Onder de noemer Zondagscollege wordt er huiswerkbegeleiding georganiseerd voor alle basisschoolkinderen. Samen met de Kinderfaculteit worden zo ongeveer 750 kinderen bereikt, driekwart van het totaal in de wijk. Het effect van al die inspanningen, zo laat flankerend onderzoek door de Universiteit van Amsterdam zien, is niet alleen dat zij (iets) beter presteren op school, maar vooral dat ze sociaal weerbaarder, meer redzaam worden.

Gentrification

Veel van dit soort ‘brede schoolactiviteiten’ zijn er ook op andere plekken, in Rotterdam en elders. Het bijzondere van Pendrecht is dat vrijwel alles vanuit bewoners, samen met de vier scholen wordt georganiseerd. Vitaal Pendrecht wordt bestuurd door tien mensen uit de wijk, allemaal met verschillende achtergronden. Met op de achtergrond de steun van een Raad van Advies zetten ze samen met de basisscholen en andere organisaties de toon voor de uitvoering van de pedagogische wijkvisie. Bien Hofman: “Wij zijn klein en zitten hier, in het centrum van de wijk. We weten wat er leeft en wat er nodig is. Binnen de organisatie proberen we met elkaar tot overeenstemming te

komen over wat we moeten doen om het leefklimaat te verbeteren. Ook de kinderen praten daar in onze Kinderraad over mee. Zo leren ze voor hun eigen belangen opkomen, vergaderen, afwegen, water bij de wijn doen. We hebben een paar mensen in dienst. Die moeten af en toe aan professionalisering doen, en dat is okay. Maar de regel is: dat kan alleen als ook de vrijwilligers mee mogen doen. Hier is het idee echt, en heel fundamenteel: we moeten het samen doen, en van en met elkaar leren. Vluchtelingen? Er is ruimte aan de rand van de wijk, dat kan er ook nog wel bij. Die mensen moeten toch ergens heen? Ik weet zeker dat ze hier heel snel hun plek zullen vinden, gewoon opgenomen worden in het geheel. Zo zie ik het persoonlijk”.

Zoals in veel wijken en steden stuurt de Gemeente op een gevarieerder aanbod van woningen – met behoud, overigens, van de karakteristieke blokpatronen. Vooralsnog lukt die gewenste *gentrification* maar matig: delen van oude flats zijn gesloopt en nieuwe, ook duurdere huizen zijn er voor in de plaats gekomen. Desondanks steeg het gemiddelde inkomen in de wijk (tot 2013) niet of nauwelijks en blijft het percentage mensen met een laag inkomen onverminderd hoog (46 procent). Wel voelen mensen zich prettiger in de wijk, meer verbonden met elkaar. Tegelijk verandert de veiligheidsbeleving niet: met name inbraken blijven de wijk en haar bewoners plagen. Hofman: “Er is en blijft hier een concentratie van mensen met een opeenstapeling van pro-

*Hier is het idee echt,
en heel fundamenteel:
we moeten het samen
doen, en van en met
elkaar leren.*

/

blemen. Die los je niet zomaar op, ook niet met sloop en nieuwbouw – je kunt die mensen toch niet gewoon maar wegdenken? Hoe dan ook: hier in de wijk kunnen we tenminste zeggen dat we er samen iets van proberen te maken.”

Samen

Na het gesprek met Bien wandel ik op goed geluk naar de nabijgelegen rooms-katholieke kerk, waarin ik zelf ooit gedoopt ben. De priester die ik had willen spreken blijkt net de deur uit, maar gelukkig tref ik een vrijwilligster. Sinds de jaren zeventig woont ze hier al. Sindsdien is alles veranderd: de wijk, de winkels, de parochie. Samen bekijken we twee enorme foto's van kerkgangers: een groep Irakese katholieken en een bont gezelschap voornamelijk uit Ghana en Nigeria. “Tien, twintig jaar geleden heb ik er wel over gedacht om weg te trekken. In die tijd ging het hier echt niet goed.

Maar ja, 't is toch je wijk, je vertrouwde omgeving. Dus zijn we gebleven, en een paar jaar geleden doorgeschoven naar een ouderwoning – inderdaad, precies zoals dat ooit bedoeld was. Natuurlijk is er wel eens rottigheid, en het is ook niet altijd makkelijk met al die verschillende mensen en gewoonten. Maar we zullen het hier toch echt samen moeten doen, en voor mij betekent dat ook: actief samen dingen doen.”

Samen. Op een zonnig terras – Hollandse hits, gemengd publiek – denk ik na over dat woord van de middag. Zou het toch het effect van het stedenbouwkundige ontwerp zijn? Iets van een Rotterdamse mentaliteit? Toeval? In ieder geval lijkt de oude verhefingsidee hier op de een of de ander manier nog present. Maar waar die door havenbaronnen en socialisten in Roffa vaak heel patriarchaal, heel bevoogdend is ingevuld, lijkt dat hier, maar ook

elders in de stad nu veel meer coöperatief, collectief vorm te krijgen. Misschien komt het omdat ik er geboren ben, maar ik vind dat mooi, echt mooi.

/

Bronnen

Gemeente Rotterdam,
Wijkprofiel Rotterdam,
Bestuurscommissiegebied
Charlois, wijkprofiel Pendrecht
2016.

Gemeente Rotterdam,
Bestemmingsplan Pendrecht,
september 2010.

B. Paulle, C. Huisman, T. Fiorito,
Kinderfaculteit Pendrecht. Een
evaluatie van de pilotfase en een
blik op de toekomst, Universiteit
van Amsterdam 2015.

Rapport kinderfaculteit Pendrecht,
2015 op www.deverrebergen.nl

Pendrecht – een belofte
waargemaakt. Feuilleton Stad
Rotterdam, 21 juni 1986

www.stichting-vitaalpendrecht.nl

Nasra Djorai

*“Om vertrouwen te winnen,
moet je het eerst geven”*

Stimulans van huis uit, een betere beheersing van de taal dan andere Nederlanders en een diploma: dat zijn volgens Nasra Djorai voorwaarden om hogerop te komen. Zij is een van de *Yueppen* op Zuid. Zelf is ze ver gekomen, maar nu stoot ze haar hoofd toch tegen een glazen plafond. Een portret.

Door Maartje den Breejen

Vijf jaar geleden werd Nasra Djorai geportretteerd in een boek van Els Desmet, Annemarie Sour en Marleen de Jong over ambitieuze jonge allochtone vrouwen op Rotterdam Zuid. *Young Urban Ethnic Professionals* (Yuep) worden ze genoemd, vrouwen die de voorhoede van een nieuwe middenklasse vormen en die steden maar wat graag aan zich willen binden, omdat ze voor sociale cohesie en economische groei zorgen.

In het boek werd de Yueppen gevraagd naar de drijfveren in hun leven en hun visie op Rotterdam Zuid. Djorai was destijds 35 jaar oud, moeder van drie kinderen en wijkcoördinator in Oud-Charlois. Ze was net verhuisd van Bloemhof naar een eensgezinskoopwoning in Vreewijk. Inmiddels is ze gebiedsnetwerker in Tarwewijk, dat al decennia de naam heeft een probleemwijk te zijn. Ze denkt er niet aan uit Rotterdam Zuid weg te gaan. Ze hoort hier.

Nummer 14010

Het gesprek vindt plaats in het wijkcentrum van Tarwewijk, waar Djorai minimaal een keer per week luncht met de vrijwilligers uit de wijk, ruim vijftig in totaal. In datzelfde centrum worden taallessen gegeven, vinden kindercactiviteiten plaats en kunnen welzijnswerkers worden geconsulteerd.

Djorai promoveerde in vijf jaar naar een iets hogere positie, maar ze staat nu weer op een punt dat ze op “intellectueel niveau nieuwe prikkels nodig heeft.” “Mijn functie is uitgehoud. Wat ik nu doe, doe ik met twee vingers in de neus en één

oog dicht. Mijn werkzaamheden bestaan uit de aanpak van overlast, investeren in woningen en woonmilieu en beheer buitenruimte. Vroeger had ik een eigen budget, maar dat is weg bezuinigd.” “Ik werk nu volgens een methodiek, waarbij alles in een theoretisch kader moet worden vastgelegd. In vijf jaar tijd is het welzijn veel verder weg van de mensen georganiseerd. In het systeem ben ik niet Nasra die met je komt praten, maar nummer 14010. Maar om vertrouwen te winnen, moet je het eerst geven en dat kan niet als je een nummer bent. Dus ik trek me niet veel aan van de nieuwe methodiek. Ik ga bij de mensen op bezoek en ze kunnen persoonlijk bij mij terecht. Ik weet dat dat het beste werkt. Zuid is voor zestig procent een zwarte wijk. Ik ben geboren in Suriname, maar vanaf mijn zesde jaar opgegroeid in Zuid. Ik ben vrouw en zwart. Dat vinden mensen toch fijner dan een hoog opgeleide blanke meneer, die hen komt vertellen wat ze moeten doen.”

“Ik ga naast de mensen staan. Ik zeg wat ik doe en ik doe wat ik zeg. Ik wijs ook meer dan genoeg plannen af, omdat ik er geen heil in zie. Laatst nog heb ik een negatief advies gegeven op een plan van een Antilliaanse vrouwenclub. Het plan zat gewoon niet goed in elkaar. Dat begrijpen die vrouwen, omdat ze weten dat ik het goed meen. En ik kijk ook met hen hoe ze hun plannen wel kunnen realiseren.”

Erkenning

Djorai is toe aan een nieuwe functie, zoals bijvoorbeeld die van gebiedsmanager. Of ze zou

aanspraak willen maken op de titel van beleidsadviseur, maar toen ze werd gevraagd te solliciteren op die functie, werd ze niet aangenomen. “Waarschijnlijk toch omdat ik mijn studie psychologie niet heb afgemaakt en geen papiertje heb. En omdat je met mij het risico loopt dat ik dingen toch anders doe dan anderen.” Ondertussen weten de mensen met wie ze werkt, wat ze aan haar hebben en wat haar kwaliteiten zijn. Als haar wordt gevraagd een advies te schrijven ligt dat er binnen een week. Meer erkenning zou Djorai goed doen. Maar zolang dat er niet komt in de vorm van geld of inschaling of een bepaalde titel, neemt ze zelf initiatieven. Dan maar zonder officiële erkenning.

Zo is ze als vrijwilliger betrokken geraakt bij het nieuwste project van Archell Thompson: *Catwalk* (zie p. 70). Thompson is storyteller en gaf een groep Antilliaanse vrouwen lessen in het vertellen van hun persoonlijke verhaal. Vervolgens deelden de vrouwen hun (vaak heftige) ervaringen met ongewenste zwangerschappen, gevangenschap en schulden vanaf een catwalk in een intieme huis-kamersetting. Een voor publiek en de vrouwen bevrijdend project, de vele taboes van de Antilliaanse zwijgcultuur doorbrekend.

Djorai: “Toen ik Archell voor het eerst zag, dacht ik: Daar heb je weer zo’n Antiliaan die over de rug van zijn eigen gemeenschap geld wil verdienen. Maar ik merkte al snel dat zijn bedoelingen oprecht waren. Dat zie je ook wel aan zijn educatieve theateervoorstelling *De Naakte Antiliaan*, waarin hij zichzelf blootgeeft. Ik had geen

persoonlijk belang bij het slagen van *Catwalk*. Ik sta niet op zijn loonlijst. Maar ik geloofde in de kracht ervan. Hij vertelde mij wat zijn idee was en is met de creatieve uitvoering begonnen. Het was voor mij de uitdaging om zijn werkwijze te laten passen binnen de theoretische kaders van de beleidsmakers.”

En nu werkt Djorai met Thompson aan een idee dat verkleining van de kloof tussen bepaalde doelgroepen en de hulpverlening als doel heeft. Ze wil er nog niet veel over loslaten, maar wel laten zien waar de problemen in de achterstandswijken liggen.

Windhapper

Djorai laat haar aantekeningen zien. Ze heeft de behoeftenpiramide van Maslow getekend. Onderaan de piramide staan de fysiologische behoeften als ademen, eten, drinken, seks, slaap en ontspanning. Daarboven komt de behoefte aan veiligheid en zekerheid. Denk aan orde, stabiliteit, bescherming en gezondheid. Dan komt de behoefte aan sociaal contact in de vorm van liefde, vriendschap, een groep, familie. Behoefte aan erkenning en waardering komt daarna. En bovenaan de piramide staat de behoefte aan zelfontplooiing door middel van studie, creativiteit, ethiek en zelfbewustzijn.

In de tweede laag gaat het vaak al mis, denkt Djorai. “Huisvesting en werk zijn vanuit de centrale overheid zo ingewikkeld gemaakt, dat men in de marge zijn toevlucht neemt tot criminaliteit. Hier in de wijk ken ik bijvoorbeeld een man, die jaren bij zijn vriendin heeft ingewoond. Hij stond bij haar ingeschreven. Ze gingen uit elkaar. Toen werd hij windhapper, iemand die nergens staat geregistreerd. Hij kan geen woning krijgen, omdat hij geen inkomen heeft. En daardoor kan hij zich weer nergens inschrijven. Hij klopt weer aan bij zijn ex-vriendin met de vraag of hij zich toch weer bij haar mag inschrijven, maar dan moet hij ook weer zorgtoeslag betalen, omdat hij op papier samenwoont. Dat kan hij niet betalen, dus zoekt hij op den duur zijn heil in illegale activiteiten. Het is een vicieuze cirkel.”

Doodzonde

Djorai ziet ook dat de ontwikkeling van vooral allochtonen spaak loopt in de adolescentie fase. “In de tienerjaren hebben kinderen positieve stimulans nodig. Die krijgen allochtone kinderen over het algemeen onvoldoende. Dat heeft tot gevolg dat ze rond hun adolescentie periode – waarin het ego wordt gevormd – niet kunnen aarden.”

“Om ergens te komen moet je

twee dingen weten: waar sta ik? En waar wil ik naar toe? De meeste allochtonen weten niet waar ze heen gaan, omdat ze hun eigen kwaliteiten niet kennen. Dat ligt aan het onderwijs, aan de ouders en aan gebrek aan communicatie.”

Djorai geeft een voorbeeld. “Junelisa Asporaat, de zus van de bekende cabaretier, heeft een productiebedrijf, waarbij ze werkt met moeilijk opvoedbare jongeren en andere kwetsbare groepen in onze samenleving. Ze organiseert lessen in modelleren, dans, zang, catwalk-lopen en acteren voor kinderen, tieners en jong volwassenes. Die vervolgens een platform krijgen in o.a. fashion weekends en theatervoorstellingen. Ik ben eens gaan kijken bij de lessen. De jongens en meisjes moesten een monoloog over hun leven opvoeren. Eén jongen hanteerde prachtig taalgebruik. Ik schatte zijn niveau op minimaal havo in. Wat bleek nou: die jongen zat op een praktijkschool, het laagste van het laagste. Hij deed in zijn vrije tijd de modeacademie, maar niemand gaf hem een stage. De redenering was: hij bakt er op school niets van, dan bakt hij er hier ook niets van. Maar die jongen hoort domweg niet thuis op de praktijkschool. Waarom wordt het een rotjoch? Omdat hij zich kapot verveelt. Ik vroeg hem wat hij wilde worden. ‘Lasser’,

/

“De meeste allochtonen kennen hun eigen kwaliteiten niet. Dat ligt aan het onderwijs, aan de ouders en aan gebrek aan communicatie.”

‘Elke wijk barst van de kwaliteiten, maar je moet de die wel bij elkaar brengen, anders blijft iedereen doorploeteren op zijn eigen eilandje.’

/

antwoordde hij. ‘Omdat de juffrouw zegt dat ik niet veel meer kan.’ Doodzonde is dat.’

Verbindingen maken, dat is een sleutelwoord van Djorai. Ze wil graag een verbinding maken tussen beleidsmakers en behoeften uit de wijk. ‘Daar heb ik Archell voor nodig’, zegt ze. ‘Hij heeft weer andere inzichten.’ Het duo gaat zich vooral op allochtone vrouwen concentreren. ‘Bij hen liggen de kansen. Zij willen en kunnen vaak meer. Je ziet hier in de wijk bijvoorbeeld vrouwen die van alles en nog wat niet van hun man mogen en dan moederkamerprojecten beginnen. Ze komen bij elkaar in de huiskamer en praten over de manier waarop ze hun kinderen het beste kunnen opvoeden. Radicalisering van Marokkaanse jongeren is bijvoorbeeld een item. Vrouwen praten met elkaar over de manier waarop ze tekenen kunnen signaleren.’

Slimme verbindingen

Als Djorai het over haar werk heeft of over emancipatie van burgers, heeft ze het steevast over het maken van *slimme* verbindingen. ‘Elke wijk barst van de kwaliteiten’, is haar mening. ‘Maar je moet die wel bij elkaar brengen, anders blijft iedereen doorploeteren op zijn eigen eilandje. Mensen hebben erkenning nodig. Ze zijn vaak bang dat anderen er met hun ideeën vandoor gaan en leggen om die reden geen contacten. Je moet ze dus duidelijk maken hoe lonend samenwerking kan zijn.’

Ze heeft opnieuw voorbeelden paraat. ‘Hier in de buurt had een school een nieuw plein nodig. Vijf

jaar was de leiding daar al mee bezig. Tegelijk zocht een sportorganisatie een plaats om een sportplein aan te leggen. Ik heb de school en de sportorganisatie samengebracht en die zijn bij een win-win-situatie uitgekomen.’

‘Ander voorbeeld: in de wijk Charlois bevindt zich ouderencomplex *De Nieuwe Nachtegaal*, dat heel graag een supermarkt in de buurt wilde. Er waren gesprekken gevoerd met Albert Heijn, maar die keten zag er geen brood in. Toen herinnerde ik me een MCD-supermarkt aan de rand van het gebied, waar net een nieuwe manager was aangetreden. Die heb ik in contact gebracht met het oudercomplex en nu is er een MCD lokaal, waar de ouderen heel makkelijk hun bestellingen kunnen afhalen en hun boodschappen kunnen doen. Daar hebben beide partijen profijt van. Mijn conclusie is: meer doen met minder gaat niet lukken, maar als je slimme verbindingen maakt, kom je een heel eind.’

Samengevat luidt de visie van Djorai: huisvesting en werk moeten minder ingewikkeld. Jonge bewoners hebben meer positieve stimulans nodig. Samenwerking in de achterstandswijken moet worden gestimuleerd. En je bereikt mensen door naast ze te gaan staan en ze in hen te verdiepen, door vanuit mensen en niet vanuit systemen te denken.

Twee armen

Hoewel ze het idee heeft dat ze met haar hoofd tegen een glazen plafond stoot, is Djorai verder gekomen dan menig ander migrant. En dat komt, zegt ze, omdat ze

kansen heeft gezien en die heeft gegrepen. ‘Maar succes moet je ook gegund worden. Mensen hebben mij zelden als bedreiging ervaren.’ Bovendien werd ik thuis gestimuleerd. Toen ik in vijfde klas van de lagere school zat, had ik alle stof al geleerd. Mijn meester heeft toen gezorgd dat ik extra lessen kreeg, wiskunde ook. Ik haalde de allerhoogste score voor de cito-toets. Maar toen puntje bij paaltje kwam, kreeg ik toch het advies om naar de mavo te gaan. Maar mijn vader zei: ‘Een diploma is je eerste man.’ Daarom ben ik niet naar de mavo bij ons om de hoek gegaan, maar naar een school met mavo, havo en vwo verderop. We waren een arm gezin, dus ik moest vier tramhaltes lopen. Uiteindelijk heb ik het vwo gedaan. Ouders moeten goed naar de kwaliteiten van hun kinderen kijken en ze noch te hoog, noch te laag inschatten. Mijn eerste dochter zit op de mavo en mijn tweede gaat naar het gymnasium.’

Wat Djorai ook van belang acht voor een goede carrière is het leren van de taal. Als je in Nederland wilt overleven is het belangrijk dat je de taal beheerst, zelfs nog beter dan de Nederlander zelf. Een diploma was ook erg handig geweest. Want zoals mijn vader altijd zei: ‘Je hebt hier een papiertje nodig om een papiertje te mogen rapen.’ Ik heb het op karakter gedaan. Je moet roeien met de riemen die je hebt. Je kunt wel zeggen: ik had graag vier armen gehad, maar je kunt beter eerst bedenken wat je met die twee armen allemaal kan.’

/

Fokje Wierdsma

Schoonheid in de chaos

De wijk Bloemhof is een vooroorlogse wijk in het Rotterdamse stadsdeel Feijenoord. Het is een van de armste buurten op Zuid, met zeventig procent bewoners van buitenlandse afkomst. Dominee Fokje Wierdsma keert zich tegen het steeds weer benadrukken van achterstand. Ze kijkt liever naar de mooie kant van de mensen.

Door Erica Meijers

- Op je stoel, dan kunnen we voor je zingen!
- Ik ga wel gewoon staan, ik ben toch veel te zwaar voor die stoel.
- Kom op, wij helpen je. Hier, ik geef je een hand.

Na wat angstig gespuiter krijgt Fokje Wierdsma de 51-jarige vrouw zo ver dat ze op haar stoel klimt. Het hele gezelschap van zo'n vijftientig vrouwen van verschillende leeftijden en culturele achtergronden zingt 'Lang zal ze leven'. Glimlachend gaat de jarige daarna weer zitten.

In dit moment schuilt misschien wel de kern van het werk van het oude wijkenpastoraat: heel dicht bij de alledaagse werkelijkheid van de mensen in de buurt blijven, hen op vriendelijke wijze overtuigen dat ze hun eigen grens ietsjes kunnen verleggen, of dit laten gebeuren door het organiseren van ontmoeting tussen mensen, en daarmee hun menselijke waardigheid bevestigen en versterken. In theologische termen zou je kunnen zeggen: hen doen opstaan.

Moed

Fokje Wierdsma werkt zo'n twintig jaar als buurtpastor namens de protestantse kerk in de buurt Bloemhof op Rotterdam Zuid, waar ze met haar rooms-katholieke collega Hein Steneker en in

nauwe samenwerking met islamitische en hindoestaanse buurtbewoners allerlei activiteiten opzet. Daarnaast is ze supervisor en coach bij het Trainingscentrum Kor Schippers. "Het gaat mij erom mensen die uitgesloten en onzichtbaar in onze samenleving leven nieuwe moed te geven", vertelt ze, terwijl we na de bijeenkomst met de vrouwen door de buurt lopen. "Als je deze buurt met de ogen van beleidsmakers bekijkt, zou je het een achterstandswijk noemen. Het is het gebied in Rotterdam waar het grootste aantal mensen van een uitkering leeft. In sommige families is al de derde generatie op rij werkloos. Deze mensen staan erg ver af van de arbeidsmarkt. Ze kampen met typische armoedeziekten, zoals overgewicht en psychische klachten, vertelden een huisarts en verpleegkundige uit de buurt onlangs in dagblad *Trouw* (13.4.2016). Ze voelen zich nauwelijks deel van de rest van de samenleving.

Kijk, dit gebouw hier links staat leeg. Er zat een buurthuis in dat is wegbezuinigd. Verderop is er nog zo'n gesloten buurthuis. Dat zorgt ervoor dat mensen zich door de overheid in de steek gelaten voelen. In Wijkpastoraat Bloemhof benaderen we de mensen niet vanuit dat beeld van achterstand,

want dat benadrukt opnieuw dat ze er niet bij horen, niet mee kunnen komen. Wij proberen hen te ondersteunen in hun menswaardigheid, in wat ze kunnen bijdragen om hier een beter leven voor henzelf en met elkaar op te bouwen."

Talenten

In de kring van vrouwen waarbij ik ben aangeschoven worden elke week ervaringen uitgewisseld over het leven in de buurt. Ze treffen elkaar onder de noemer 'Gezonde vrouwen 010'. Alles wat te maken heeft met hun lichamelijke of geestelijke gezondheid kan ter sprake komen. Deze keer worden er plannen gemaakt om samen te gaan picknicken in de volkstuin van de familie van een van de vrouwen. Het is de bedoeling om de vier kilometer er naar toe te lopen en later weer terug. Bewegen en afvallen is een van de thema's van de groep. De vrouwen willen graag werken aan hun gezondheid en aan die van hun kinderen. Omdat niet alle vrouwen even goed Nederlands praten, vraagt Fokje Wierdsma of het misschien een goed idee is de nieuwe schijf van vijf, die op de agenda staat, in groepjes te bespreken, zodat er bijvoorbeeld ook een Turkse groep kan zijn. De vrouwen wijzen het af: nee hoor,

De vrouwen hebben een zwaar bestaan: de moeilijkheden maken je ook moreel kapot. Hier krijgen ze weer zelfvertrouwen.

/

het is beter als we door elkaar gaan zitten en elkaar helpen met de taal, vinden ze. Dan leer je elkaar kennen en leer je ook weer beter Nederlands.

Deze vrouwenkring is een van de vele activiteiten die het buurt-pastoraat organiseert. In de vele jaren dat de pastores in de buurt zijn, is veel vertrouwen opgebouwd. Hun werk is ontstaan in de slipstream van de naoorlogse secularisatie, toen de kerken allereerst uit de arme stadswijken verdwenen. Het was en is een vorm van zending in eigen land, maar dan wel met een specifieke invulling van het begrip zending. Hier gaat het niet om het winnen van zieltjes of het werven van nieuwe kerkleden, maar om "het ondersteunen van mensen die in de maatschappij buitengesloten zijn geraakt", aldus de doelstelling van het wijkpastoraat Bloemhof. Die steun wordt geboden in het leven van alledag, zodat zij zich "erkend voelen als waardevolle mensen, die gaandeweg hun talenten kunnen ontplooiën en uitgroeien tot inspirerende mensen die anderen tot heil zijn". Het geven van tijd, aandacht en betrouwbaarheid is hierbij de sleutel.

Betere buurt

Het wijkpastoraat krijgt vorm in individuele gesprekken, door samen te eten, speelplekken te maken voor de kinderen, hulp te bieden bij het invullen van formulieren, enzovoort. Wie langs komt, wordt erbij betrokken. Na afloop van de bijeenkomst met de vrouwen wordt ook ik ingeschakeld om te helpen met het invullen van

formulieren waarin de gezondheid van vrouwen in de buurt in kaart wordt gebracht. Fokje Wierdsma doet wat haar handen vinden om te doen in de wijk. Omdat ze contacten heeft met mensen die moeilijk bereikbaar zijn voor de overheidsinstanties en omdat ze op plekken komt waartoe de overheid geen toegang heeft, wordt ze regelmatig door organisaties benaderd met verzoeken. Daar gaat ze alleen op in als de mensen in de buurt er baat bij hebben. Betrouwbare informatie over gezond eten en bewegen vindt ze zinvol, omdat blijkt dat juist mensen in deze buurten in hun verlangen om gezond te leven, gemakkelijk gepaaid kunnen worden door misleidende reclames. Ook ik wordt gevraagd als ik binnenkom: wat hebben de mensen hier aan jouw bezoek? In alles wat Wierdsma doet, staat die vraag steeds centraal: wordt de buurt, worden de mensen in de buurt er beter van?

Af en toe betekent dit dat ze in de buurt een publieke rol op zich neemt, zoals in november na de aanslagen in Parijs. Op het Vredesplein voor de Essalam moskee sprak Wierdsma tijdens de manifestatie *Rotterdam coëxist in Peace – Eenheid overwint terrorisme*. Zo'n zeshonderd mensen herdachten samen de slachtoffers van de aanslagen in Parijs. Ze werden toegesproken door onder andere de Rotterdamse burgemeester Aboutaleb, minister Van der Steur van Justitie en een imam, een humanist, een rabbijn en een dominee – Fokje Wierdsma. Ze sprak van "schoonheid in de chaos, omdat

we elkaar steunen en bedenken hoe het anders kan. Schoonheid is wanneer de ene mens op de andere toegaat en het beste in zichzelf naar boven haalt. Schoonheid is wanneer je echt naar elkaar luistert, een ander troost, of een bos bloemen geeft als het tegenzit. Er is hier spanning in de buurt, net zoals in de *banlieus* in Frankrijk en de oude stadsdelen in België. Daarom moeten we iedere dag, iedere minuut schoonheid creëren."

Sterke vrouw

We lopen naar de 'tweede kans' winkel *Brillante* aan de Sint Andriesstraat, dat – op initiatief van het wijkpastoraat – sinds vier maanden open is. Aamina heeft hier de leiding in handen en laat ons de fris gewitte winkel zien, waar in kledingrekken zowel tweedehandskleding als partijen nieuwe kleding hangen. Op de toonbank rekjes sieraden en in de vensterbank speelgoed. De meeste vrouwen die in de winkel staan en helpen bij het sorteren en opknappen van de kleding doen dat in het kader van de verordening van de Rotterdamse gemeente om een tegenprestatie te leveren voor hun uitkering, die sinds januari 2015 in werking is. In principe gaat het om twintig uur per week in de vorm van vrijwilligerswerk, mantelzorg of een training om de kansen op de arbeidsmarkt te vergroten. Aamina heeft voor zij naar Nederland kwam ervaring opgedaan in een winkel van haar familie. Ook deed ze een opleiding administratie, maar toen het bedrijf waar ze werkte failliet

ging, kwam ze niet meer aan de slag. Hier krijgt ze de kans werkervaring op te doen. Het is een flinke klus om leiding te geven aan de groep van twintig vrouwen. De meesten hebben geen of nauwelijks opleiding en werkervaring. Sommigen kampen met taalproblemen. Iedereen is vanuit haar eigen cultuur aan verschillende omgangsvormen gewend, sommige vrouwen zijn ziek en vaak kampen ze met een moeilijke situatie thuis, zoals schulden, een zieke man voor wie ze moeten zorgen, een onverwachte zwangerschap en kinderen die veel aandacht vragen omdat ze opgroeien in een buurt waar ze weinig toekomst zien. "Af en toe was ik wel de wanhoop nabij", vertelt Aamina, "maar ik ben een sterke vrouw, dus ik geef niet zo snel op. Het is moeilijk voor de vrouwen om te wennen aan het werk in de winkel. Ze hebben een zwaar bestaan: de moeilijkheden maken je ook moreel kapot. Maar ik zie echt vooruitgang. De vrouwen ontdekken waar ze goed in zijn, sommigen krijgen nu een training in hoe ze met de kassa om kunnen gaan. Ze leren elkaar beter kennen en daardoor gaat ook de samenwerking langzaam beter. Je ziet dat ze meer zelfvertrouwen krijgen."

Fokje Wierdsma vertelt dat het nieuws over de verplichte tegen-

prestatie behoorlijk hard aankwam in de wijk: "In het begin waren veel mensen in paniek en verzetten zich. Ik had zelf ook grote bedenkingen, maar toen duidelijk werd dat het niet tegen te houden was, hebben we besloten zelf een aantal trainingstrajecten op te zetten. Er lopen er nu drie, waar veertig mensen aan mee doen. Deze winkel is er één van. De ervaring is dat het veel mensen toch goed doet om in beweging te komen, mits er rekening wordt gehouden met hun specifieke omstandigheden. Ze worden opgewekter, verliezen gewicht en voor sommigen opent zich ook werkelijk de mogelijkheid van een baan."

In de ruimte achter de winkel is Seray bezig met het uitzoeken van kleding. Ze bekijkt me en trekt dan een stijlvolle witte blouse uit het rek. "Is dit iets voor jou?" Ze heeft er zichtbaar plezier iets uit te zoeken dat bij me past. "Ik ben altijd bezig dingen te bedenken om de winkel mooier te maken. Een nieuw rek, of een mooie versiering. En ik probeer mensen te helpen bij het uitzoeken van spullen. Dit is echt helemaal mijn werk." Seray is opgeknapt nu ze regelmatig de deur uit komt. Ze heeft de nodige gezondheidsproblemen, maar het werk in de winkel doet haar goed: ze heeft ont-

dekt dat ze er goed in is. Er is nu zelfs een kans dat ze betaald werk krijgt bij een bakkerij. "Maar dan kom ik op zaterdag nog hier helpen hoor!".

\

De namen van de buurtbewoners zijn gefingeerd om hun privacy te respecteren. Alle deelnemers zijn bekend bij het wijkpastoraat.

Voor meer info zie:

www.wijkpastoraatbloemhof.nl

www.facebook.com/

[BrillanteBloemhof?pnref=story](https://www.facebook.com/BrillanteBloemhof?pnref=story)

Jeanne van Heeswijk

Het heft in eigen handen

Beeldend kunstenaar Jeanne van Heeswijk is zelden in een atelier, galerie of museumzaal te vinden. Haar werkplek is de stad zelf, waar mensen verbindingen met elkaar aangaan. Wat haar betreft ben je pas burger als je zelf vorm kunt geven aan de plek waar je woont en werkt.

Door Renée Verberne

Jeanne van Heeswijk legt talen-ten bloot, om die vervolgens met elkaar te verbinden. Zo stimuleert ze lokaal ondernemerschap, lokale zelforganisatie en talentontwikkeling. Ze staat bekend als één van de koplopers in de sociaal-georiënteerde kunst en is inmiddels wereldwijd actief. Haar rol wisselt steeds. De ene keer is ze organisator, dan weer gastvrouw of beleidsmaker; ook treedt ze op als uitgever, producent en onderzoeker. Maar altijd is ze kunstenaar. Wie op zoek gaat naar initiatieven van burgers in Rotterdam-Zuid, kan niet om van Heeswijk heen.

Creatieve stad

Het begon in 1998 met de oprichting van *Freehouse*, een stichting die de collectieve ontwikkeling van de publieke ruimte tot doel heeft en onder andere de verbinding tussen cultuur en economie onderzoekt. De naam is ontleend aan een Middeleeuws concept. Een *freehouse* of *Freihaus* was in de Middeleeuwen een plek binnen de muren van een stad waar buitenstaanders, die uitgesloten waren van de interne sociale en politieke structuren, tóch een eigen ruimte kregen, omdat ze een belangwekkende bijdrage leverden aan de stad. Zo wil ook *Freehouse* ruimte bieden aan

de talenten en bijdragen van lokale bewoners, in wijken waar deze ruimte niet of nauwelijks bestaat.

Jeanne van Heeswijk: “Voor de oprichting van *Freehouse* werden we geïnspireerd door de ideeën van stadssocioloog Jane Jacobs (1916-2006), die met name bekend werd vanwege haar pleidooi voor gemengde buurten en haar acties tegen de aanleg van snelwegen door woonbuurten. Interessant is haar idee van de eerste creatieve *feedback loop*, zoals ze het moment noemt waarop steden overgaan van verkoop van geïmporteerde producten, naar handel in zelfgeproduceerde goederen uit de eigen stad. Dit idee van een intern-cyclische, lokale en creatieve stadseconomie werd het oogmerk voor onze projecten. Met een team van lokale en internationale experts werkten we de uitkomsten van de discussie over de gewenste inclusieve transformatie van de stad uit tot modellen, bijvoorbeeld op het terrein van voedsel, kleding of van services. We probeerden daarmee dit soort transformatieve ontwikkelingen te herkennen, om de eerste creatieve *feedback loop* van een stad als Rotterdam te versterken en sociale duurzaamheid te geven.”

Bolero's

Sinds 2008 is *Freehouse* actief in de Afrikaanderwijk op Rotterdam Zuid, een van de eerste wijken in Nederland waarvan de meerderheid van de bewoners allochtoon is. De stichting stimuleert de uitwisseling tussen lokale ondernemers, bewoners en (creatieve) experts om economische zelfstandigheid, cultuurproductie en het sociale bewustzijn te verhogen. Op die manier wil ze de kwaliteit die in de buurt aanwezig is, zichtbaar maken.

Een van de manieren om dit te bereiken is het koppelen van kunstenaars en ontwerpers aan lokale producenten. Een van hen is ontwerper Cindy van den Bremen. In het project *Suit it Yourself* maakte zij samen met buurtbewoners producten van materiaal van de Afrikaandermarkt, die daar vervolgens ook weer werden verkocht. Van den Bremen: “Het moest heel makkelijk te maken zijn; het werden bolero's gemaakt van sjaals. Je klapt de sjaal dubbel, naait er mouwtjes in en rijgt er een lint doorheen, waardoor je een bolero hebt die je op allerlei manieren kunt dragen, bijvoorbeeld als hoofddoek, maar ook als sjaal.” In haar zoektocht naar wijkbewoners die deze bolero's konden maken kwam Van den

Bremen terecht bij naai- en handwerkgroepen in de buurt: “Ik ben eerst met ze mee gaan naaien, om een band met ze op te bouwen en heb zo allerlei Turkse borduurtechnieken geleerd. Ze waren ook allemaal nieuwsgierig naar mij, dus dan ga je vertellen wat je aan het doen bent. Zo bouw je iedere week vertrouwen op.” Vervolgens is zij met deze naaigroepen de bolero’s, en later ook andere producten gaan maken, die dus weer op de Afrikaandermarkt verkocht werden. Wijkbewoners werden op deze manier uit hun isolement gehaald en hun talenten werden aangeboord.

Van Heeswijk: “Je ziet zoveel mooie dingen gebeuren. Zo is ons wijkatelier onder meer ingeschakeld door de Kunsthal Rotterdam om een stuk naar een ontwerp van Jean Paul Gaultier te maken. Het naaien deden ze in de Kunsthal zelf, om te laten zien hoeveel werk erin zit. Drie vrouwen van Turkse, Marokkaanse en Russische afkomst werkten samen. Zij stelden in feite hun talenten tentoon. Vier jaar geleden zaten ze het liefst achterin het atelier, nu zijn ze trots en treden ze op de voorgrond. Er zit zo veel kwaliteit in de wijk. *Freehouse* stimuleert

mensen om meer het heft in eigen handen te nemen.”

Zelfbestuur

Vanuit de opgedane ervaringen ontwikkelde Stichting *Freehouse*, in samenwerking met alle betrokkenen, vanaf 2013 de *Afrikaanderwijk Coöperatie*, een experiment met een radicaal nieuwe vorm van zelforganisatie en zelfbestuur in de Afrikaanderwijk. Er wordt een netwerk gecreëerd van bewoners, ondernemers en organisaties. Van Heeswijk: “Een constante in mijn projecten is het zoeken naar de organisatie van mede-eigenaarschap, naar vormen waardoor mensen mede-eigenaar kunnen worden van de processen die in hun gebied plaatsvinden. Ik leer van wat ik tegenkom, leer van de condities van het lokale. Ik blijf vormen van verzet ontwikkelen, blijf leren weerstand te bieden. Dat stimuleert mijn bewustzijn van de complexiteit van de platformen, van de noodzaak tot het zichtbaar, tastbaar, hoorbaar en bespeelbaar maken van het onderliggende spanningsveld.”

De coöperatie heeft tot doel geldstromen naar de wijk toe te leiden, en die daar ook te houden, zodat de wijk er zelf van profiteert. Het is de bedoeling om de cirkel van investe-

ring, productie en opbrengst te sluiten. Uiteindelijk, zo is de gedachte, wordt de Afrikaanderwijk, en uiteindelijk heel Rotterdam-Zuid, daardoor sterker en kapitaalcrachtiger. Via de wijkcoöperatie kunnen bijvoorbeeld diensten als energielevering, personeelsadministratie en communicatie gezamenlijk worden geregeld, wat een financieel voordeel oplevert voor de winkeliers die erbij aangesloten zijn. Het geld dat de coöperatie verdiend, wordt naar rato verdeeld onder de leden, ingezet om de coöperatie te versterken, maar ook besteed aan sociaal-culturele projecten ten behoeve van de Afrikaanderwijk. Van Heeswijk: “De kracht van de Afrikaanderwijk zit in kleinschalig ondernemerschap en in plaatselijke, op talent gebaseerde ontwikkeling. Daarom is het zo belangrijk deze kleinschaligheid in de Afrikaanderwijk te versterken door allerlei initiatieven in de wijk met elkaar te verbinden. Door een netwerk te creëren van lokale, kleinschalige initiatieven kan meer slagkracht in het gebied worden gerealiseerd, zodat bijvoorbeeld kleine ondernemers ook mee kunnen doen met een aanbestedingsprocedure.”

De Afrikaanderwijkcoöperatie bracht voor de *Internationale*

Architectuur Biennale Rotterdam de verschillende organisaties en ondernemers in de Afrikaanderwijk in kaart, met hun onderlinge relaties. Het hieruit voortgekomen beeld wordt tijdens deze biënnale tentoongesteld. (zie p. 52). Het leverde daarnaast een website op waarop alle organisaties en bedrijven in het gebied te vinden zijn: www.afrikaanderwijk.net.

Tijdelijk gebied

Jeanne van Heeswijk haalde in 1988 haar diploma aan de Tilburgse kunstacademie, waarna ze verder studeerde aan de Jan van Eyck Academie in Maastricht. Na haar afstuderen had ze meteen een expositie in de gerenommeerde Flatland Gallery in Utrecht, maar toch had ze het gevoel dat haar werk niet meer aansloot bij haar oorspronkelijke gedachte dat kunst moet bijdragen aan het (dagelijks) leven. Ze besloot opnieuw te beginnen. Vanaf dat moment ging haar werk meer en meer over de relatie tussen privé en openbaar, over vormen van openbaarheid en over de relatie tussen kunst en engagement. Gaandeweg verdiepte zich haar begrip van de openbare ruimte en wat zich daarin afspeelt. Ze werd zich bewust van de complexiteit van

het begrip 'publieke ruimte'. Van Heeswijk: "Ik spreek nu niet meer over ruimtes, maar over *fields of interaction* of spanningsvelden. Het gaat om tijdelijke gebieden, waarin vragen spelen over openbaarheid, politieke en sociale zaken en over interactie en verbinding."

Het Wijkwaardenhuis, één van de projecten van *Stichting Freehouse*, was een concreet voorbeeld van zo'n tijdelijk gebied. Het huis bood diverse economische en culturele waarden uit de wijk een tijdelijk platform, visualiseerde het netwerk van de krachten in de Afrikaanderwijk en deelde het onderzoek van *Stichting Freehouse* met anderen. Het diende zo als etalage voor alles wat er in de wijk gaande was, gemaakt werd en te koop was. Daarnaast bood het een podium voor allerlei activiteiten, variërend van talkshows en debatten over wijkwaarden, tot danslessen. Uiteindelijk is hieruit de Afrikaanderwijkcoöperatie ontstaan.

Haar eigen rol in het Wijkwaardenhuis en andere projecten, beschrijft van Heeswijk als die van dirigent: "Ik dirigeer dan niet letterlijk, maar ben een geleider van energie, een gelijkwaardige actor in het tijdelijk gecreëerde krachtenveld. Doordat de

krachten van de verschillende deelnemers op elkaar inwerken, ontstaat een eigen dynamiek waar niemand eigenaar van is. Zo wordt een tijdelijke autonome zone geschapen, waarin ruimte is voor actie-reactie, conflict, discussie en reflectie."

Cyclus

Zo'n proces hoeft wat betreft Van Heeswijk niet per se tot een concreet resultaat te leiden. Daarin verschilt ze van kunstenaars die in opdracht werken en vanuit een vooropgezette probleemstelling naar een uitkomst toewerken. Van Heeswijk legt de nadruk niet op de uitkomst, maar op de processen in een bepaald gebied, en onderzoekt op welke manier de buurtbewoners mede-eigenaar kunnen worden van deze processen. Ze zet vervolgens ketens van activiteiten in beweging om dit te stimuleren. Soms levert dit een concreet product op en 'stolt' het als het ware in de vorm van een boek, lezing, expositie of nieuwe, organisatorische vorm. Vaak levert zo'n product in ieder geval discussie op: de uitkomsten daarvan brengt van Heeswijk terug naar de deelgenoten in het krachtenveld, waarmee de cirkel weer rond is. Deze cyclus kan zich eindeloos herhalen.

\"Een constante in mijn projecten is het zoeken naar vormen waardoor mensen mede-eigenaar kunnen worden van de processen in hun gebied.\"

Van Heeswijk: “Mijn werk bevindt zich in de condities van het lokale. Er is geen begin of einde aan het proces van bewerken, het is een telkens opnieuw bewerken van de condities van het lokale: *again and again and again...* het is een continu proces. In essentie is mijn werk het scheppen en in stand houden van een ketting van activiteiten, van een reeks platforms die ter discussie worden gesteld en dan worden gedistribueerd, waarna het werk weer in nieuwe platforms stolt.” Wat betreft Van Heeswijk worden mensen veel te weinig uitgedaagd om zelf vorm te geven aan hun wijk: “Zeker nu bijna alle culturele initiatieven wegbezuinigd zijn op Zuid, is het noodzakelijk om cultuur te blijven presenteren. Alsof cultuur niet belangrijk is hier, alsof het iets elitairs is. Ik denk dat het extreem belangrijk is om vorm te kunnen geven aan de plek waar je woont. Dat is een voorwaarde om burger te kunnen zijn. Je moet mede-eigenaar zijn van je omgeving. Iedereen heeft recht op de stad.”

Bronnen:

- www.freehouse.nl
www.wijkcooperatie.org
- A. Marbus, ‘Engagement – Jeanne van Heeswijk en het Freehouse Project’, www.arttube.nl, 20.4.2015.
- E. Visser & H. Bongers, “‘Mijn werk bevindt zich in de condities van het lokale’: interview met Jeanne van Heeswijk’, *Puntkomma*, nr. 6, www.puntkomma.org, okt-dec 2014.
- J. Nijkamp, ‘Afrikaanderwijk coöperatie: de kunst van het verbinden’, *Puntkomma*, nr. 5, okt-dec 2014.
- A. Kortleve, ‘De makers van Rotterdam nr. 3: Jeanne van Heeswijk’, *Vers Beton*, www.versbeton.nl, 28.3.2013.
- S. Bell Yank, ‘From Freehouse to Neighborhood Co-op: The Birth of a New Organizational Form’, *Field. A journal of socially engaged art criticism*, nr. 1, www.field-journal.com, mei 2015.

AFRI
KAANDER
WIJK
CO-OP

COÖPEREERDE, GESAHELIJKE
VERANTWOORDELIJKHEID EN
INSPRAAK NIET Ondernemerschap,
WAARBIJ DE GEMAAKTE WINST IN DE
WIJK HERGEEVEND WORDT.

DIENSTEN

AFRI
KAANDER
WIJK
CO-OP

STIMULERING LOCALE INDIENING
PRODUCTIE, CULTURELE ONTVINGEN
EN KENNISONTWIKKELING EN REEST
BAANEN EN OPTIMAAL WERK
SCHIKING, EN BETAALDE BANK
OF Ondernemerschap

Seizoensopening van het Wijkwaardenhuis. Foto: Janneke Absil.

Vijf jaar Wijkatelier op Zuid. Foto: Annet van Otterlo

Suit it Yourself op De Markt van Morgen. Foto: Stichting Freehouse

Tijdens een Neighborhood Workshop. Foto: Dennis van Dorem

Doorsverbanden in de Afrikaanderwijk. In kaart gebracht voor de Architectuur Biennale Rotterdam (zie ook de volgende pagina's).

► FORMELE CONNECTIES

■ Lokale handel in producten en diensten

Winkels en organisaties uit de buurt nemen bij elkaar producten en diensten af. Dit genereert werk en het gependende geld blijft in de wijk. Handelen op lokaal niveau is duurzamer wegens onder andere de lage transportkosten.

Voorbeelden ● *Wassalon Marktplein reinigt het textiel van de Wijkkeuken.*
● *RAAF en de Wijkkeuken werken samen bij catering.*

■ Gezamenlijke aankopen

Door gemeenschappelijk goederen en diensten aan te schaffen, kunnen gunstige prijzen worden bedongen. Wanneer ondernemers de handen ineen slaan, kunnen ze eerder kortingen afdwingen bij leveranciers. Lagere kosten zijn gunstig voor bestaande organisaties en maken het interessant voor nieuwe bedrijven om zich in het gebied te vestigen.

Voorbeelden ● *Energielevering via de Afrikaanderwijk Coöperatie.*

● *Gecombineerd gebruik van de ruimte in het Wijkatelier en het Gemaa op Zuid.*

► INFORMELE CONNECTIES

■ Uitzenden naar anderen

Actief klanten met andere winkels en organisaties in de buurt verbinden. Hierdoor bieden winkels meer service en worden klanten behouden voor de Afrikaanderwijk. Winkels vergroten hun netwerk door de kwaliteiten van de buurt te etaleren.

Voorbeelden ● *Abbas Tweewielers stuurt mensen die moeten wachten op een reparatie naar Espresso Pretoria of Lekker op Zuid.* ● *Schoenen van Mevio worden getoond in de etalage van het Broekenpaleis.* ● *Aladin en het Wijkatelier werken aan kleding van Laaroussa.*

■ Uitwisseling van kennis

Een persoonlijk netwerk van mensen en organisaties in de buurt. Er wordt kennis gedeeld over buurtzaken, emotionele en andere steun geboden.

Voorbeelden ● *Het uitwisselen van kennis (en geruchten) inzake plaatselijke ontwikkelingen en overheidsbeleid.* ● *Het delen van live beeldmateriaal van bewakingscamera's ten behoeve van elkaars veiligheid.*
● *Het deel uitmaken van een sociaal netwerk van kleine ondernemers.*

IABR Projectatelier RTM De Productieve Stad. Foto: Kim Bouvy.

Foto: Ramon Mosterd.

De Fenixloods. Foto: Maarten Hajer.

Beleef een toekomstscenario over de stad. Foto: Hans Tak.

Maarten Hajer

– de verbeelding van de stad

De Fenixloods II is een oude havenloods op Katendrecht, waarin zich creatieve ondernemers hebben verzameld. Hier vindt tot 10 juli de Internationale Architectuur Biennale Rotterdam (IABR) plaats: een tweemaalinternationaal podium voor architectuur. De hoofdvraag: wat is de relatie tussen ruimtelijke vormgeving en de economie van morgen?

Door Herman Meijer
& Renée Verberne

De locatiekeuze is opmerkelijk: de ontwerpers, bestuurders, architecten, bedrijven en burgers presenteren hun ideeën en verbeeldingen van de stad van de eenentwintigste eeuw midden tussen de Turkse autogarages, slooppanden en oude havenloodsen van Katendrecht. Hoofdcurator van deze zevende editie van wat voluit 'IABR-2016-THE NEXT ECONOMY' heet, is Maarten Hajer, sinds oktober 2015 hoogleraar *Urban Futures* aan de Universiteit van Utrecht. Daarvoor was hij onder andere hoogleraar Bestuur & Beleid aan de UvA en directeur van het Planbureau voor de Leefomgeving. We ontmoeten hem in de Fenixloods.

Waarom vindt de Biennale hier op Zuid plaats?

» Het is mijns inziens logisch om op Zuid te gaan zitten en niet op de standaardlocaties van architectuurinstituten of kunsthallen. Dat is namelijk juist wat we problematiseren: de *white cube*, het sectorale denken. Als je gelooft in de kracht van de stad moet je juist op die *crossovers* gaan zitten: die onbestemde ruimten waarvan je niet precies weet wat de bedoeling is, wie er de baas is of hoe je er hoort te gedragen. Dat is de vrijheid van deze plek.

Het is voor de toekomst van onze samenleving belangrijk om een beter beeld te hebben van de functies van stadsdelen en hun bewoners. Zo kunnen we stappen maken richting een *Next Economy* die veel meer waarde vasthoudt in de stad zelf. Want hoewel we de toekomst nooit kunnen voorstellen, lijkt het erop dat de toe-

komstige economie vooral een stedelijke economie zal zijn. Steden zullen productiever, groener, gezonder en inclusiever moeten worden dan onze huidige steden, willen ze een kans van slagen hebben. Het interessante aan deze biënnale is, dat het een manier is om verbeeldingen over de toekomst te laten zien, waarmee uit het cijfermatige denken kan worden gebroken. Ik ben er namelijk van overtuigd dat het de politiek momenteel aan verbeelding ontbreekt: men weet wel dat het anders moet, maar niet hoe die veranderingen eruit zouden moeten zien. Deze biënnale maakt vraagstukken op een beeldende manier inzichtelijk en laat vooral ook mogelijke alternatieven zien.

U zegt dat het politici momenteel ontbreekt aan verbeelding. Hoe belangrijk is verbeelding in het nadenken over de Next Economy?

» Ik denk inderdaad dat er sprake is van een 'crisis van de verbeelding', maar ik wil daarmee natuurlijk absoluut niet zeggen dat bijvoorbeeld de klimaatcrisis alleen een kwestie van verbeelding is. Ik denk echter wel dat we er alleen komen als we beseffen dat er veel geld bespaard kan worden wanneer problemen nu goed aangepakt worden. Daarvoor hebben we visies en ideeën nodig. We kunnen daarmee in ieder geval een koers uitzetten, al zullen we de toekomst nooit volledig kunnen ontwaren, laat staan bepalen. De huidige problemen vragen om veel en om diverse ideeën. Het energievraagstuk vraagt om grote oplossingen en om samenwerking tussen verschillende landen. De huisvesting van het onderwijs in

IABR2016

een stad vraagt weer om een hele andere aanpak. Zo toont deze biënnale het project FLEX TEST ROC, dat het bestaande ecosysteem van het mbo-onderwijs in Amsterdam onder de loep nam, en met een nieuwe huisvestingsstrategie komt: niet meer in één groot complex op één plek, maar verspreid door de hele stad. Wanneer mensen deze nieuwe strategie met hun eigen ogen zien, valt soms ineens het kwartje. Een paar dagen geleden kwam er bijvoorbeeld iemand naar me toe die zei: “Wij gaan in het hoger onderwijs zes miljard aan nieuwbouw plegen, maar als jullie gelijk hebben, dan is dat een heel slecht idee”.

Aan de ene kant pleit u voor kleinschaligheid, maar u zegt ook: ‘Big is Beautiful’, bijvoorbeeld als het gaat om het project 2050 – An Energetic Odyssey, dat het plaatsen van 25.000 windmolens in de Noordzee ambieert en waarvan u één van de initiators bent. Hoe verhouden die twee zich tot elkaar?

» Ja, af en toe moet je ook een beetje provoceren natuurlijk. Kijk, de bottom-up beweging wint steeds meer aan populariteit, en dat is ook goed, maar daarmee gaan we het niet redden. Daarvoor heb ik iets teveel statistieken in mijn hoofd over klimaatverandering. Cultureel gezien zijn die kleinschalige projecten van enorm belang, maar als het gaat om CO₂-reductie moet je ook groot denken. Dat vind ik nou zo mooi aan deze tentoonstelling: door het presenteren van verschillende ontwerpen wordt het in ieder geval mogelijk om het gesprek te voeren. Het ministerie

van Economische Zaken, Van Oord, Shell, Natuur en Milieu, het WNF en Stichting Noordzee doen allemaal mee in het nadenken over dit windmolen-project.

Is de keuze voor Zuid als locatie voor deze editie vooral van symbolische aard, of zijn er ook daadwerkelijk kruisbestuivingen geweest tussen IABR 2016 en Zuid?

» Jazeker. We wilden hier zitten omdat we ons afvroegen: betekent die *Next Economy* nu dat de achterstandsproblematiek groter wordt, of zouden gebieden als Rotterdam Zuid ook als testlabs gezien kunnen worden voor een alternatieve toekomst? Natuurlijk geldt dan: *practice what you preach*. We hebben dus contact gezocht met onder meer de Afrikaanderwijk Coöperatie (zie p. 46) en Verhalenhuis Belvédère (zie p. 21) en gevraagd: als de IABR hier zou komen, wat zouden jullie er dan aan kunnen hebben? Want we willen geen *spaceship* zijn. In Belvédère vindt nu een serie plaats onder de titel de *Next Story* en met de Afrikaanderwijk Coöperatie hebben we afgesproken dat wij hun producten in de winkel verkopen, en zij hier de schoonmaak doen. Verder organiseren we tours naar de Afrikaanderwijk en naar Katendrecht, die worden geleid door mensen van de Afrikaanderwijk Coöperatie zelf. Zo proberen we echt bewust een link te leggen met het gebied.

Een belangrijk thema op Zuid is op dit moment gentrification, het verdringen van arme groepen door welvarende nieuwkomers. Is dat een

thema tijdens de IABR?

» Zelf vond ik het programma dat we met Woningbouwbedrijf Heijmans hebben opgezet heel spannend. Die ontwikkelen hier naast Fenixloods I, daar komen namelijk veertien etages appartementen bovenop. Sommigen zeggen natuurlijk: Ja dan valt Katendrecht om, dan gaat het *gentrifyen* en duwt de middenklasse de rest eruit. Wat ik leuk vond aan Heijmans is dat ze zeiden: Nou oké, we willen best meewerken aan een programma over *beyond gentrification* met als hoofdvraag: wat zouden we kunnen doen om dat effect te vermijden? Je merkt dan al gauw dat je alle partijen bij elkaar moet hebben om zo iets te laten slagen, dus ook de bewoners en woningcorporaties, en die moeten ook nog eens bereid zijn om compromissen te sluiten. Dus wil je de plaatselijke sigarenboer, die al in een straat zit waar hij het maar nèt trekt en die bij de geringste huurverhoging *out of business* zal zijn, toch over-eind houden, dan moet je een deal met de woningcorporatie maken. Want marktwerking gaat gewoon door, dus als het Deliplein hier op Katendrecht goed loopt, of als hier de verkoop van de appartementen goed gaat, dan drukt dat de zijstraten in. Dus als je niks doet, dan zullen daar de huurprijzen hoger worden en worden inderdaad de oude winkels en bewoners deels verdrongen.

Grappig genoeg zei een collega uit Zuid-Afrika tijdens het openingsweekend: “Wat is nou precies jullie probleem met *gentrification*? Want dat is toch geweldig? Het betekent nieuw geld voor arme

We zien steeds vaker dat het niet de gekozen politici, maar anderen zijn die verandering aanjagen

/

wijken! Jullie hechten toch niet aan armoede of zo?" Dat vond ik wel een goeie. Je moet dus opletten dat je niet uit een soort nostalgische 'authentieke' plekken of zaakjes wil behouden. Maar het moet natuurlijk wel gaan over meer kansen creëren voor mensen om in die nieuwe economie mee te kunnen draaien en hun plek te vinden. Om *gentrification* te voorkomen, moeten zowel oorspronkelijke als nieuwe bewoners in staat zijn om zich hun gebied toe te eigenen. Dat vind ik ook het unieke aan Verhalenhuis Belvédère: doordat het publiek domein is en doordat iederéén het een leuke plek vindt, stimuleert het juist die vermenging van bewoners en vinden er onverwachte ontmoetingen plaats. Maar ja, dat is dan maar één zo'n plek. Dat moet eigenlijk meervoudiger zijn. Een sterk publiek domein is nodig om aan elkaar te kunnen wennen.

Wat verstaat u onder burgerschap? En wat is volgens u de rol van burgers zoals hier op Zuid in de Next Economy?

» Volgens mij moeten we het niet over 'burgerschap' hebben. Die term verwijst namelijk naar de hiërarchie van oude politieke structuren, waarbij de politiek leidend is in het nemen van beslissingen en burgers hooguit kunnen participeren in de besluitvorming. We zien steeds

vaker dat het niet de gekozen politici, maar anderen zijn die verandering aanjagen: ik noem ze *agents of change*. Zoals universiteiten of bedrijven, die door anders te gaan werken, positieve veranderingen bewerkstelligen. Het is volgens mij dus belangrijk om te onderzoeken welke actoren er zijn op Zuid, met de *power* om iets te veranderen en om vervolgens te kijken hoe je die in positie kunt brengen. *Agents of change* bevinden zich in alle lagen van de bevolking en komen uit alle delen van de wereld. Oude hiërarchieën verdwijnen daardoor en er zal steeds meer sprake zijn van een horizontaal leren van elkaar.

Hoe ziet u de toekomst van Rotterdam Zuid?

» Weet je, er zijn mensen die verkopen zoveel zekerheden over de toekomst, daar kan ik gewoon niet aan meedoen. Bijvoorbeeld het idee dat iedereen nu naar de stad trekt: is dat een onomkeerbare ontwikkeling? Ik denk het niet. Ik bedoel, in de jaren zeventig trok iedereen de stad uit. Eigenlijk wantrouw ik mensen die het heel precies zeggen te weten. Er zijn bijvoorbeeld plannen voor een brugverbinding tussen Noord- en Zuid-Rotterdam. Maar je moet dan mijns inziens wel veel denken te weten over de toekomst van dit gebied, voor je zoiets kunt verantwoorden. Het idee dat Zuid

vanzelf in trek komt, omdat nu de trek naar de stad is, vind ik naïef.

Voor Rotterdam Zuid liggen er grote kansen als we de energietransitie echt gaan oppakken. Er ontstaat heel veel nieuw werk voor mbo-ers in de bouw van schepen en nieuwe windmolens. Het is eigenlijk heel simpel: een sterk publiek domein is belangrijk, wat voor een soort bedrijvigheid er ook is. Knooppunten van interactie zijn altijd goed voor de economie en de sociale cohesie, dus daar krijg je sowieso geen spijt van. Neem bijvoorbeeld de infrastructuur van New York, die is onverwoestbaar. De ruimte is perfect ontsloten en wat daar bovenop gebeurt, vindt zichzelf voortdurend opnieuw uit. Er zijn echter ook plekken die ten dode opgeschreven zijn, zoals het Rivium hier in Rotterdam. Dat is volledig eenzijdige kantoorontwikkeling en je kunt er alleen met de auto komen. Als je dus té specifiek bepaalde typen gebouwen construeert, omdat dat is wat de economie nu nodig heeft, dan denk ik: dat zegt die projectontwikkelaar waarschijnlijk omdat hij zijn project wil verkopen. Als je echter leert investeringen te doen op goede, ontsloten plekken en iets bouwt, waarbij je bedenkt: oké, na de eerste huurder is dit gebouw nog steeds een goeie strategie... ja dán komen we ergens!

Echte participatie vraagt om andere politiek

De politiek liet Zuid lang aan zijn lot over. Maar de laatste jaren wordt het ene na het andere programma gelanceerd om achterstanden weg te werken en participatie te bevorderen. Hoe wordt die bemoeienis ontvangen? Twee politici uit Feijenoord aan het woord.

Door Farid Tabarki en Erica Meijers

Als Marit van der Riet het één dag voor het zeggen zou hebben in Rotterdam Zuid, zou ze er voor zorgen dat iedereen die ze tegenkwam zich gezien zou weten door de macht. De erkenning van de bijdrage die ieder levert is volgens haar cruciaal voor een leefbare stad. Van der Riet studeerde geneeskunde en specialiseerde zich op arbeid en gezondheid. Ze werkte als onderzoeker, bij de FNV en is nu Zzp'er. Op Zuid zette ze zich in bij onder andere Stichting Olijf, Comitee Vreewijk, Stichting Bij Corrie en Stichting Botanische Tuin Afrikaanderwijk. Van 2010 tot 2013 was ze namens GroenLinks lid van het dagelijks bestuur van deelgemeente Feijenoord, waar ze ook woont. "Ik wil graag de onderkant en de bovenkant van de samenleving met elkaar verbinden. De rol van vrouwen in de buurt moet worden versterkt, die van macho mannen vermindert."

Geloofwaardig

Iqbal Din zou de banenmachine aanzetten, als hij het één dag voor het zeggen had op Zuid. Zelf werkt hij als beveiligingscoördinator bij een R.O.C.. Daarnaast is hij actief bij een lange lijst maatschappelijke organisaties, waar onder de Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond (Spior), de Ghausia Moskee, de Pakistaanse Welfare en Uitvaart Society (PWUS) en Vrijwilligerswerk Rotterdam. In 2014 kreeg hij een lintje voor zijn inzet voor de stad en mag zich nu dus Ridder in de Orde van Oranje-Nassau noemen. Wat Din betreft draait burgerschap om "meedoen, delen, maatschappelijk actief zijn. Als je meedoet, hoor je er ook bij."

Hij groeide op in de wijk Hillesluis: "Ik noem mijzelf echt een jongen van Zuid. Dit is mijn buurt. Mijn kinderen leven hier, al komen ze ook echt wel aan de andere kant van de Maas. Ik ga hier zeker niet weg." Als bekend gezicht van de Pakistaanse gemeenschap werd hij in 2002 raadslid namens de PvdA in de deelgemeente Feijenoord. In 2014 verliet hij de PvdA om zich aan te sluiten bij Nida, een door de islam geïnspireerde emancipatiebeweging die zich in 2014 transformeerde tot politieke partij. Din: "De PvdA is opgeschoven naar rechts, het is geen arbeiderspartij meer. De wijk Bloemhof was vroeger een echt PvdA bolwerk, maar daar is niets van over. De mensen hebben geen vertrouwen meer in de partij. Bij Nida – de naam betekent oproep of stem – vinden de mensen wel gehoor voor zaken als discriminatie, islamofobie en onderwijs. Veel discriminatie vindt plaats in het verborgene, zoals in mei uit het onderzoek *Islamofobie in zicht* van Spior bleek. Nida maakt de problemen zichtbaar en pakt ze actief op, op een manier die voor mensen geloofwaardig is. We hebben een netwerk van studenten en anderen die actief zijn in de buurten, de moskeeën en de maatschappelijke organisaties. Dat helpt."

Marit van der Riet reageert: "De PvdA en GroenLinks zijn erg witte partijen. De PvdA haalde wel migranten binnen, maar vanwege hun achterban, niet vanwege hun standpunten. Ik merk zelf ook dat mensen mijn verhaal wel goed vinden, maar dat er toch afstand is omdat mensen zich niet in je herkennen."

/

Centralistisch

Onder leiding van oud-GroenLinks raadslid Nourdin El Ouali (zie ook p. 65) behaalde Nida bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 twee zetels in Rotterdam en zes zetels in verschillende Rotterdamse gebiedscommissies. Iqbal Din is lid van de gebiedscommissie Feijenoord. In 2014 werden de deelgemeenten vervangen door een indeling van Rotterdam in veertien gebieden met elk een gebiedscommissie. Het is de bedoeling dat zij als “de ogen en oren van het stadsbestuur fungeren”, aldus de website van de gemeente. Onder de kop ‘minder politiek, meer buurt’ wordt uitgelegd dat actieve buurtbewoners, ondernemers of maatschappelijke organisaties via de gebiedscommissie invloed kunnen uitoefenen op het wel en wee van hun wijken. De negen tot vijftien commissieleden hebben als taak “het stadsbestuur te adviseren, participatie te organiseren en toe te zien op de uitvoering in een gebied”. De leden hoeven niet aangesloten te zijn bij een politieke partij. De gebiedscommissie van Feijenoord bestaat uit vier leden van de PvdA, twee van de SP, twee van D66, twee van Nida, één van Feijenoord in Actie en drie van Leefbaar Rotterdam, waaronder de voorzitter. Zij zou ook aan dit gesprek deelnemen, maar was op het laatste moment verhinderd.

Het plan van de gebiedscommissie voor 2014-2018 is weliswaar geheel gebaseerd op de gedachte van bewonersparticipatie, maar volgens zowel Din als Van der Riet werkt het allemaal maar heel matig. Veel mensen in de buurt begrijpen de rol van de commissie

niet goed en in veel gevallen grijpt de stad van bovenaf in. Van der Riet: “Mijn motivatie om de politiek in te gaan was juist: stem te geven aan mensen zonder stem, maar die participatie via de gebiedscommissies is niet geworden wat wij wilden. Rotterdam blijft een centralistisch bestuurde stad. Er kan heel weinig.” Din: “Wij moeten als gebiedscommissie regelmatig vechten voor inspraak van de buurt. Gelukkig komen buurtbewoners steeds vaker bij ons met kwesties die hen aan het hart gaan.”

Sloophamer

De belangrijkste kwestie van dit moment is zonder twijfel het woningbeleid. Wethouder Ronald Schneider (Leefbaar) vindt dat Rotterdam te veel goedkope huurwoningen heeft. Om te voorkomen dat hoger opgeleide buurtgenoten en gezinnen naar omliggende gemeenten vertrekken, wil hij 36.000 duurdere huizen bouwen en van 20.000 woningen de huur verhogen, ze samenvoegen of slopen. Een fors deel hiervan staat op Zuid. Iqbal Din: “10.000 woningen op Zuid vallen onder de slopershamer. Den Haag draagt extra miljoenen bij om deze operatie mogelijk te maken. Wij zijn het niet eens met de plannen, want waar moeten de mensen met een lager inkomen dan wonen? Er is veel verzet op Zuid. Ook Nida doet mee aan de handtekeningactie voor een referendum.”

Marit van der Riet: “We hebben veel armoede, maar tegelijkertijd is nergens in Rotterdam zoveel *gentrification* als hier op Zuid. Sinds ik hier in 2004 kwam wonen is er veel ver-

anderd. Ik herinner me een periode dat kinderen na tien uur 's avonds niet meer op straat mochten en dat (toen nog) burgermeester Opstelten dat zelf ging controleren. Er waren schietpartijen, waarop de gemeente reageerde met preventief fouilleren. Veel van die mensen zijn weg. Die zijn nu dus op drift. Kijk, ik was echt niet blij met de schietpartijen en de angst die dat met zich meebracht, maar het lijkt erop dat die mensen nu gewoon de stad uit worden gejaagd. Zuid is hip geworden. Ik heb nog een huis kunnen kopen op Katendrecht omdat ze die toen heel slecht kwijt konden. Het is voorkomen dat mensen er bij aankoop van een appartement een dure auto bijkregen. Nu is dat heel anders. Er zijn meer duurdere woningen. Maar de armsten in de wijk hebben geen plek meer. En we hebben nu ook te maken met de komst van vluchtelingen. Mensen hebben het gevoel dat er verdringing plaats vindt, dat de vluchtelingen de woningen innemen. Zowel de vluchtelingen als de arme mensen zijn aangewezen op goedkope woningen die men wil slopen. En die mensen verdwijnen niet.”

Iqbal Din: “De politici van Leefbaar hier in de buurt kijken er vaak anders tegenaan dan die in de gemeenteraad; zij zien de problemen in de wijk en zijn het vaak met ons eens. De gebiedscommissie is er natuurlijk alleen voor de uitvoering, en neemt geen politieke besluiten, maar we hopen toch dat ze hun stem in de stad laten horen.”

Eisen

Een hinderpaal is wat betreft beide politici de Rotterdamwet uit 2005,

die grote steden in achterstandsgebieden extra middelen en bevoegdheden geeft. De doelen van de wet zijn: leefbaarheid vergroten, het ondernemersklimaat verbeteren en woonproblematiek aanpakken. Instrumenten zijn het verlagen van de onroerende zaakbelasting voor bedrijven, het sluiten of onteigenen van panden en het stellen van inkomenseisen aan woningzoekenden. Alleen Rotterdam heeft dat laatste ook daadwerkelijk uitgevoerd. Iqbal Din: “De doelstelling klinkt mooi, maar in de praktijk betekent het vooral dat bedrijven en hogere klassen profiteren. Mensen met lage inkomens of uitkeringen hebben steeds minder speelruimte. Zij hebben ook de vaardigheden niet om alle dingen te regelen. De opleiding ontbreekt, er zijn problemen met taal en dan gaat het niet alleen om het spreken van Nederlands, maar ook om de culturele interpretatie van taal: als iemand zegt kom eens langs, bedoelt hij dan ook dat je echt moet komen, of is het een beleefdheidsfrase? Leefbaar Rotterdam legt maatregelen op, maar vervolgens moeten mensen het zelf maar uitzoeken. Dat vind ik niet kunnen.”

Marit van der Riet: “Een voorbeeld is de tegenprestatie voor de uitkering. Mensen worden verdeeld in wie wel en wie niet kan werken. Die laatsten moeten zelf voor hun maatschappelijke activiteiten zorgen. Maar velen weten niet hoe. Mensen aan de onderkant hebben geen of minder keuzes doordat ze niet aan alle eisen kunnen voldoen die de participatiemaatschappij stelt. Het valt me op dat het altijd witte middenklassers zijn die beslis-

sen wat ‘normaal’ is. Zij hebben een blinde vlek voor het feit dat er ook mensen zijn die niet alles kunnen wat zij kunnen. Waar je als overheid op moet letten is of mensen de vrijheid hebben dat ze kunnen kiezen hoe ze hun leven willen invullen. Maar veel mensen weten niet meer wat ze willen. Dat geldt vooral voor de arme witte bevolkingsgroep, die vaak al drie generaties in de bijstand zitten en daardoor geen enkel netwerk meer hebben. In de migrantengemeenschappen is er vaak nog een neef die heeft gestudeerd, of een nicht met een bedrijf. Over het algemeen geldt dat mensen die al weinig stem hebben, nog meer in de verdrukking komen.”

Redder

Iqbal Din: “Je hebt hier sinds 2012 het Nationaal Programma Rotterdam Zuid onder leiding van Marco Pastors. Hij werd destijds als redder binnengehaald. Hij zou achterstanden wegwerken, het woningbeleid en het onderwijs verbeteren en kreeg daarvoor veel geld van het Rijk en de gemeente Rotterdam. Ik zal niet zeggen dat het mislukt is, maar het gaat niet goed. Toen zijn plannen niet werkten, is Pastors de organisaties gaan inschakelen die hij aanvankelijk vergeten was, zoals van migranten.” Van der Riet: “Het lijkt erop dat hij nu toch begrepen heeft dat al die mensen waarvan hij steeds zei dat het hun eigen schuld is dat ze in zo’n moeilijke positie zitten, dat dat toch anders in elkaar zit. Nou, dat is wel een dure les geweest, maar dat was het waard! (gelach). Het is natuurlijk de verkeerde benadering te denken dat één man het wel even kan oplossen.”

Een betere benadering is wat haar betreft het versterken van netwerken in de buurt, ook religieuze netwerken die vaak een belangrijke sociale rol spelen, zoals de migrantenkerken in de wijk. Participatie betekent dat de politiek zich anders opstelt. De politiek moet zich terugtrekken, zich dienstbaar opstellen. Ze moeten niet met plannen komen, maar veel meer luisteren en kijken naar wat er echt nodig is. Wij hebben helemaal geen behoefte aan sterke mannen, omdat die altijd dingen willen die daar niet aan bijdragen.”

\

“Het valt me op dat het altijd witte middenklassers zijn die beslissen wat ‘normaal’ is.”

Ben ik mijn broeders hoeder?

Door Thomas Mertens

Moeten degenen die in nood verkeren, geholpen worden? Tot mijn verbazing bestaat over het mijns inziens noodzakelijk positieve antwoord op die vraag geen consensus. De vluchtelingen die met gevaar voor eigen leven hun heil zoeken in Europa worden niet massaal met open armen ontvangen.

Dit gebrek aan consensus staat haaks op de geschiedenis van het denken. Zo schrijft bijvoorbeeld de Engelse filosoof John Locke – die men toch waarlijk niet van socialistische sympathieën kan verdenken – in het begin van zijn beroemde ‘Second Treatise’ (1689) het volgende: eenieder is verplicht, wanneer zijn eigen voortbestaan niet in het geding is, om de rest van de mensheid zoveel als hij kan in stand te houden. Ofwel: wanneer een ander in nood verkeert, moet ik doen wat ik maar kan om die ander te redden. De enige grens aan hulpvaardigheid is dat niemand tot hulpvaardigheid verplicht is wanneer daardoor zijn eigen voortbestaan in gevaar komt. Hoe weet Locke zo zeker dat wij die verplichting hebben? Zijn antwoord: wij verlangen er allemaal naar door anderen gered of geholpen te worden wanneer wij in nood verkeren; dat betekent dat wij ook verplicht zijn anderen te helpen wanneer die in nood verkeren. Daarom moeten mensen, zegt Locke, niet alleen de geboden van de rechtvaardigheid nakomen, zoals elkaar niet actief schaden, maar ook die van de naastenliefde. Locke noemt de grote maxims van rechtvaardigheid en hulpvaardigheid in één adem.

Wanneer de Duitse filosoof Immanuel Kant een eeuw later de hulpvaardigheid als een onvoorwaardelijke morele verplichting aanwijst, bevindt hij zich dus in goed gezelschap. Kants redenering lijkt zelfs op die van Locke. Wij kunnen ons best, schrijft hij, een wereld voorstellen waarin mensen elkaar niet helpen, maar is dat een wereld die wij willen bewonen? Stel je eens voor dat iemand in nood, bekend zou maken dat hij wel geholpen wil worden, maar dat hij zelf nooit een ander zal helpen. Zou iemand hem dan te hulp

schieten? Daarom is de algemene stelregel van hulpvaardigheid tegenover degenen die in nood verkeren, een universele plicht van alle mensen. Als behoeftige wezens zijn wij nu eenmaal op elkaar aangewezen.

Tegelijk maakt Kant een belangrijke kanttekening. Hulpvaardigheid en rechtvaardigheid zijn beide morele verplichtingen, maar ze hebben niet hetzelfde gewicht. We kunnen ons immers best een wereld voorstellen – daarin heeft Kant duidelijk gelijk – waarin hulpvaardigheid afwezig is. Maar we kunnen ons geen menselijke wereld voorstellen waarin de rechtvaardigheid ontbreekt; een wereld waarin mensen elkaar voortdurend schade berokkenen en hun afspraken niet nakomen, is geen menselijke wereld.

Met Locke onderschrijft Kant dus de maxims van hulpvaardigheid en rechtvaardigheid, maar volgens hem weegt de laatste zwaarder dan de eerste. Het is moreel prijzenswaardig om hulpvaardig te zijn, maar men kan er niet rechtens toe gedwongen worden. Dat is wel het geval is bij het herstellen van de schade die men zelf heeft veroorzaakt. Dit onderscheid is zeer bekend: enkel waar sprake is van aansprakelijkheid, dien ik te compenseren; waar iemand buiten mijn schuld om in nood verkeert, weegt mijn plicht daar iets aan te doen minder zwaar. Waarom moet ik helpen en niet iemands anders? Ben ik mijn broeders hoeder?

Dat onderscheid echter is onhoudbaar. Slechts als je denkt dat mensen geïsoleerde individuen zijn, kun je volhouden dat er een waterdicht onderscheid bestaat tussen wat je verplicht bent op grond van rechtvaardigheid en op grond van hulpvaardigheid. Mensen zijn altijd op elkaar aangewezen, niet alleen wanneer en omdat zij in nood verkeren, maar ook om te kunnen worden wie zij zijn. Ieder van ons maakt deel uit van een gemeenschap. Daarom moet men met Locke volhouden dat ieder van ons niet alleen de rechtsplicht heeft om het leven van anderen te respecteren, maar ook de plicht het leven van anderen in stand te houden.

IN EIGENDOM

Linkse partijen ontfermen zich graag over de minder bedeeden, in een klassiek verbond tussen elite en rafelrand. Maar al te opzichtige steun aan emanciperende bevolkingsgroepen vermindert hun gevoel van eigenaarschap van het emancipatieproces. GroenLinkse reflexen behoeven bijstelling.

Door Christian Jongeneel

In de jaren negentig van de vorige eeuw woonde ik aan de Dordtselaan, ooit een van de sjeike allees van Rotterdam-Zuid, boven een snackbar waarvan de geur permanent in mijn appartement hing. Boven mij woonde een zeeman die er meestal niet was. Was hij er wel, dan hoorde ik iedere stap die hij zette op de kale houten vloer. Daar weer boven zat aanvankelijk een bordeel. Later woonde er een omvangrijke Turkse familie, die herhaaldelijk zoveel rijst door de afvoer speelde dat deze verstopt raakte. Dan kwam het water bij mij door het plafond. Een keer, toen ik er niet was, trapte de politie mijn voordeur in om de bron van het water te zoeken dat door de vloer de snackbar in druppelde.

Niet zielig

Aan de overkant van het portiek woonde een Nederlands gezin, een echtpaar met twee dochters. Hij was een afgekeurde boekhouder, die bijkluste in de videotheek. Zij was prostituee geweest, maar deed nu alleen nog striptease. Samen drevten ze een kleine escortservice. De buurvrouw had een pc gekocht, omdat ze een boek wilde schrijven over 'het vak', waar ze vanuit de zorg ingerold was. Het was misschien geen droombaan, maar ze was mensen van dienst, en dat was goed. In elk geval was het niet zielig. Dat wilde ze graag vertellen. In de zomer hield ze het portiek nat om te voorkomen dat junks er kwamen chinezen. Wanneer ik op vakantie ging, gaf ik haar de sleutel. Dan gaf ze de plantjes water en maakte ongevraagd schoon.

Goed, het was vuil op straat en om de hoek, bij de cafés aan de Putselaan, werd regelmatig geschoten, maar ik heb er jaren met plezier gewoond. Dat kwam mede omdat ik wist dat het slechts een tussenstation was, een eerste zelfstandige woning na mijn studententijd. Toen ik in 1998 afscheid nam van mijn burens, geneerde ik me. Ik had het aan de Dordtselaan, met in mijn eentje evenveel ruimte als zij met z'n vieren, al zoveel beter dan zij. En nu verhuisde ik naar het centrum, een voor hen onbetaalbaar deel van de stad.

CIPRATIE

Fortuijn

Vier jaar later raasde Pim Fortuijn door de stad. Ik hoefde niet te raden op wie mijn oude burens gestemd hadden. We hadden het soms over politiek gehad, bijvoorbeeld als ik in verkiezingstijd weer trouw mijn GroenLinks poster had opgehangen. Zij verwachtten weinig van de politiek. De partij die voor hen zou moeten opkomen, de PvdA, had hen verlaten ten gunste van de allochtonen, naar wie nu de exclusieve belangstelling van de elite leek uit te gaan. Maar hadden zij het dan zoveel beter dan dat Turkse gezin?

In Leefbaar Rotterdam hebben zij ongetwijfeld de oude PvdA herkend, de partij die opkwam voor hún belangen.

Pim Fortuijn was, met andere woorden, de aanvoerder van een emancipatiebeweging. Eindelijk was er weer iemand uit de elite die het expliciet opnam voor mensen zoals mijn burens. Bij het linkse publiek zijn vooral Fortuijns moslimvijandige uitspraken blijven hangen, maar die vormden niet de kern van de boodschap. In zijn boek *De verweesde samenleving* had hij geconstateerd dat de verzorgingsstaat niet geleid had tot werkelijke emancipatie. De materiële noden van mijn buurman waren door zijn uitkering wel gedekt, maar die had hem niet zijn gevoel van eigenwaarde terug bezorgd. Daar ging Fortuijn wat aan doen, met zijn nadruk op 'Nederlandse normen en waarden' (wat die dan ook zijn mochten, want daar was hij vaag over). Zonder weg te kijken voor de lelijke kanten van Fortuijns ideologische potpourri geldt dat de aantrekkelijkheid ervan lag in het serieus nemen van een kiezersgroep die zich niet zozeer materieel als wel cultureel verlaten voelde.

Confrontatiepolitiek

Binnen GroenLinks Rotterdam werd dit al vroeg onderkend. Nog voor de moord op Fortuijn circuleerde intern een stuk dat de mogelijkheden voor samenwerking verkende. Bij diezelfde verkiezingen van 2002 had de

afdeling Rotterdam ook al afscheid genomen van de gewoonte om mensen alleen vanwege hun achterban een plek op een lijst aan te bieden. Dat gebeurde vanuit het besef dat de eerste stap van het emancipatieproces voltooid was. Migranten waren betrokken geraakt bij de politiek. Het werd tijd om de lat hoger te leggen, niet in de laatste plaats om hen serieus te nemen als politici.

Toen Fortuijns volgelingen de macht kregen, bleek de zwakte van diens gedachtegoed: wel sterk in het benoemen van problemen, niet in het aandragen van oplossingen. Fortuijn kwam in zijn boeken ook niet verder dan dat er een vaderfiguur (hijzelf) nodig was om het verweesde volk bij de hand te nemen – inderdaad een totalitaire gedachte. Het idee dat de maatschappij maakbaar is als van bovenaf maar duidelijke lijnen worden uitgezet, is een rode draad in Fortuijns gedachtegoed die teruggaat naar zijn marxistische periode.

Gevolg was dat 'benoemen' zo'n beetje de *core business* van Leefbaar Rotterdam werd, wat in de praktijk neerkwam op het zeggen van lelijke dingen over 'moslims', die zich daar dan tegen moesten verweren. Dat legde de kiem voor een confrontatiepolitiek die sindsdien alleen maar verder uit de hand gelopen is.

Paternalistisch

Hoewel de polarisatie de sfeer in de stad niet bevorderde, waren de effecten niet uitsluitend negatief. Een jonge generatie moslim migranten kwam erachter dat ze zich uitstekend verweren kon zonder de traditionele ruggensteun van de linkse partijen. Die steun, hoe goed bedoeld ook, kreeg daarmee voor sommigen iets paternalistisch. Zij wilden eigenaar zijn van hun eigen emancipatie.

Die beweging leidde tot de oprichting van Nida, een lokale partij die zijn leven begon als 'Project Fortuijn'. De initiatiefnemers hadden gezien hoe Fortuijn een groep Rotterdammers aansprak die zich niet in de bestaande politiek herkenden en hoe andere partijen onder invloed daarvan in die richting opschoven. Ze

El Ouali stelt dat partijen als PvdA en GroenLinks te wit zijn om een emancipatieplatform te kunnen vormen.

wilden hetzelfde doen voor een andere groep, die zich weliswaar vertegenwoordigd wist door linkse partijen, maar zich daar niet mee identificeerde.

Voorman van Nida is Nourdin el Ouali. Tot 2013 was hij raadslid voor GroenLinks, maar hij verliet in goed overleg de fractie om leiding te geven aan de nieuwe beweging. Hij is nog altijd partijlid. El Ouali zelf zegt dat GroenLinks dankzij Nida vier zetels in de raad heeft (afzonderlijk hebben beide partijen er twee). We spreken elkaar regelmatig om elkaars gedachten over emancipatie te scherpen.

Illusie

El Ouali stelt dat partijen als PvdA en GroenLinks wel van goede wil zijn, maar dat ze te wit zijn om een emancipatieplatform te kunnen vormen. Eenvoudig gezegd: er zou een enorme influx van leden uit zijn achterban nodig zijn om hen het gevoel te geven dat de partij ook van hen is. Daar komt bij dat linkse partijen uit progressieve overwegingen wel opkomen voor migranten, maar tegelijkertijd moeite hebben met de uit hun oogpunt conservatievere aspecten van de cultuur (denk aan hoofddoeken, homoseksualiteit of ritueel slachten). Werkelijk begrip voor religieuze of andere niet-materiële motieven ontbreekt vaak.

Dat is een gemis, omdat migrantengemeenschappen doorgaans gegroepeerd zijn om kerken en moskeeën, op een schaal die binnen GroenLinks niet altijd in beeld is. De in 2007 verschenen *Gids voor christelijke migrantengemeenschappen in Rotterdam*, bijvoorbeeld, somt meer dan honderd etnische kerkgenootschappen op. Het is een illusie om te denken dat groepen die zich een plek proberen te verwerven in de samenleving, tegelijkertijd hun groepsidentiteit zullen inruilen voor een liberale, op het individu gerichte levensvisie. Daarvoor is de onderlinge band in het emancipatieproces te belangrijk.

Dit betekent niet dat de situatie statisch is. In haar proefschrift *Ik ben die Marokkaan niet!* (2012) laat Mach-

teld de Jong aan de hand van een langjarige studie zien hoe Marokkaanse HBO-studenten een balans zoeken tussen hun verschillende identiteiten als Marokkaan, Nederlander én moslim. Die strijdbaarheid is terug te zien in Nida. In zekere zin is dat ook belangrijker dan de precieze standpunten – in de Rotterdamse gemeenteraad stemmen GroenLinks en Nida in 99 procent van de gevallen gelijk. Het verschil tussen beide partijen zit met name in het eigenaarschap.

Volkspartij

GroenLinks zal dus moeten leren loslaten, of in elk geval het initiatief vaker moeten overlaten aan migranten zelf en genoeg nemen met een ondersteunende rol op het tweede plan.

Dat verklaart bijvoorbeeld de uiteenlopende reacties op de actie 'Ik ben een Marokkaan' uit 2014, toen de partij in de bres sprong voor Marokkanen na het 'minder minder' incident rondom Geert Wilders. Velen stelden die solidariteit op prijs, maar onder met name jongeren bestond ook een gevoel dat ze naar de achtergrond gedrongen werden door wat in de Zwarte-Piet-discussie 'helper whiteys' zijn gaan heten. Onbedoeld ontnemt solidariteit dan de emanciperende groep het eigenaarschap van hun strijd. Een van de kenmerken van emancipatie is immers dat je onafhankelijk wordt van anderen die jou in bescherming nemen.

De nieuwe lijsttrekker Jesse Klaver heeft zich voorgenomen van GroenLinks een volkspartij te maken die een brede doelgroep aanspreekt, 'de moslimmoeder en de bouwvakvader, de onderwijzer en de hoogleraar', kondigde hij aan in zijn speech op het partijcongres van april 2016. Daaronder ligt een economische analyse waarvoor in de maatschappij veel steun te verwerven valt. Terugdenkend aan mijn oude portiek aan de Dordtselaan, vermoed ik dat iedereen zich zou kunnen scharen achter de bestrijding van een maatschappij waarin economisch rendement de leidraad is. Economische emancipatie is een gedeeld belang.

Harder knokken

Het is echter niet het hele verhaal. Er is ook behoefte aan gedeelde waarden, of tenminste het besef dat culturen naast elkaar kunnen bestaan. Dat verhaal kan afgeleid zijn van de economische visie, zoals de *American Dream* in de VS, maar dat moet dan wel expliciet verwoord worden. Dat wil zeggen dat er een verband moet bestaan tussen de economische en culturele behoeften die leven in Rotterdam-Zuid en andere plekken waar de samenleving het hardst schuurt. Dat verband kan niet van buitenaf opgelegd worden. Het moet in de samenleving zelf ontstaan – en daar gaan decennia overheen. Politieke partijen kunnen echter wel een verhaal aanreiken.

In de zoektocht naar dat verhaal zal GroenLinks twee reflexen moeten leren onderdrukken: ten eerste dat migranten het altijd nodig hebben dat iemand voor hen in de bres springt en tweede dat het door Fortuijn blootgelegde sentiment uitsluitend bestreden dient te worden. Beide groepen, al worden ze nu politiek tegenover elkaar gepositioneerd, hebben meer gemeen dan de gemiddelde blanke hoger opgeleide vermoedt, namelijk de overtuiging dat ze harder dan anderen zullen moeten knokken om wat van het leven te maken.

De bewoners van mijn portiek wisten best dat ze tot elkaar veroordeeld waren, ook al hadden ze het graag anders gezien. Misschien deelden ze puur daarom al meer met elkaar dan met mij, de passant uit de elite die hen uiteindelijk toch verlaten zou. Laatst was ik in de buurt. Het ziet er veel schoner uit dan vroeger. Het pand is opgeknapt. Maar het portiek is afgesloten en mijn oude burens zijn verhuisd.

De online versie van dit artikel bevat links naar blogs waarin sommige gedachten nader zijn uitgewerkt.

Lees ook op www.christianjongeneel.nl

- Pim en de erfenis van het marxisme, december 2005.
- Femke en de achterlijke islam, september 2009.
- Wat heeft GroenLinks met het fortunisme, april 2014.
- Waarom ik geen Marokkaan ben, maart 2014.

\

*GroenLinks zal het initiatief vaker
moeten overlaten aan migranten zelf.*

Afscheid Jasper Blom

Per 1 juni heeft de huidige directeur van Bureau de Helling afscheid genomen. Vanaf het moment dat hij in 2013 in dienst kwam, stak hij veel energie in de professionalisering van Bureau de Helling. Ook zette hij zich in voor de versterking van het groene profiel van het Bureau. Dat deed hij via opiniestukken in kranten, tijdschriften en webmagazines, zoals 'De toekomst van links is groen', dat zowel in *de Helling* (2015, nr. 1) als *Socialisme & Democratie* verscheen. Ook promootte hij enthousiast publicaties als de *Circulaire Economie* (Socrates Schouten) en het thema-nummer van de Helling over groene grondstoffenpolitiek (2015, nummer 3), hield hij lezingen binnen en buiten GroenLinks en organiseerde conferenties, zoals die met de Eerste Kamerfractie over 'Groen als ideaal: evolutie of revolutie' (november 2015). Rosalie Smit zal tot eind 2016 optreden als interim directeur.

Symposium: het antropoceen

Op 1 juli vindt om 19:30 een afscheidssymposium plaats voor Jasper Blom in Pakhuis de Zwijger in Amsterdam. Thema: het antropoceen, het tijdperk waarin het klimaat en de atmosfeer de gevolgen ondervinden van menselijke activiteit.

Iedereen is van harte welkom.
Zie bureaudehelling.nl/agenda

Belastingen: paradijs of plaag

Op 21 mei organiseerden de jongerenorganisaties van verschillende wetenschappelijke bureaus hun jaarlijkse gezamenlijke symposium. Hellingproef (GL), Route 66 (D66), JWBS (PvdA) en de Jonge Teldersstichting (VVD) spraken, met de wind in de rug vanuit Panama, over belastingontwijking, het pensioenstelsel en inkomenspolitiek.

Journalist en oud-politica Mirjam de Rijk verwees een veelvoud aan economische geloofsartikelen binnen de politieke mainstream naar de prullenbak. Publicist en oud-bankier Martin ten Cate pleitte er vervolgens voor om geld te laten rollen in plaats van op de bank te zetten. Dat levert meer welvaart op en bespaart Europa en passant een nieuwe crisis, zei hij. Daarna volgde een keuzemenu: journalist Arno Wellens lanceerde een theoretische aanval op Piketty, terwijl Martijn van der Kroon (belastingadviseur) en Hans Boerkamp (Provinciale staten Utrecht) een cursus belastingontwijking voor dummies gaven.

Arno Wellens besloot het symposium. Aan de hand van louche figuren uit de Oost-Europese onderwereld liet hij zien hoe de Nederlandse overheid zowel corruptie als wapenhandel faciliteert. Werk aan de winkel dus, zo besloten de aanwezigen.

Bureau

Onze projecten in de media

Grondstoffen

- Bas Eickhout en Richard Wouters, 'Schone energie vereist hergebruik grondstoffen', *Trouw*, 4.3.2016.
- Quentin Boulanger en Richard Wouters, 'Help Oekraïne energie besparen', *sargasso.nl*, 5.4.2016.
- Liesbeth Beneder en Richard Wouters, 'Zeventien metalen zijn echt schaars – interview Theo Henckens', *bureaudehelling.nl*, 27.4.2016.
- Jasper Groen en Richard Wouters, 'Haal meer fosfaat uit stad', *Parool*, 31.5.2016.

Religie en Secularisme in de publieke ruimte

- 'Religiestress', Interview met Erica Meijers, tvprogramma *De Nieuwe Wereld*, 17.1.2016.
- Michael Koornneef, "Enkel de fundamentalistische vorm van religie krijgt aandacht", Interview met Erica Meijers, *nieuwwij.nl*, 17.1.2016.
- Jurgen Tiekstra, "Erica Meijers pookt de discussie onder groenen op. 'Religie heeft voor GroenLinks geen prioriteit'", *VolZin*, maart 2016, p. 10-13.

- Silvia Thomson, 'Is God Green? Religions role in saving the planet', *Irish Times*, 9.4.2016.
- 'De Nacht door de ogen van de dichter Novalis', Erica Meijers in tvprogramma *De Nachtzoen* 27.4.2016.
- 'Politiek en religie verlangen naar een andere wereld', Erica Meijers in tvprogramma *De Nachtzoen* 23.5.2016.

Voedsel

- Friso van der Klaauw, 'Kreeft. It's the food my friend, deel 1: voedslethiek', *bureaudehelling.nl*, 11.3.2016.
- Friso van der Klaauw, 'Vrede begint met een zeis. It's the food my friend, deel 2', *bureaudehelling.nl*, 29.3.2016.

Circulaire economie

- Vincent de Graaf, interview met Socrates Schouten, *stedenintransitie.nl*, 23.2.2016.
- 'Circulaire economie van Socrates Schouten', *De Morgen*, 6.4. 2016.
- 'Circulaire inspiratie', *Down to Earth*, nr. 34, april 2016.

Trots op Zuid: presentatie de Helling op do 30 juni

Rotterdam Zuid is vol met mensen die bezig zijn hun stad mooier te maken en hun eigen leven beter. Daarover gaat deze Helling. We geven het nummer weer terug aan Rotterdam Zuid tijdens een bijeenkomst op Katendrecht.

Met: Linda Malherbe, Nasra Djorai, Aetzel Griffioen en rappers Careline en Donny van Stichting Helderheid.

Waar: Verhalenhuis Belvédère
Rechthuislaan 1, 3072 LB R'dam
Wanneer: 17:00-20:00
Aanmelden: reservering@verhalenhuisbelvedere.nl
Gratis toegang

de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

BUREAU DE HELLING

Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000

bureaudehelling.nl

MEDEWERKERS

· Anne de Boer
· Marijn Bouwmeester
· Erica Meijers
· Richard Wouters

STAGIAIRES

· Friso van der Klaauw
· Renée Verberne
VRIJWILLIGER
· Liesbeth Beneder

RAAD VAN ADVIES

· Jessie Bokhoven · Martien Das · Albert Faber · Anita de Horde · Ruud Ganzevoort · Marjolein Meijer · Nevin Özütoç · Theo Verstrael

Verder...

kijken...

Roffa 5314, Trichis Publishing B.V., Rotterdam 2010

Sjouk Hoitsma, wijkconservator van het Historisch Museum Rotterdam, kwam steeds weer hetzelfde getal tegen in het straatbeeld van Rotterdam Zuid: 5314. Als graffiti op bushokjes en in de metro, maar ook op kledingstukken en als tatoeage. 5314 was een vervoerszone van vervoersbedrijf RET, nu is het getal van de jongeren van Zuid. Zij drukken er hun identiteit en hun liefde voor dit stadsdeel mee uit. Met dit fotoboek laat het Historisch Museum Rotterdam een nieuwe manier van werken zien: de jongeren leveren zelf het materiaal voor de beeldvorming over jongerencultuur op Zuid.

Archell Thompson: De Naakte Antilliaan, 2014

Op het toneel vertelde Archell Thomson over de relatie met zijn vader, zijn worsteling met criminaliteit en cultuurverschillen tussen zijn geboorteland Curacao en Nederland. Hij doorbrak een taboe in de Antilliaanse gemeenschap en maakte veel los. De voorstelling werd een boek met foto's en teksten, onder andere over zijn veranderde visie op opvoeding. *Storyteller* Thompson is nu bezig met nieuwe projecten in Rotterdam Zuid, zoals de *Catwalk*, waarin vier vrouwen hun verhaal vertellen. Thompson: "Ik geloof in de kracht van echte verhalen, verteld door echte mensen." www.archell.nl

surfen...

Wie meer wil weten van alle projecten en mensen uit dit nummer, kan voor lopend nieuws goed terecht op drie websites.

Vers Beton richt zich op politiek, kunst en cultuur, stedelijke ontwikkeling, wetenschap, economie en human interest. Het is een platform voor diepgang en reflectie dat begin 2011 werd opgericht en wordt gemaakt door een grote groep Rotterdamers en gastredacteuren. 'Dat Rotterdamers van aanpakken weten, mag niet betekenen dat we niet éérs den- ken, voordat we doen', aldus Vers Beton.

Het Stadsarchief Rotterdam is het openbare geheugen van Rotterdam en enkele omliggende gemeenten. De website bewaart honderdduizenden prenten, foto's kaarten, films, geluidsopnamen en archiefstukken. Het is een van de eerste archieven in Nederland dat een elektronisch depot opbouwt. Het archief voegt regelmatig nieuwe geschreven portretten van stadsgenoten toe.

De Rotterdamert is een online magazine 'voor de hardwerkende Rotterdamert' dat in 2013 werd opgericht. Het blad maakt reportages over onderwerpen waar de gevestigde media liever aan voorbij draven en publiceert fotoseries die de stad vanuit een onderbelichte hoek laten zien.

lopen & fietsen

Op weg door Rotterdam Zuid kun je op verschillende interessante plekken terecht. Bijvoorbeeld deze.

NIFFO (Galerie/recyclestudio) is een galerie/recycle studio met een maatschappelijke en educatieve functie in de Afrikaanderwijk te Rotterdam. **NIFFO** betekent in straattaal NEEF. De naam verwijst naar een familiale omgeving, waarin allerlei doelgroepen bij elkaar kunnen komen middels kunst in uiteenlopende vormen. Het initiatief wordt gerund door Zoë Cochia die, naast het maken van kunst, haar sporen heeft verdiend in het onderwijs voor bijzondere doelgroepen.

Wolfart projectspace (galerie/projectruimte) is een collectief centrum waar geëxperimenteerd wordt op het snijvlak van kunst, muziek en performance. De ruimte wordt gerund door de veertig kunstenaars die wonen en werken in de Wolphaertstraat te Oud-Charlois, waar de projectruimte te vinden is.

RAAF (Rotterdam Art Adventure & Food) wordt ook wel 'de broedplaats van Zuid' genoemd. Sinds 2014 is RAAF te vinden in de Maasilo aan de Maashaven. Je vindt er het informatiepunt 'Dit is Zuid', een ontbijt- en lunchroom, art-café, culturele werkplekken, een evenementenpodium en ruimten voor privé of zakelijk verhuur. RAAF is een echte hotspot op Zuid.

Maartje **den Breejen** (1970) werkte elf jaar op de kunstredactie van *Het Parool*. Ze maakte bij de AVRO het tv-programma *ArtMen* en was chef literatuur en kunst bij *Opzij*. Behalve journalist en copywriter is ze kapitein in opleiding voor de chartervaart.

Aetzel **Griffioen** (1981) is hoofdontwikkelaar van Rotterdam Vakmanstad en filosofiedocent op de basisschool. Hij doet promotieonderzoek naar de *commons* en ecologie en doceert aan verschillende hogescholen. Hij is oud-redactielid van de Helling.

Christian **Jongeneel** (1969) groeide op in Indonesië. Hij is wetenschapsjournalist en filosoof. Binnen GroenLinks was hij onder andere voorzitter van de partijraad en de kandidatencommissie partijbestuur. Daarnaast bekleedde hij diverse bestuursfuncties in cultureel Rotterdam.

Herman **Meijer** (1947) studeerde aan de Technische Hogeschool Delft. Hij is publicist en actief in verschillende besturen en bewegingen. Hij was wethouder voor GroenLinks in Rotterdam en partijvoorzitter van GroenLinks. Meijer is lid van de redactie van de Helling.

Erica **Meijers** (1966) is hoofdredacteur van de Helling. Ze studeerde theologie in Amsterdam, Berlijn en Straatsburg. Onlangs publiceerde ze met Nuala Ahern de bundel *Green Values, Religion and Secularism*. Ze is redacteur van de *Green European Journal* en doceert aan de Hogeschool Windesheim.

Thomas **Mertens** (1955) is hoogleeraar rechtsfilosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen en oud-lid van de Raad van Advies van Bureau de Helling. Hij werkt en publiceert over een variëteit aan onderwerpen. Daarbij is de praktische filosofie van Immanuel Kant meestal leidend.

Henk **Oosterling** (1952) is universitair hoofddocent aan de Erasmus Universiteit Rotterdam waar hij onder meer differentiedenken en ecologische filosofie doceert. Sinds 2008 is hij tevens directeur van Rotterdam Vakmanstad. Hij ontving de Laurenspenning (2008), de Van Praagprijs (2013) en de Enlightened Society Award (2014).

Mark **Schalken** (1967) is grafisch ontwerper en kunstenaar. Vanuit bureau De Ruimte ontwerpt hij de Helling, ook ontwierp hij de website van Bureau de Helling. Hij publiceerde in 2014 het fotoboek *Polderlichaam*, een beeldverhaal over opgroeien in de Noordoostpolder.

Farid **Tabarki** (1977) is de founding director van Studio Zeitgeist. Hij heeft een wekelijkse column in *Het Financieele Dagblad*. Eerder dit jaar is zijn boek *Het Einde van het Midden – Wat een maatschappij van extremen betekent voor mens, bedrijf en politiek uitgekomen*. Hij is onder andere voorzitter van de Raad van Toezicht van Het Nieuwe Instituut – architectuur, design, e-cultuur – en lid van de Hellingredactie.

Renée **Verberne** (1988) studeert filosofie aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. In 2013 studeerde ze af aan de kunstacademie in

's Hertogenbosch in de richting Autonoom Beeldende Kunst. Ze is stagiaire bij de Helling.

Martine **Velez** (1968) is journalist en vertaalster. Ze studeerde letterkunde in Berlijn en Parijs en publiceert essays en artikelen op het gebied van Europese kunst en cultuur. Ze woont in Amsterdam-West met haar partner, vier kinderen, kat en kraai.

Alderik **Visser** (1971) studeerde geschiedenis, onderwijskunde en pedagogiek in Amsterdam, Bern en Utrecht. Hij is docent geschiedenis in het voortgezet onderwijs en publiceert daarnaast over onderwijs, filosofie, pedagogiek en beleid. Hij is redactielid van de Helling.

Jong & oud op Zuid

Fotograaf Sanne Donders portretteerde IJsselmonde.

In het park 'de 2 heuvels' in IJsselmonde heeft visser Rien zijn tent opgezet. Hij vist het ene weekend met z'n zoon Sylvester en het andere met zijn dochter Yvonne. Ze brengen hier ook hun vakanties door, op minder dan één kilometer van huis.

Vorige pagina: freerunners uit Beverwaard komen iedere donderdagavond samen voor een training. In winkelcentrum Keizerswaard zit een groep ouderen iedere dag op een vaste plek tussen 14:00 en 16:30 te 'chillen'. Ze doen hun boodschappen en nemen de dag en de krant door.

Volgende pagina: In het Maasstad-ziekenhuis op de verloskundige afdeling houdt Marcelino zijn zeven minuten oude dochtertje Angelijah vast.

MAASSTAD ZIEKENHUIS

INCUBATE

Wanneer Na	Waar	Van wie
1-1	1-1	1-1
1-2	1-2	1-2
1-3	1-3	1-3
1-4	1-4	1-4
1-5	1-5	1-5
1-6	1-6	1-6
1-7	1-7	1-7
1-8	1-8	1-8
1-9	1-9	1-9
1-10	1-10	1-10
1-11	1-11	1-11
1-12	1-12	1-12

MAASSTAD ZIEKENHUIS

CONTROLELIJST

- 1-1
- 1-2
- 1-3
- 1-4
- 1-5
- 1-6
- 1-7
- 1-8
- 1-9
- 1-10
- 1-11
- 1-12

SPI

Wielewaalers wijken niet!

De buurt Wielewaal in Charlois werd in 1949 gebouwd om de woningnood tegen te gaan. Het biedt een atypisch en onverwacht beeld in Rotterdam Zuid: rijen kleine woningen van één verdieping, enorm veel groen en een dorpse sfeer. Maar veel gordijnen zijn ook overdag gesloten en sommige huizen zijn dichtgetimmerd.

De sfeer is gespannen, want de woningcorporatie Woonstad Rotterdam wil de wijk, ooit bedoeld als tijdelijke oplossing, radicaal saneren. Er komen nieuwe, duurder huizen die veel van de huidige bewoners zich niet kunnen veroorloven. Overal hangen protestposters achter de ramen.

De bewoners hebben een eigen wooncorporatie opgericht en een alternatief plan gepresenteerd met duurzame, betaalbare woningen. Zij willen hun eigen buurt mede vormgeven. Woonstad is inmiddels gestart met nieuwbouw appartementen en eensgezinswoningen. De protesten duren voort.

Annette Behrens portretteerde twee Wielewaalers (hiernaast en op p. 2).

De foto's van Annette Behrens en Sanne Donders zijn gemaakt in opdracht van **De kracht van Rotterdam**, een jaarlijkse stadsexpositie op initiatief van Anne Bloemendaal. Zij is onder de indruk van de inzet van de Rotterdammers om hun stad hun eigen stad te laten zijn, maar mist dat in de verbeelding van de stad. Via De kracht van Rotterdam probeert ze het beeld bij te stellen.

> www.dekrachtvanrotterdam.nl

de Helling

nr.3 herfst 2016 €9,50

VOEDSEL

de Helling

tijdschrift voor politiek en cultuur | jrg 29 nr.3 herfst 2016 €9,50

- 8 Olivier de Schutter: *Politici moeten leren van experimenten*
— Marijn Bouwmeester
- 13 Agro-ecologie. *Over landbouw, eten & natuur*
— Marjolein Visser
- 20 Ethische dilemma's rond agro-ecologie — Michiel Korthals
- 25 IN BEELD > De voedselindustrie — Henk Wildschut
- 33 Landbouw met de natuur — Rik Grashoff en Tom Ludwig
- 36 De ommezwaai van Mansholt — Friso van der Klaauw
- 40 Het voer & het voedsel — Paulien Gankema
- 44 Waardevolle landbouw — Sjef Staps
- 49 IN BEELD > Waar groeit zout? — De Smaak te Pakken
- 57 Leren koken op school?! *Over voedsel educatie*
— Esther Boukema
- 61 Eten in de stad. *Voedsel politiek in Amsterdam* — Erica Meijers
- 64 Weg van de supermarkt — Michiel Bussink
- 68 **Verder doen** — beleidsaanbevelingen over voedsel
- 73 IN BEELD > Colombia: zaaigoed als cultuurgoed

Vraatzucht: Column van Thomas Mertens 48

Bureau de Helling 70

Over de auteurs 72

Omslag Stilleven met kazen van Floris Claesz. van Dijck, ca. 1615 (Rijksmuseum, Amsterdam)

Links Emmy Andriess: jongen met pannetje / hongervinter in Amsterdam (1945)
(speciale collecties bibliotheek Universiteit Leiden)

de Helling*Tijdschrift voor politiek & cultuur*

Jaargang 29 · nr 3 · herfst 2016

Los € 9,50, jaarabonnement

€ 34,50, Jongeren-
abonnement (t/m 27): € 17,50

Banknummer:

NL60 TRIO 0390109096

t.n.v. Stichting Wetenschappelijk
Bureau GroenLinks, met vermelding
van de Helling.

ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

REDACTIE Bas Eickhout, Rutger Groot-
Wassink, Mei Ling Liem, Herman
Meijer, Socrates Schouten, Bart
Stuart, Farid Tabarki, Rens van Tilburg,
Alderik Visser.

ONTWERP & BEELDREDACTIE

de Ruimte ontwerpers/
Mark Schalken

DRUK Drukkerij Raddraaier

PAPIER 100 % recycled ♻️

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk
Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008, 3503 RA Utrecht
redactiedehelling@bureaudehelling.nl

tel 030 239 99 07

abonneezaken: 030 239 99 59

www.bureaudehelling.nl

(> 'tijdschrift')

Verbeek Broederij en Opfok / Zeewolde

Het seksen van kuikens. Om het verschil te zien tussen hennetjes en haantjes wordt gekeken naar de veerpennen in de vleugeltjes. Per dag kan één specialist 25.000 kuikens seksen. De haantjes worden via een speciale productieband naar de vergasser afgevoerd. Fotoserie Henk Wildschut. Zie verder p. 25.

WAT IS ONS ETEN ONS WAARD?

"Papa, vertel nog eens over de oorlog? Vertel nog eens hoe oma op haar fiets zonder banden dagenlang op pad ging om bij boeren haar sieraden te ruilen voor wat bonen en brood? En hoe jij als vijfjarige al rookte om de honger niet te voelen?" Ik luisterde als kind met rode oortjes naar deze verhalen. Daardoor begreep ik beter waarom mijn vader het bezoek altijd nóg een bord opschepte en alles opat wat wij niet meer lustten. Eten weggooien was taboe bij ons thuis. Mijn moeder schraapte de restjes van het papier om het pakje boter.

Deze verhalen en gewoontes hebben mij en mijn gedachtes over geschiedenis, mondiale politiek en recht en onrecht mede gevormd. En ik eet nog altijd mijn bord helemaal leeg. Mijn eerste werkstuk op de middelbare school ging over het mondiale voedselvraagstuk. Daarna at ik geen ketchup van Heinz meer, werd ik lid van Lekker Dier (inmiddels Wakker Dier) en begonnen de debatten over de vraag of je wel boodschappen moest doen bij supermarkten die met grote multinationals onder één hoedje speelden. Biologisch eten, kleinschalig en fairtrade leek de oplossing. Maar kunnen we op die manier wel de hele wereldbevolking voeden?, was steevast de tegenvraag.

Deze debatten woeden nog altijd, ze zijn zelfs actueler dan ooit, nu er een nieuwe beweging rond voedsel in de steden is opgekomen, grote bedrijven met kleine boeren vechten om grond en zaaigoed en de afstand tussen hen die het eten produceren en die het opeten, in Europa groter is dan ooit. Voedsel is hip, maar wordt meestal benaderd vanuit het perspectief van de consument. Wat mag of moet je al dan niet eten?, is vaak de vraag. Daarmee worden morele dilemma's rond voedsel bij consumenten gelegd, terwijl ze net zo goed bij producenten en distributeurs thuishoren.

In deze Helling stellen we de vraag hoe we de wereld kunnen voeden zonder haar (en onszelf) daarbij te vernietigen. Daarbij kijken we naar het gehele voedselsysteem, met een accent op de productie. In de wetenschap heeft deze benadering inmiddels een naam: agro-ecologie. Met de introductie van deze benadering wil de Helling bijdragen aan het debat over voedsel en tegelijk oproepen tot meer politieke aandacht voor voedsel, maar dan vanuit een breed perspectief.

Om politici en beleidsmakers op weg te helpen hebben we alvast een lijst met aanbevelingen van de auteurs van dit nummer samengesteld. Velen van hen onderstrepen dat voedsel de vraag naar onze waarden op tafel legt. Voedsel is uitermate persoonlijk, én zeer politiek. Op beide niveau's is de vraag: wat is ons eten ons waard?

/ Erica Meijers

Honger

De Argentijnse journalist Martín Capparrós ging op zoek naar de oorzaken en gevolgen van honger. Hij reisde door vele landen en tekende de verhalen van de mensen op die hij tegekwam.

Fragment uit: M. Capparrós (2014), *Honger* (oorspronkelijke titel: *El Hambre*), Nederlandse vertaling H. Hutter, M. Meijer en C. Rasink, Wereldbibliotheek, Amsterdam 2015, p. 264.

Taslima heeft een mager, gerimpeld gezicht en een gouden ringetje in haar linkerneusvleugel ten teken dat ze getrouwd is. Ze heeft ook drie dochtertjes en twee zoontjes – de oudste is bijna elf, de jongste nog geen jaar – en een invalide man.

‘Mijn leven is een voortdurend gevecht om eten. Ik denk de hele dag nergens anders aan: hoe krijg ik het vandaag weer voor elkaar, waar haal ik het vandaag. De hele dag. Dat is het enige waar ik mee bezig ben.’

Thuis wordt alleen maar gegeten als zij iets meebrengt. Soms lukt het.

‘Als ik niks eet, krijg ik buikpijn en hoofdpijn. Maar ik raak vooral heel geïrriteerd, ik kom niet meer tot rust. Ik denk aan al die mensen die wel genoeg hebben en dat ergert me mateloos. Alsof er honderdduizend muggen in mijn oor zoemen. Honger zijn tienduizend muggen die in je oor zoemen,’ zegt ze en haar stem daalt. Als ze honger heeft en ergens iets eetbaars vindt, kan het haar niet schelen wat het is.

‘Als het maar eetbaar is, al smaakt het nergens naar, al is het smerig, als het maar eten is.’

Soms komt Taslima met zo weinig thuis dat het maar net genoeg is voor haar kinderen. Dan kijkt ze toe als zij zitten te eten en hoopt ze dat zij haar redding zullen zijn. Dat ze geld zullen inbrengen als ze eenmaal werk hebben, en dat zij het dan eindelijk wat rustiger aan kan doen. Haar kinderen zijn ook nooit naar school geweest en zullen met minste baantjes genoeg moeten nemen. Maar zelfs dan zal het beter zijn dan nu, zegt ze.

‘Wat eet je het liefst?’

Taslima glimlacht verlegen en plukt aan haar sari alsof ik haar een heel intieme vraag heb gesteld. Dan zegt ze zachtjes dat haar lievelingseten een vis is die ze hier *hilsha* noemen.

‘En wanneer heb je die voor het laatst gegeten?’

‘O, dat weet ik niet...’

Documentairemaker Morgan Spurlock probeerde een maand lang alleen op fastfood te overleven. Hij deed er verslag van in de documentaire Super Size Me. In het boek *Vet, Vetter, Vetst!* beschrijft hij de achtergronden van de relatie tussen fastfood en zwaarlijvigheid.

M. Spurlock, *Vet, vetter Vetst* (oorspronkelijke titel: *Don't Eat this Book*), Nederlandse vertaling door Studio Imago, A.W. Bruna Uitgevers BV, Utrecht 2005, p. 249-250.

Vet!

Jémig, dit eten maakt me zo ziek. Het is niet meer dat ik het niet wil eten: zodra het mijn tong raakt, walg ik. Het is zo vet. Zodra ik ook maar iets eet dat gefrituurd is, de kipsandwich of de friet ofzo, heb ik het gevoel te gaan ontploffen. Het is zo smerig. Ik heb er genoeg van. Ik heb het gehad met die hele rotfilm.

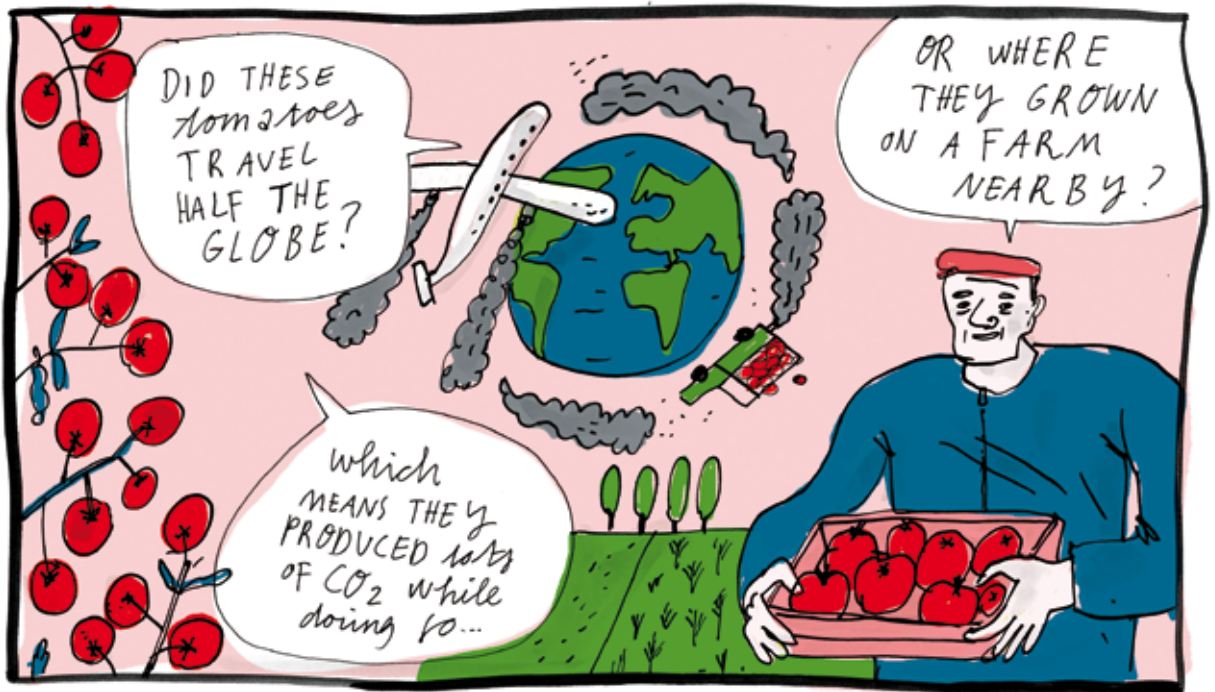
Het gekste is nog wel dat ik, hoe slecht ik me ook voel als ik klaar ben met eten, ik er nog steeds naar verlang. Voortdurend. Ik kan me nóg zo afschuwelijk voelen, ik wil nog steeds meer. Daarnet nog kon ik eigenlijk mijn kipsandwich niet op, maar toen dacht ik: o, ik wil nu een Sundae Ijs... Ik ben op het punt gekomen waarop ik zelfs droom over het eten ervan, echt waar. Ik ga slapen en droom dat ik naar McDonalds ga en de hele dag hetzelfde eet. De eentonigheid van mijn leven vloeit over in de eentonigheid van mijn dromen.

In de hoop dat hij beter was, heb ik de groenteburger geprobeerd. Hij was het allerergst. De burger was bedekt met zo'n kleverige bruine saus die denk ik moest zorgen voor het 'gerookte' aroma, de 'vleessmaak' en het 'mesquite' elan. Ik vond hem stuitend. De burger smaakte naar fijngemalen zweetsokken. Mmm, zweetsokken. Gerookte zweetsokken.

Tegen het einde van mijn dieet klom ik volledig spontaan in het klimrek in een McDonald's speelruimte. Mijn lichaam schreeuwde om beweging. Ik heb met de kinderen gespeeld en het was leuk. Maar na twee minuten moest ik er alweer uit omdat ik buiten adem was. Ik hijgde en pufte en dacht dat ik flauw ging vallen. Het was pathetisch.

...

de Schutter — Politici moeten leren van experimenten

Voedsel is een mensenrecht, maar hoe voeden we de wereld? Dat is niet zozeer een technisch, maar vooral een politiek probleem. Daarom moeten alle betrokkenen bij de voedselproductie gehoord worden, ook de kleinste. Een pleidooi voor voedseldemocratie.

Door Marijn Bouwmeester

De Belgische jurist Olivier de Schutter zet zich al jaren op verschillende manieren in voor niets minder dan een radicale verandering van het mondiale voedselsysteem. Al in zijn tijd als rapporteur van de VN (2008-2014) hield de Schutter zich bezig met ‘het recht op voedsel.’ Hij is hoogleraar recht aan de Katholieke Universiteit van Leuven en gasthoogleraar aan diverse buitenlandse universiteiten zoals SciencesPo in Parijs. De Schutter is daarnaast lid van de stuurgroep van het Monsanto Tribunal dat van 14 tot 16 oktober dit jaar plaatsvindt in Den Haag. Vorig jaar richtte De Schutter IPES-food (International Panel of Experts on Sustainable Food Systems) op, een panel van internationale experts voor de hervorming en verduurzaming van onze voedselsystemen. Het eerste IPES-rapport, dat begin juni verscheen, spreekt zich uit tegen de industriële landbouw en voor een voedselsysteem waarin biodiversiteit, bodemvruchtbaarheid en agro-ecologische principes centraal staan (zie p.13). De Schutters drukke reischema stond geen live interview toe, onderstaand interview is het resultaat van een intensieve mailwisseling.

Mensen die pleiten voor industriële landbouw zeggen vaak: we kunnen niet zonder die grootschaligheid, want we moeten in 2050 de wereld kunnen voeden. Waarom klopt dit niet volgens u?

“Het idee dat het niet mogelijk is om negen miljard monden te voeden met duurzame landbouw is een van de grootste obstakels bij de overgang naar weerbare

agro-ecologische landbouwsystemen met een grote diversiteit. De gedachte dat industriële landbouw dat wel kan, veronachtzaamt de enorme inefficiëntie en verspilling van ons huidige voedselsysteem. Men promoot grootschalige industriële systemen, maar vergeet dat die alleen maar uit zijn op het vermeerderen van de calorieënproductie. Dat gaat zowel ten koste van kleine boerderijen als ten koste van de voedselkwaliteit. De impliciete boodschap van deze ‘productivisten’ is dat kleine boerderijen minder productief zijn. Maar kleine boeren, die gevarieerder werken, zijn naar verhouding juist heel productief. Ze gebruiken minder water en zijn efficiënter in hun landgebruik. Wel zijn ze arbeidsintensiever en daarom minder competitief in de ‘kostenefficiënte’ voedsel economie die we hebben gecreëerd.”

Wat zouden we moeten doen om mondiale voedselzekerheid te garanderen?

“Degenen die honger hebben zijn de armen. Hun koopkracht is onvoldoende om voedsel te kopen op de markt en ze zijn niet in staat hun eigen voedsel te produceren. Ze hebben geen werk, krijgen te lage lonen en hebben geen toegang tot sociale zekerheid. Onder die groep scharen we ook boeren die weinig of geen land hebben en met moeite zelfvoorzienend zijn, of die van tijd tot tijd op grote boerderijen werken. Al deze problemen moeten aangepakt worden: fatsoenlijk werk, het verbeteren van sociale zekerheid en ondersteuning aan kleinschalige familiebedrijven. Als we alleen inzetten op het verhogen

van de productie en niet hierop, zal de honger niet verdwijnen.”
Honger is dus geen technisch, maar een politiek probleem?

“Honger betekent dat mensen te weinig te eten hebben om zich in leven te houden en gezond te blijven. Het is een vorm van ondervoeding; de andere vormen zijn gebrek aan micronutriënten (zoals vitamines en mineralen) en obesitas. Deze drie hangen met elkaar samen. Omdat honger een primaire, lichamelijke behoefte is, denkt men dat het een uitdaging is voor landbouweconomen en (plant)veredelaars. Maar het is een probleem van sociale rechtvaardigheid. Amartya Sen vatte dat prachtig samen aan het begin van zijn boek *Poverty and Famines* (1981) “Honger is het kenmerk van mensen die niet genoeg te eten hebben. Het betekent niet dat er niet genoeg eten is.”

Wat vindt u van de claim van de biotechsector en veel van uw wetenschappelijke collega's dat we biotechnologie nodig hebben om de wereld te voeden? Niet zo lang geleden hebben 109 wetenschappers, onder wie enkele Nobelprijswinnaars, dit opnieuw onderstreept. Ze vroegen daarbij de groene beweging om hun weerstand tegen GGO's (genetisch gemodificeerde organismen) op te geven.

“Helaas zijn deze Nobelprijswinnaars, waarvan er slechts enkelen gespecialiseerd zijn in armoedebestrijding en landbouw, misleidend: in de brief staan diverse feitelijke onjuistheden. Gouden Rijst, ofwel genetisch gemodificeerde rijst met het doel gebrek aan vitamine A bij kinderen te compenseren, is niet

mislukt vanwege Greenpeace. Die heeft er alleen voor gezorgd dat verbroken beloften aan het licht kwamen. Gouden Rijst is mislukt omdat het niet werkt, agronomisch gezien. Daarom blijft het maar in het proefstadium. Het is ook niet zeker of Gouden Rijst een tekort aan vitamine A kan oplossen. Het is jammer dat wetenschappers zich hebben laten meeslepen in een PR-actie die gebaseerd is op een gekleurd beeld van de realiteit.”

U bent lid van de stuurgroep van het Monsanto Tribunaal dat in oktober plaatsvindt in Den Haag. Waar gaat het om?

“Het internationale Monsanto Tribunaal is opgezet om slachtoffers van de biotechnologische landbouw-gigant Monsanto een stem te geven en om een juridisch oordeel te vellen over hun aantijgingen. Op die manier kunnen er op nationaal niveau gerechtelijke stappen worden ondernomen. We hopen dat slachtoffers daarmee in hun eigen land genoegdoening krijgen voor wat hen is aangedaan. Overheden moeten mensenrechten beschermen die bedreigd worden door de activiteiten van bedrijven als Monsanto. Het is een nieuwe vorm van activisme, het juridische verbinden met sociale bewegingen, in de hoop straffeloosheid beter te kunnen bestrijden.

Het tribunaal zal vooral gebruik maken van bestaande internationale wetten op het gebied van mensenrechten. Maar het zal ook kijken naar het gedrag van het bedrijf als een voorbeeld van ecocide (volkerenmoord door aantasting van de leefomgeving –red.) om te laten

zien dat ecocide onderdeel moet worden van het internationaal strafrecht. Daarbij gaat het vooral om bewustwording.”

Vindt u dat we van GGO's af moeten?

“Het debat over GGO's is slechts een klein onderdeel van een veel groter debat over de richting die de landbouw op moet. Wat veel belangrijker is, is de keuze tussen eenvormige, industriële landbouw, waar biotechnologie onderdeel van is, en agro-ecologie. Dáár zou het debat over moeten gaan. GGO's roepen ernstige vragen op als het gaat om voedselveiligheid, het milieu en de economische levensvatbaarheid van boeren in een uniform systeem, dat ze afhankelijk maakt van enkele leveranciers voor zaden, pesticiden en meststoffen. We weten nog niet wat de langetermijngevolgen zijn van GGO-voedsel en we hebben een enorm verlies aan biodiversiteit. Ook maak ik me zorgen over de opkomst van *superweeds*, zogenaamd superonkruid dat bestand is tegen bestrijdingsmiddelen.”

U heeft als VN-rapporteur de gevolgen van biotechnologie voor boeren in ontwikkelingslanden bestudeerd. Kunt u daar een conclusie uit trekken?

“Nee, want je kunt geen algemene conclusie trekken. Een voorbeeld is BT katoen, genetisch gemodificeerd katoen dat zelf insecticiden produceert. Dat heeft voor bepaalde boeren in India tot verbetering geleid, namelijk voor hen die toegang hebben tot fatsoenlijke leningen, markten en genoeg eigen land. Heel veel andere

boeren, vooral de armsten die van geldschietters afhankelijk zijn en maar kleine stukjes – met een hypotheek belegd – land bewerken, zijn zwaar getroffen door deze technologie. Wat me duidelijk is, is dat oplossingen die goed zijn voor de gemiddelde Amerikaanse boer in de Mid-West, niet per se goed zijn voor boeren uit het Zuiden die op veel kleinere schaal en onder heel andere omstandigheden werken.”

Wat voor politieke stappen moeten er volgens u gezet worden?

“De verschuiving naar agro-ecologische landbouwsystemen met meer variatie, moet overal gebeuren, maar h^oe het moet gebeuren, verschilt per plek. Dat komt doordat deze systemen zich overal anders hebben ontwikkeld. In Europa moeten in de eerste plaats ‘externaliteiten’, zoals milieueffecten en sociale gevolgen van de productie, in de prijs worden opgenomen. Daarnaast is er stevig sociaal beleid nodig om ervoor te zorgen dat de koopkracht van lage inkomens toeneemt. En natuurlijk: er is veel meer steun voor agro-ecologische praktijken nodig, zodat zij hun producten onder betere omstandigheden kunnen verkopen zonder afhankelijkheid van de grote inkopers. Dat is ingewikkeld, want hiertoe moeten meerdere beleids-terreinen samenkomen. Als de prijzen bijvoorbeeld omhoog gaan zon-

der dat bevolkingsgroepen met een laag inkomen erop zijn voorbereid, gaat het mis. Daarom pleit ik voor een gezamenlijk Europees voedselbeleid.”

Op de Voedsel Anders conferentie in Wageningen in februari, sprak u over het belang van alternatieve voedselnetwerken, en vooral over uw zorg dat ze zich volledig los van het politieke domein ontwikkelen. Hoe ziet u de relatie tussen de politiek en deze netwerken?

“De representatieve democratie, waarin politieke partijen en professionele politici de hoofdrol spelen en waarin mensen eens in de zoveel jaar stemmen om een mandaat aan hun vertegenwoordigers te geven, loopt op zijn einde. De kloof tussen bevolking en politieke klasse is vergroot, mensen zijn beter geïnformeerd en ongeduldiger: ze willen meer politiek, niet minder. Ze beseffen dat het huidige beleid de race tegen de klok aan het verliezen is: grondstoffen raken op en het milieu staat steeds meer onder druk. De alternatieve voedselnetwerken zijn ontstaan uit dit ongeduld. Mensen willen niet wachten op de politiek, ze willen hun eigen oplossingen. De rol van de politiek is daardoor niet minder belangrijk, maar hij verandert. In plaats van allerlei maatregelen te bedenken en economische prikkels te geven, moeten politici naden-

ken over de vraag hoe ze burgers in staat kunnen stellen om initiatieven te nemen die passen in hun lokale context. Lokale politiek, op regionaal of stedelijk niveau, wordt belangrijker.”

U bent een groot voorstander van stedelijk voedselbeleid. Maar als inwoner van Utrecht merk ik dat het vaak ontbreekt aan beleid dat de afdelingen overstijgt. Wat kan de overheid daaraan doen?

“Dit is precies de reden dat we gezamenlijk beleid nodig hebben op elk niveau! Er worden op dit moment twee beleidsmatige fouten gemaakt. Ten eerste: er is geen coördinatie van de verschillende beleidsterreinen: landbouw, onderwijs, milieu, plattelandsontwikkeling, mobiliteit. Ten tweede slaagt men er niet in de dominantie van de grote actoren in het voedselsysteem te bestrijden, de agrovoedselbedrijven, inclusief de inkopers en verwerkers en vooral de grote retailers. Er zijn twee manieren om deze fouten recht te zetten. Een daarvan is het ontwikkelen van multisectorale strategieën, zoals het verbeteren van de consistentie in het beleid door middel van meerjarenplannen en goede processafspraken. Dit zien we op stedelijk niveau bijvoorbeeld in het Milaanse stedelijk voedselbeleid (2015), en op nationaal niveau bijvoorbeeld in actieplannen om obesitas te

Het Monsanto Tribunaal 14-16 oktober in Den Haag

Het Monsanto Tribunaal is een internationaal initiatief om zaadveredelingsbedrijf Monsanto aansprakelijk te stellen voor schendingen van mensenrechten, misdaden tegen de menselijkheid en ecocide. Vooraanstaande rechters zullen getuigenissen horen van slachtoffers, en een advies geven volgens de procedures van het Internationale Gerechtshof.

Gelijktijdig vindt een publieksbijeenkomst plaats met verschillende internationale NGO's en activisten. Leden van het organiserend comité zijn o.a. Vandana Shiva, Corinne Lepage, Marie-Monique Robin, Olivier de Schutter, Gilles-Eric S eralini en Hans Herren. > www.monsanto-tribunal.org

bestrijden. Maar ook op mondiaal niveau, waar afspraken worden gemaakt over voedselzekerheid en het gecoördineerd bestrijden van ondervoeding. Een andere tactiek is inzetten op lokale vernieuwing: korte ketens en directe lijnen tussen boer en consument; stadslandbouw; schoolprogramma's met boerderijen en ga zo maar door. Deze vernieuwingen komen vaak uit de samenleving en niet vanuit de overheid, maar die moet wel ondersteuning bieden. Volgens mij is de uitdaging nu om de veelbelovende ontwikkelingen te versterken, goede praktijkvoorbeelden eruit te pikken en te kijken naar hindernissen: waarom mislukken sommige initiatieven en hoe kan dit door middel van beleid worden voorkomen? Met andere woorden: hoe kunnen we ervoor zorgen dat beleid consistent is en er vanuit de hele overheid ingezet wordt op het veranderen van de obesogene (dikmakende) omgeving, en tegelijkertijd het maximale uit het potentieel van de initiatieven halen die dat ook beogen."

U gebruikt vaak de term voedseldemocratie. Wat is dat en hoe werkt die?

"Voedseldemocratie betekent het verbeteren van transparantie, participatie en aansprakelijkheid in de besluitvorming rond voedsel- en landbouwbeleid. Daarbij hoort ook de ontwikkeling van overkoepelende projecten, zoals het opzetten van congressen over voedselbeleid. Voedseldemocratie is cruciaal, want overheden zijn anders de gevangenen van de grote spelers in de agrovoedsel-systemen. Die zijn niet geïnteresseerd in het alge-

meen belang of in de gevolgen van industriële voedselsystemen op langere termijn. Zolang de andere, meer versnipperde stemmen niet gehoord worden, zal de politiek zich beperken tot de bekende oplossingen en zullen zelfs de meest progressieve politici geen gehoor vinden voor hervormingen."

Hoe kunnen kleine initiatieven, die vaak afhankelijk zijn van vrijwilligers, impact krijgen?

"Dat die initiatieven klein zijn, betekent niet dat ze geen impact kunnen hebben. Zo verloopt sociale vernieuwing altijd: in het begin zijn de vernieuwers redelijk geïsoleerd. Ze verzinnen nieuwe manieren van productie en verkoop, soms volledig tegen de stroom in. Maar in verloop van tijd creëren deze vernieuwers nieuwe sociale normen die anderen langzamerhand zullen volgen. Degenen die achterblijven lijden uiteindelijk imagoschade. Kleinschaligheid is juist een voorwaarde voor succes, want dat betekent dat het initiatief is aangepast aan de lokale context. Misschien is het wel een illusie dat politici zoeken naar manieren om initiatieven te doen groeien en er ruimte voor te creëren. De bijdrage van politici is leren van de experimenten, begrijpen welke hindernissen er zijn en een nieuwe weg in te slaan, zodat de hele samenleving in beweging kan komen."

/

Met dank aan Hans van Scharen

agro- ecologie

Voedsel wordt niet in de supermarkt gemaakt: het komt op ons bord door een samenspel van productie, distributie en consumptie. De omgang met alle aspecten van voedselsystemen, vanuit een perspectief van duurzaamheid, heet agro-ecologie. Een introductie.

Door Marjolein Visser

Als kind stelde ik ooit de retorische vraag aan mijn moeder of het waar is dat 'alles wat we gebruiken en verbruiken van de natuur komt'. Terugblikkend moet ik een agro-ecologe avant la lettre geweest zijn. Ik speelde en hielp graag op een van de (conventionele maar nog kleinschalige) boerderijen in onze straat. Ik kom uit een kook- en moestuinfamilie waar goed eten, liefst zelf gekweekt, er met de paplepel werd ingegoten. Bovendien koesterde ik een bijna mystieke verering voor de natuur. Ik moet toen al gevoeld hebben dat de drie sferen landbouw, eten en natuur niet altijd vanzelfsprekend samengaan. Ik ervoer dat op de boerderij niet noodzakelijk goed wordt gegeten: industrieel wittebrood zonder korst, gedoopt in de allergeedkoopste robusta koffie. Dat daar bepaald niet zachtzinnig werd omgegaan met natuur, bovendien zonder opgave van redenen: zwaluwjongen uit de stalnesten halen en voor de hond gooien; schitterende hoogstamboomgaarden uit de weg van de tractor ruimen, stikstofmeststoffen strooien tot in de beek, akkerranden kapot spuiten. Maar ons 'beter' eten thuis was ook niet noodzakelijk op een natuurvriendelijke wijze tot stand gekomen. En in onze natuurvriendelijke moestuin mislukten soms oogsten door invasies van mensenvriendelijke natuurwezens... Waarom was het zo en niet anders?

Kennis van huis en akker

Wat ik toen niet vroeg, maar wat me wel al bezighield, is hoe het komt dat de meesten van ons niet (meer) gewoon van de natuur kunnen plukken zoals andere dieren dat doen. Hoe komt het dat we ons vooral voeden met 'vreemde' planten en dieren die, overgelaten aan zichzelf, niet kunnen overleven? En hoe ver kunnen we gaan om stukken natuur

Het is naïef om biologische
landbouw agro-ecologisch
te noemen, want er
bestaat ook zoiets als
een grotesk verspillende
industriële bio-landbouw.

\

kapot te maken – te ‘ontginnen’ – om plaats te maken voor die vreemde planten? Hoe komt het dat er steeds meer mensen op de aardbol zijn, terwijl we niet overal zomaar nieuwe akkers kunnen maken? Die kindervragen draaiden steeds weer om het driehoeksverband natuur, eten en landbouw, en ze blijven maar oplaaien.

Heel kort gedefinieerd is agro-ecologie de ecologie van voedsel-systemen (Francis et al., 2003). Dit is uitdrukkelijk ruimer dan de ecologie van landbouwsystemen. Landbouw is slechts een schakel in het totale voedselsysteem van de mens. ‘Agro’ in agro-ecologie komt van het Latijnse ‘ager’ ofwel akker, land dat gewonnen is van bos of weide of iets daartussenin, dat min of meer ontdaan is van zijn spontane plantengroei om door de mens gedomesticeerde planten te telen, letterlijk het land te (ver)bouwen. De akker is de schakel tussen enerzijds de omringende ecosystemen, die mogelijk maken dat de mens überhaupt aan landbouw doet, en anderzijds wat de mens doet met de oogst (de verwerking en verdeling).

De opgave van landbouw is de bestendiging van de akker in tijd en ruimte: het op peil houden van zijn (bodem)vruchtbaarheid en hem beschermen tegen de invasie van onkruiden, ziekten en plagen. Dit onderdeel van de agro-ecologie zou je de agronomie kunnen noemen, de klassieke landbouwkunde. Maar er is meer aan de hand met die akker, en dat inzicht komt van zowel de ecologie, of letterlijk ‘kennis van het huis’, als de economie, of letterlijk ‘huishoudkunde’.

Lekkende kringlopen

Akkers functioneren binnen grotere mozaïeken van ecosystemen, kortweg landschappen, die hen – en ons dus ook – een rits diensten verlenen. In Europa heeft de landbouwende mens de overgrote meerderheid van de landschappen ontbost en gekneet tot wat ze nu zijn. Maar akkers nemen maar een klein deel van de ruimte in. Historisch gezien is de agro-ecologie in de eerste plaats gegroeid uit de studie van de verbanden tussen de componenten binnen één akker (bodem, plantjes en beestjes) en tussen die éne akker en de rest van het landschap. En voor de meeste agro-ecologen houdt het verhaal hier op. Dit is agro-ecologie in de enge betekenis van het woord.

Maar er zijn meer vragen: wat gebeurt er na de oogst met alle verschillende biomassa’s (*food, feed, fuel and fibre*) die van die akker komen? Hoeveel energie wordt er verbruikt bij de verwerking en de verdeling ervan? Hoeveel verliezen zijn er in de voedselketen? In welke mate profiteert de producent (boer) van de prijs die de consument voor zijn voedsel betaalt? Hoeveel boeren zijn er nodig om het voedsel van een stad te produceren, of omgekeerd, wat is het verband tussen ons dierlijk en plantaardig voedsel, de hoeveelheid land waarop we beslag leggen en het aantal boeren dat we daarvoor nodig hebben? En vooral, hoe zorgen we ervoor dat er boeren blijven bestaan om de

samenleving van voedsel te voorzien?

Met die grondvraagstukken komen we onvermijdelijk terecht in de menswetenschappen, die ons samenleven analyseren. Een klassieke ecologische vraag in verband met alle voedingsstoffen uit de oogst, is bijvoorbeeld: in welke mate is een bepaald voedselsysteem in staat kringlopen te sluiten? Dat kan becijferd worden en dan wordt er gewoonlijk vastgesteld dat er kleinere of grotere lekken zijn, afhankelijk van het bestudeerde voedselsysteem.

De vraag naar het waarom van lekkende kringlopen schreeuwt om methoden en concepten uit de menswetenschappen. De zoektocht naar minder lekkende systemen is dat ook, juist vanwege de grote afhankelijkheid van menselijke activiteiten voor wat op de akker gebeurt. Dat dit geen zuiver landbouwtechnische kwestie is, staat centraal in de agro-ecologie in de ruime betekenis van het woord. Daarop richt ik mij hier. De combinatie van becijfering met de vraag naar het waarom van die cijfers, vraagt om een combinatie van vooral natuurwetenschappen – die van nature de mens graag uitsluiten, omdat het dan plots ingewikkeld wordt – met wetenschappen die het menselijk gedrag en de menselijke samenlevingen bestuderen.

Less is more

Er is nogal eens sprake van begripsverwarring. Zo wordt agro-ecologie te dikwijls gezien als een nieuw landbouwsysteem. Dat is onjuist. Agro-ecologie is geen landbouwsysteem zoals zwerflandbouw, pastoralisme, natte-rijstteelt of gemengde landbouw dat zijn. Maar alle landbouwsystemen kunnen bestudeerd worden door agro-ecologen, op zoek naar oplossingen voor het voedselvraagstuk. Er bestaat niet zoiets als agro-ecologische landbouw, alsof al die andere systemen on-agro-ecologisch zouden zijn, en het is al helemaal naïef om biologische landbouw agro-ecologisch te noemen, want er bestaat ook zoiets als een grotesk verspillende industriële bio-landbouw, gericht op export, gebaseerd op sociale uitbuiting en absoluut niet kleinschalig.

Het is ook gevaarlijk om alle nieuwe termen die op ons afkomen agro-ecologische oplossingen te noemen. Concepten als de Nieuwe Groene Revolutie, met de inzet van een nieuwe generatie groene GGO's (genetisch gemodificeerd organismen), of ecologische intensivering moeten met de nodige omzichtigheid gehanteerd worden. Ze passen bijna allemaal binnen eenzelfde productiviteitsparadigma: 'méér (biomassaproductie) met minder', vooral minder (fossiele) energie. Kortom *more with less*. Daartoe zijn dan nieuwe technologieën nodig. Er zijn steeds meer mensen en bovendien zijn er steeds meer behoeften per individu. De totale vraag naar biomassa wordt onrustbarend groter. Er moet dus 'efficiënter' geproduceerd worden: meer output met minder input. In dat paradigma is er weinig plaats voor gedachten over het waarom van de behoefte aan meer. Ook de manier waarop de term 'efficiëntie' politiek gehanteerd wordt, wordt genegeerd.

Agro-ecologie is een wetenschap die voedsel-systemen analyseert, een sociale beweging en een serie praktijken. Die drie aspecten zijn onafscheidelijk.

Er is echter een ander paradigma dat stelt dat we misschien niet per se méér output nodig hebben maar wel andere, en dat we anders (met minder input) kunnen produceren als we minder, maar beter consumeren en minder weggooien, dus als we niet alleen het aanbod, maar ook de vraag aanpakken. Dan moet ook de vraag 'Hoeveel is genoeg en waarvan precies?' gesteld worden, die een caleidoscoop van onderliggende verbanden dekt.

Samengevat komt dit alternatief neer op *less is more*. *More with less* creëert een soort angstpsychose met nog net geen oorlogsmobilisatie als gevolg, terwijl *less is more* uitgaat van wat het precies is dat we nodig hebben en wensen om goed te leven, en hoe onze noden, verwachtingen en verzuchtingen zowel biologisch als cultureel ingevuld worden.

Naarmate onze landbouw in de loop van de laatste eeuw gekapitaliseerd en geïndustrialiseerd werd, groeide ook de kritiek op de (eveneens groeiende) uitwassen ervan. Die kritiek kwam uit allerlei hoeken van de samenleving en had economische, sociale, ecologische en culturele facetten. Hoe meer de landbouw werd omgewrocht tot een industriële en kapitaalintensieve activiteit, hoe meer de zoektocht naar alternatieven een georganiseerde tegenstroom werd, uitmondend in onder meer agro-ecologie als nieuw toverwoord. Daarom beschouwen sommigen de agro-ecologie niet enkel als een wetenschap of een verzameling praktijken, maar ook als een sociale beweging.

Agro-ecologie in de ruime zin van het woord is dus geen apart landbouwsysteem, maar wel een wetenschap die voedselsystemen als door de mens gemaakte en beheerde ecosystemen analyseert, en tegelijkertijd ook een sociale beweging en dekterm voor een serie praktijken. Die drie aspecten zijn onafscheidelijk, als in een triptiek.

Tegenstroom

De term agro-ecologie is voor het eerst gevallen in het interbellum, ongeveer gelijktijdig in Duitsland en de Verenigde Staten, en kwam van agronomen en biologen die bezig waren met gewasecologie en plantenbescherming. Niet toevallig viel dit samen met een periode van hevige experimenten met kunstmest, stikstofmeststof in het bijzonder, waarvan we nu weten dat te grote dosissen planten gevoeliger maken voor ziekten en plagen. Het was ook de tijd van de georganiseerde introductie van nieuwe gewassen van het ene continent in het andere, en veredeling van gewassen, met alle nieuwe (vaak ecologische) problemen vandien.

Grote verbanden tussen deze problemen werden niet gelegd, want ook de ecologie stond toen nog maar in kleine kinderschoentjes, in de marge van de biologie en agronomie. De sociale bewegingen van toen stredden voor ontvoogding van de arbeidersklasse of van vrouwen. 'Milieu' of 'levenskwaliteit' bestonden niet als politieke vraagstukken. Er waren ook nauwelijks alternatieve landbouwmethoden, al waren

er pioniers zoals sir Albert Howard (1873-1947), die met het inzicht van nu misschien wel de 'vader der agro-ecologische triptiek' kan worden genoemd. Tot de jaren zeventig bleef de term agro-ecologie beperkt tot de wetenschap en de akker in enge zin. Vanaf die tijd maakte de ecologie een fenomenale groei door tot een volwaardige systeemwetenschap, en ontstond een tak van de ecologie die zich bezighield met agro-ecosystemen. Gevoed door het groeiende besef dat er dingen grondig fout liepen in het industrialisatieproces van onze voedselsystemen, is op die manier de wetenschappelijke agro-ecologie uiteindelijk buiten de akker getreden. Interessant historisch feit: de agro-ecologie is een kind van de ecologie en niet van de agronomie.

Tegelijkertijd ontstonden sociale bewegingen die pleitten voor een ander ontwikkelingsmodel in het algemeen, en een ander landbouwontwikkelingsmodel in het bijzonder. Boeren en burgers begonnen op eigen houtje de landbouw opnieuw uit te vinden, zodat er nu ook sprake is van 'agro-ecologische technieken'. Deze herontdekking van de landbouw, buiten het establishment ten dienste van de industrie om, en los van het hele systeem van vulgarisatie van technologische pakketten, was cruciaal voor de verruiming van de agro-ecologie als wetenschap van de akker naar buiten de akker. Die verruiming was geïnspireerd op het werk van al die uiterst onwetenschappelijke pioniers, voor wie het vechten was om te overleven, en werd uiteindelijk niet door agronomen teweeggebracht, maar door ecologen uit de sociale bewegingen. De agro-ecologische triptiek is het resultaat van het doordruppelen van een maatschappelijke tegenstroom in de academische wereld. Vandaar die onafscheidelijkheid van praktijk, sociale beweging en wetenschap.

Efficiëntie

De klassieke landbouweconomie houdt ons voor dat er in de landbouw drie productiefactoren zijn: land, arbeid en kapitaal. Voor orthodoxe economen, voor wie alles om geld draait, is de productie van een ton graan 'efficiënt' als de kostprijs lager ligt dan de marktprijs. Gevolg: als er moet worden geïntensiveerd, zal dat proces 'spontaan' via meer input van de laagst geprijsde productiefactor verlopen, vooral als de prijs van de output onder druk komt te staan door overproductie en marktverzadiging.

Dat is te eenvoudig voor agro-ecologen, voor wie het in de eerste plaats niet om geld, maar om energie gaat. Land, arbeid en kapitaal zijn drie verschillende uitingen van energie, ook al is de precieze omzetting van hectaren land, arbeidstijd en geld in Joules stof voor debat. Er zijn inderdaad verschillende vormen van energie: hebben we het enkel over zonne-energie die door fotosynthese wordt omgezet in biomassa, of ook over de dierlijke en menselijke energie die uit die biomassa wordt gehaald om weer nieuwe biomassa te maken? Of rekenen we enkel met de fossiele (niet-hernieuwbare) energie die we in

De winnaars van vandaag in de schaalvergrotingswedloop kunnen morgen bij de verliezers horen.

\

het productieproces steken? Typisch voor landbouw is een verweving van al die verschillende energieën. De productie en consumptie van een ton graan is logischerwijze ecologisch rendabel (energetisch efficiënt) als er meer energie uitkomt dan dat er door de mens ingestoken wordt. Via het intensiveringsproces op basis van goedkope fossiele energie is die energie-efficiëntie schrikbarend gezakt en zelfs onhoudbaar laag geworden, maar de crux is dat in een monetaire economie niemand rekent met energie-efficiëntie.

Dus kunnen we in een tweede fase energie omzetten in geld, maar dan moeten we het eens worden over de 'juiste' prijs van de verschillende vormen van energie. Hiermee belanden we onvermijdelijk in politieke wateren. Knelt hier geen schoentje? Jawel. Een enorm knelpunt is bijvoorbeeld dat onze fossiele energie veel te laag geprijsd wordt ten opzichte van andere energievormen, waardoor de monetaire productiviteit van fossiele energie vele malen hoger is dan de monetaire arbeidsproductiviteit of de monetaire productiviteit van het land (arbeid en land worden steeds duurder in onze context). Schaalvergroting is het paradigma bij uitstek van de orthodoxe economen om 'efficiënt' te produceren. Maar vergeten wordt dat dit enkel mogelijk is met machines en infrastructuren gemaakt met en draaiende op fossiele brandstof, waarvan de prijs bepaald is volgens een monetaire efficiëntielogica (zo laag mogelijk ten opzichte van dierlijke en menselijke arbeid). Een pittig detail is dat juist in de landbouw schaalvergroting door schaalvergroting heel snel omslaat in het omgekeerde...

Nooit hebben we zulke hoge opbrengsten graan per hectare per jaar gehad als vandaag, maar die zijn niet ecologisch efficiënt geproduceerd. Bovendien zijn deze fenomenale naoorlogse opbrengstverhogingen voor een groot deel ten koste gegaan van stro- en wortelproductie van datzelfde graan, waarvan de ecologische functies tot nu toe schromelijk worden onderschat. Als we kijken naar wat er op de keukentafel uiteindelijk overblijft van de geogste graanenergie, ligt het efficiëntievraagstuk weer anders. Met graan dat door de darmen van een kip, koe of varken is gegaan, is er duidelijk sprake van een lagere energieopbrengst dan met graan dat rechtstreeks in onze mond komt. En als we brood weggooiden (soms wel de helft van wat we kopen), denken we echt niet meer aan efficiëntieverlies, of het nu om geld of energie gaat.

Ons huidige voedselsysteem zuipt olie. Bovendien is er nauwelijks nog opbrengstverhoging met de nieuwe rassen op het veld (tenzij met ecologisch onaanvaardbare *trade-offs*) en nog verdere mechanisatie zal de arbeidsproductiviteit nauwelijks doen toenemen. Steeds meer studies tonen aan dat het gebruik van pesticiden en kunstmeststoffen catastrofaal is (geweest) voor de gezondheid van ons voedselsysteem, met effecten die ons nog lang zullen heugen. Samen met de verwachte olieschaarste, is deze illustratie van de wet der afnemende meeropbrengsten een fantastisch agro-ecologisch argument om te pleiten tegen verdere

kapitaalsintensivering (en dus schaalvergroting) van onze landbouw, én voor een terugkeer naar een lagere arbeidsproductiviteit met, paradoxaal genoeg, een interessantere energie-efficiëntie. Helaas wil dit zeggen dat voedsel relatief duurder moet worden en meer van ons huishoudbudget opeet. En dat is natuurlijk vloeken in de (landbouw)politieke kerk!

Twijfel

De landbouw- en voedselcrisis is maar een dimensie van onze multi-dimensionale crisis, maar wordt door vele waarnemers waargenomen als de sokkel van de andere dimensies. De rauwe waarheid is nu eenmaal dat voedsel een primaire behoefte is. Die crisis zal zich verdiepen en verbreden zolang we ons blijven opsluiten in paradigma's die niet meer kloppen, maar waaraan we ons halsstarrig vastklampen als strootjes in een woelige oceaan, omdat er anders ook nog eens een identiteitscrisis blijkt – de kortste weg naar de verdrinkingsdood.

De kracht van agro-ecologie ligt in haar systemisch karakter.

We kunnen nu gedocumenteerd terugblikken op onze landbouw- en voedselgeschiedenis, over de grenzen van disciplines heen communiceren, gevalsstudies analyseren met concepten uit de systemiek die ook op de andere crisisdimensies toepasbaar zijn. Dankzij nieuwe inzichten kunnen we nu gericht politieke stappen zetten ter voorbereiding van de volgende revolutie, niet alleen in de landbouw, maar in het hele voedselsysteem: postindustrieel, maar nieuw kapitalistisch. De sokkel van die revolutie is geen kwestie van duizendeneen mogelijkheden, wel van evenveel varianten op eenzelfde schema.

Het moet ons uiteindelijk dagen dat efficiëntie een uiterst relatief begrip is. Dat inzicht komt er als we beseffen dat het ook gaat om de herwaardering van de echte boerenstiel, het opkrikken van het zelfrespect van diezelfde boeren in hun dagelijkse besommeringen, de erkenning van een diepe identiteitscrisis onder de laatste der 'overlevers' van onze naoorlogse plattelandsexodus, zoals Geert Mak het zo krachtig uitdrukte in zijn boek *Hoe God verdween uit Jorwerd* (Mak, 1996). En het serieus nemen van de structurele twijfel die zich installeert, zelfs onder de winnaars van vandaag in de schaalvergrotingswedloop. Morgen kunnen ze immers bij de verliezers horen. Misschien gaat het ook wel om de behoefte aan een nieuw soortig verdedigingsbeleid om de schijnbaar niet te stuiten afname van zowel boeren als boerderijen in Europa om te turnen in een toename ervan. Het gaat om al die niet zo gemakkelijk in cijfers te vervatten kwesties. Dat is agro-ecologie.

/

Dit is de ingekorte versie van een artikel dat eerder verscheen in *Oikos*, het tijdschrift van de gelijknamige sociaalecologische Belgische denktank, zie www.oikos.be.

Literatuur

- E. Boserup, *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change Under Population Pressure* Earthscan, Oxford 1965.
- C. Francis, e.a., 'The Ecology of Food Systems', *Sustainable Agriculture* 22, 99-118.
- S.R. Gliessman, *The ecology of sustainable food systems*, CRC Press, USA 2006.
- G. Mak, *Hoe God verdween uit Jorwerd*, Olympus/Contact, Amsterdam 1996.
- J.A. Tainter, *The collapse of complex societies*, Cambridge University Press, Cambridge 1988.
- F. Westerman, *De graanrepubliek*, Atlas, Amsterdam/Antwerpen 1999/2001.
- A. Wezel, e.a., 'Agroecology as a science, a movement and a practice. A review', *Agronomy for Sustainable Development* 2009, 1-13.

Ethische dilemma's rond agro-ecologie

Voedselproductie volgens de methode van de agro-ecologie verlangt een complexe verhouding tussen sociale en fysieke processen. Dat leidt tot spanningen tussen waarden. De belangrijkste dilemma's op een rijtje.

Door Michiel Korthals

Ik bezoek met agro-ecoloog Miguel Altieri een aantal biologische boerderijen. Bij een akkerbouwer heerst de schimmelziekte fytoftora op het aardappelveld. De boeren poten de aardappelen steeds op een ander stuk land (roteren), maar dat helpt niet. Ze spuiten toegestane biologische middelen om de pest te bestrijden en ze zoeken via kweekprocessen naar een resistente aardappel. Dan vraagt Miguel: waarom zoeken jullie niet naar eetbare gewassen en bomen die deze pest ofwel aantrekken om het veld schoon te maken, of die de pest, om het aardappelveld heen gepland, afschrikken?

Als je met een ploeg de aarde bewerkt, er kunstmest op strooit, en chemische bestrijdingsmiddelen overheen spuit, dan heeft deze aanpak een andere sociale impact, en ander sociale vooronderstellingen, dan wanneer je dat niet wilt doen. In het eerste geval heb je fabrieken, infrastructuur en distributienetwerken nodig om de middelen te produceren en wetenschappelijke instituten om onderzoek naar zaden te doen. Ook heb je burgers nodig die genoeg nemen met aantasting van biodiversiteit, zwaar verwerkte voeding (*junkfood*), klimaatverandering en andere 'ongemakken'.

Agro-ecologie daarentegen wil geen andere input gebruiken dan gewassen en bomen (*less is more*). De aanwezige microben en stofwisselingsprocessen moeten het werk doen en daarmee is een sociale context gegeven van actieve boeren en consumenten en een benadering van onderzoek die is gericht op agro-ecosystemen (Altieri 2011).

Sociale consequenties

Geen enkele landbouwtechnologie is maatschappelijk neutraal. Agro-ecologie is zowel een wetenschappelijke benadering van landbouw en voeding, als een sociale, culture en politieke benadering (Tomich 2011). De weigering om zo min mogelijk externe input te gebruiken, en alleen in te spelen op de stofwisselingsprocessen in

bodem en lucht, heeft vergaande sociale consequenties. De consumenten zullen hun etensvoorkeuren af moeten stemmen op wat in de agro-ecologie voor mogelijk wordt gehouden. Wereldwijde handel en transport van primaire producten en voedingsmiddelen zijn slechts beperkt mogelijk, want dergelijke handel vereist monoculturen, dat wil zeggen specialisatie op één enkel gewas. Voor de agro-ecologie geldt dat ieder stukje landbouwgrond, om goede opbrengsten te hebben, voldoende biodiversiteit moet tonen. Monoculturen zijn dus uitgesloten. Hoe groter de agrobiodiversiteit, hoe groter de opbrengsten. Grote bevolkingsgroepen, onder andere in de steden, zullen zich ook moeten inspannen om deze vorm van landbouw tot een blijvend succes te maken, zowel door het aanpassen van de voorkeuren van hun consumenten, als door de keuze van de plaatsen van de akkers in of in de buurt van een stad. Er zijn al veel gebieden in de wereld, zoals China, India, Indonesië en Cambodja, waar deze complexe verhouding tussen sociale en fysieke processen wordt uitgetoet en tot de algemene landbouwbenadering zijn geworden.

Voor de goede orde: agro-ecologie vat ik hier op als een paraplueterm voor alle *low-input intensification* benaderingen, zoals *System of Rice Irrigation (SRI)*, *integrated pestmanagement*, *conservation agriculture*, *permaculture* en voedselbossen (Stoop 2011; Uphoff 2015). De opbrengsten zijn soms ongelofelijk hoog, hoger dan bij de industriële landbouw (Tomich 2011; Uphoff 2015). Al deze benaderingen hebben hun maatschappelijke context en impact. Biologische landbouw valt dus niet onder agro-ecologische landbouw, maar staat ergens tussen industriële en agro-ecologische landbouw in.

In het vervolg zal ik mij concentreren op een viertal ethische dilemma's die met agro-ecologie verbonden zijn. Het zijn dilemma's, geen ethische bezwaren, want die kan ik moeilijk ontwaren (zie ook Korthals 2014). Agro-ecologie is duurzamer, natuurvriendelijker, socia-

ler en in veel gevallen productiever dan de industriële landbouw. Bovendien kan agro-ecologie de grote kloof tussen voedselproductie en consumptie overbruggen. Deze kloof betreft een existentieel probleem: wanneer burgers niet meer intensief betrokken zijn bij wat ze dagelijks eten en daaraan geen plezier en voldoening meer ontlenuen, dan ontstaan vormen van vervreemding die tot ongezond eten (obesitas!), paniekgedrag, voedselverspilling en 'dikke iks' leiden (Korthals 2002). Niettemin, agro-ecologie kent minimaal vier ethische dilemma's, die in verband staan met opbrengsten, werk, kennis en gerichtheid op boeren of consumenten. Dilemma's zijn spanningsvelden tussen waarden; waarden kunnen niet allemaal tegelijk worden gemaximaliseerd, omdat ze soms in conflict met elkaar komen. Alleen via een harmonie van optimalisatie is het mogelijk tot aanvaardbare oplossingen ervan te komen.

Zelfvoorziening versus wereldmarkt

De industriële landbouw- en voedingsnetwerken halen de ingrediënten van over de hele wereld. Alleen de goedkoopste productie telt. Milieukosten en andere kosten die niet in geld uitgedrukt zijn, tellen niet. Bovendien zijn deze netwerken heel erg afhankelijk van olie: achttien vrachtschepen produceren evenveel uitstoot van broeikasgassen als het hele mondiale autopark in een jaar. Honger is met de industriële landbouw in het geheel niet uitgebannen. Agro-ecologie vertrekt vanuit de gegevenheden van bodem, klimaat en lokale sociale netwerken. Voedselsoevereiniteit is de kern; deze uitgangspunten betekenen dat het er niet om gaat de goedkoopste ingrediënten overal vandaan te halen. Ook is het buitengewoon onverstandig dat één land al het voedsel produceert voor andere landen. Zoiets heeft roofbouw tot gevolg en leidt tot monoculturen bij het producerende land en grote afhankelijkheid bij het ontvangende land. Niettemin kan het voorkomen dat in een gebied de oogsten mislukken,

Geen enkele landbouwtechnologie is maatschappelijk neutraal. Ook agro-ecologie heeft vergaande sociale consequenties.

Moet lokale kennis of abstracte, wetenschappelijke kennis de overhand krijgen?

/

bijvoorbeeld door een langdurige droogte of juist door regenstormen of de uitbarsting van een ziekte. De lokale voedselnetwerken hebben dus wel een soort vangnet nodig bij dergelijke calamiteiten en gebrekkige oogsten. Het vangnet kan niet bestaan uit vrijhandel en ongelimiteerde machtsposities voor internationale ondernemingen. Er zijn al bepaalde regionale netwerken die hulp kunnen bieden bij dergelijke calamiteiten, maar verder experimenteren is nog wel nodig. Het dilemma betreft dus de vraag in hoeverre lokale of bovenlokale netwerken de voorkeur verdienen.

Handwerk versus machines

Agro-ecologie vereist behoorlijke kennis van botanische en andere eigenschappen van planten, metabolismen en andere verschijnselen. Agro-ecologie is daarom een vorm van kennisintensificatie, niet zozeer in de vorm van gedetailleerde en gespecialiseerde wetenschappelijke kennis, maar in de vorm van ervaringskennis en vaardigheden en natuurlijk communicatie en informatie. De agro-ecologische boeren moeten veel meer dan industriële boeren experimenteren en uitzoeken welke planten, struiken en bomen bij elkaar passen om een goede opbrengst te krijgen. Netwerken en kennisplatforms zijn uiterst belangrijk. De boeren moeten veel doen aan beheer (management) in verband met schimmels, microben en hun eigen inzet (Thakur 2010). De inzet is vaak juist niet arbeidsintensief: bijvoorbeeld bij voedselbossen hoeft er na de initiële fase van de aanleg en verbetering van de soortenrijkdom niet veel meer worden gedaan: er wordt niet geploegd, geschept of mest toegevoegd. Er moet wel worden geplukt en soms gesnoeid.

Soms kan het werk wel arbeidsintensief zijn, zoals bij SRI (rijst). Omdat de industriële landbouw zoveel steun krijgt van technologen en wetenschappers, worden vooral zware machines ontworpen. Er zijn nog maar weinig lichte machines, op zonne-energie, GPS

gestuurd, die handarbeid kunnen overnemen. Het dilemma betreft hier dus de vraag in hoeverre mensen of machines het werk moeten doen.

Ervaringen versus wetenschap

Agro-ecologie steunt heel erg op lokale kennisverwerving, communicatie en experimenten. Daarmee is wetenschappelijke kennis niet overbodig, maar de betekenis ervan wordt wel gerelativeerd. Natuurlijk gebruikt agro-ecologie genetische analyse en andere technologieën uit de biotechnologie. Genetisch onderzoek wordt wel belangrijk geacht, maar genetische modificatie van zaden heeft geen prioriteit, want de verwaarlozing van de ecosystemen van de zaden versnelt de resistentierace tussen landbouwgewassen en natuurlijke vijanden als virussen en schimmels. Deze predators weten steeds razendsnel resistentie op te bouwen tegen nieuwe bestrijdingsmiddelen (*bugs are quicker than drugs*).

De mondiale kennismonopolies van de geprivatiseerde kennisinstituten via patenten remmen innovatie af. Agro-ecologische kennis daarentegen wordt behandeld als een publiek goed; de uitvinder kan wel een beloning krijgen via bijvoorbeeld kwekersrecht, maar patenten zijn niet behulpzaam. Het dilemma betreft dus hier de vraag in hoeverre lokale kennis of abstracte, wetenschappelijke kennis de overhand moet krijgen.

Boeren versus consumenten

In de agro-ecologie zijn boeren geen werknemers van een zaadfabrikant, maar innovatieve ondernemers die coöperatief stedelijke bevolkingen voorzien van goed voedsel. De boeren hebben het in sommige stromingen van de agro-ecologie, zoals het agrarianisme, voor het zeggen. Hier schuilt een probleem. Want ze zijn niet per definitie goed op de hoogte van de reële behoeften van hun afnemers. Een alleen aanbodgedreven landbouweconomie is gedoemd te mislukken. Ook zullen boeren

rekening moeten houden met de gezondheidswaarden van hun producten en nieuwer onderzoek daarover. Natuurlijk, veel consumenten hebben verende, onduurzame voorkeuren en houden vaak geen rekening met seizoensproductie. Maar het is niet verstandig consumentenvoorkeuren geheel buiten de deur te houden, want voeding is een essentieel onderdeel van de menselijke identiteit. Alleen daarom zijn nieuwe coalities tussen boeren en eindgebruikers zeer nodig. In de uitgebreide stedelijke randen in veel niet-westerse landen wordt daar vaak al rekening mee gehouden. In de westerse landen zijn de boerenmarkten en de groentebboxen, alsmede de vormen van *Community Supported Agriculture* (CSA) een goede oplossing. Het dilemma betreft dus de vraag in hoeverre boeren of consumenten mogen bepalen wat er wordt verbouwd en gegeten, en daarmee, welke identiteit boeren en consumenten hebben.

Omschakeling

In heel veel landen, maar vooral in de westerse landen is de industriële landbouw de meest gangbare, hoewel de alternatieve landbouw (biologisch, agro-ecologisch) groeit. Soms neemt deze gangbare landbouw methoden van de alternatieve over, zoals niet of minder ploegen, en veel meer precisie-eggen. Maar de kloof is nog aanzienlijk en de hoeveelheid chemische middelen die wordt gebruikt nog altijd groot. Ook de subsidies en andere vormen van ondersteuning gaan nog steeds disproportioneel naar de gangbare landbouw. Wat betreft de bevordering van agro-ecologie gaat het zowel nationaal als internationaal om een sociale omgeving die bevorderlijk is voor de verdere omschakeling naar agro-ecologische systemen. In een aantal landen is die omschakeling al bezig; maar in de westerse landen valt hier nog veel werk te doen. De economische, ecologische, gezondheids- en consumenten crisis van de huidige Nederlandse tuinbouw, melkveehouderij

en vleesproductie dwingt echter tot een reflectie op de tot nu toe gevolgde benadering van industriële landbouw. Agro-ecologie heeft veel voordelen en zoals reeds gezegd, er is niet één benadering, maar een groot aantal verschillende. Dat betekent dat betrokkenen veel ruimte moeten krijgen om het zelf uit te zoeken. Pluralisme van benaderingen en wantrouwen naar één kant-en-klare oplossing is daarom nodig. Algemene, scherpe beslissingen die al het andere uitsluiten zijn juist in de landbouw met zijn oneindige dynamiek, variatie en complexiteit, niet zinvol.

Landbouwdemocratie

Nationaal gezien zouden in Nederland banken en andere financieringsinstanties veel meer moeten investeren in agro-ecologie. Tot nu toe geldt voor hen: een kleine boer wil altijd groter worden (zoals de Rabobank de Nederlandse productie-ecoloog Rabbinge napraat): dus voor grotere arealen, grotere machines, en grotere stallen krijg je wel leningen, maar voor een voedselbos van twee hectare niet. Het Nederlandse landbouwbeleid is daarnaast veel te veel gericht op het 'duurzaam' maken van de gangbare landbouw met groene sloten en akkerranden, maatregelen die nauwelijks zoden aan de dijk zetten. Wel is een steeds grotere consumentenbeweging bereid geld en energie te steken in kortere ketens, dat wil zeggen een directe relatie tussen boer en consument, waarbij de ongerustheid over gezondheid, duurzaamheid, biodiversiteit, boereninkomen en leefbaarheid van het rurale gebied een grote rol speelt.

Landbouw- en voedselbeleid zou hierop moeten inspelen en een vorm van voedsel en landbouwdemocratie moeten bevorderen met een diversiteit aan landbouwbenaderingen. Hier gaat het niet om stemmen of partijen, maar om deliberatieve gemeenschappen die uitzoeken welke landbouwbenaderingen het beste inspelen op duurzaamheid en een directe band tussen burgers en boeren.

\

*Bepalen boeren of
consumenten wat er wordt
verbouwd en gegeten?*

Internationaal gezien is er eveneens een grote scheiding tussen de reusachtige internationale ondernemingen zoals Monsanto, Syngenta, Dupont en Roche, die de zaadmarkt voor meer dan zestig procent beheersen en door nationale overheden niet kunnen worden aangestuurd. Met hun patenten en wurgcontracten (boeren 'lenen' de zaden, ze mogen er niet mee experimenteren) beheersen ze wereldwijd zowel de landbouw als het internationale landbouwbeleid. Daarnaast heeft de jacht op biobrandstoffen geleid tot *landgrabbing*, dat wil zeggen onteigening van kleine boeren, die zonder duidelijke eigendomsovereenkomsten al eeuwen hun land bewerkten (zie p. 42). Juridische regelingen (patentering) maken het onderzoek naar betere zaden en landbouwmethodes een zaak van groot kapitaal. Niettemin zijn er veel tegenbewegingen, zoals de FAO die agro-ecologie, *integrated* pestmanagement en voedselbossen ondersteunt. President Obama heeft met een programma van acht miljard dollar ook een internationaal programma opgezet dat uitsluitend is bedoeld voor steun aan kleine boeren (die de meerderheid van de wereldbevolking voeden).

Waardenconflicten

Agro-ecologie is al op veel plekken in de wereld gevestigd. In de westerse landen is het echter nog steeds een uitzondering. De sprookjes die sommigen er over vertellen zijn soms hemeltergend (Fresco 2012). Er wordt gezegd dat iedere vier jaar land braak ligt, dat het watergebruik hoog is, dat de opbrengsten gering zijn en dat het tegen technologie is. In werkelijkheid is agro-ecologie tegen braakliggende gronden, watergebruik is veel lager dan bij industriële landbouw, en het is vaak heel hightech en kennisintensief. Bij de industriële landbouw zijn de gevestigde machten van chemische en andere landbouwtoeleveringsbedrijven groot en hun lobbywerk verhindert nog steeds dat boeren wetenschappelijke, financiële en politieke hulp wordt

geboden bij het omschakelen naar en uitbouwen van agro-ecologische principes.

De agro-ecologie worstelt met allerlei waardenconflicten, en afhankelijk van natuur en cultuur kiest de één een meer gematigde en de ander een meer radicale oplossing. De mijns inziens belangrijkste ethische dilemma's betreffen de hierboven besproken opbrengsten bij calamiteiten, soort werk, kennis en kennisnetwerken, en consumenten en/of producentengerichtheid.

Internationaal gezien is de dominante trend naar grotere, ongebreidelde markten een *race to the bottom*. Het ziet er naar uit dat in veel landen de bezwaren tegen deze vorm van globalisering steeds groter worden. Andere vormen van globalisering zijn daarom nodig. Agro-ecologische netwerken, kennisplatforms en deliberatieve democratie kunnen daarbij een grote rol spelen.

/

Literatuur

- M. A. Altieri e.a., *Agroecologically efficient agricultural systems for smallholder farmers: contributions to food sovereignty—Agronomy for Sustainable Development*, Published online 14.12. 2011, DOI 10.1007/s13593-011-0065-6.
- L. Fresco, *Hamburgers in het paradijs*, Bakker, Amsterdam 2012.
- M. Korthals, *Voor het eten*, Boom, Amsterdam 2002.
- M. Korthals, *Philosophy Producing Food*, WUR, Wageningen 2014.
- W.A. Stoop e.a., 'A review of agricultural research issues raised by the system of rice intensification (SRI) from Madagascar: Opportunities for improving farming systems for resourcepoor farmers', *Agricultural Systems*, 71 (2002), 249-274.
- A.K. Thakur e.a., 'An assessment of physiological effects of system of rice intensification (SRI) practices compared to recommended rice cultivation practices in India', *Experimental Agriculture*, 46 (2010), 77-98.
- Th. Tomich e.a., 'Agroecology: A Review from a Global-Change Perspective', *Annual Review of Environment and Resources*, Vol. 36 (2011), 193-222.
- N. Uphoff, 'Alternative Paths to Food Security', in R. Herring (ed.) *The Oxford Handbook of Food, Politics, Society*, OUP, Oxford 2015.
- N. Uphoff e.a., 'Learning about positive plant-microbial interactions from the System of Rice Intensification (SRI)', *Aspects of Applied Biology* 98 (2009).

Verbeek Broederij en Opfok / Zeewolde

Deze broederij heeft een capaciteit van 30 miljoen eendagskuikens per jaar, waarmee het bijna de helft van de Nederlandse legkippenmarkt in handen heeft. 30 tot 40% van deze jaarlijkse productie is voor de export bestemd. 8% van de kuikens zijn voor de biologisch markt en 92% voor de reguliere markt.

Boven: De rookcabine is aangelegd met het oog op besmettingsgevaar. Het bedrijf is hermetisch afgesloten van de buitenwereld om het risico van besmetting te minimaliseren.

Onder: Een kar met kratten bevat ongeveer 2.000 kuikens. Deze kuikens komen net uit de broedmachines waarin ze drie weken hebben gezeten. De kuikens ondergaan hierna het proces van seksen, snavelen en vaccineren, en rollen na zo'n vijf minuten via een transportband weer in een krat, klaar voor transport naar het legkippenbedrijf.

Fotograaf Henk Wildschut onderzocht en fotografeerde de voedselindustrie in opdracht van het Rijksmuseum. "Aan het begin was ik ervan overtuigd dat 'biologisch' eten dé oplossing was voor de voedselindustrie, die ik onrechtvaardig, ongezond en onethisch vond. Na twee jaar zie ik dat veel genuanceerder. Opschalen kan dierenwelzijn verbeteren en biologische landbouw is niet altijd beter voor het milieu. Een eenzijdige benadering van voedsel houdt echte oplossingen tegen. Voedsel is eenvoudigweg te breed en te complex voor one-liners."

Boek: *Voedsel*, Post Editions 2013
www.henkwildschut.com

Meyn Food Processing Technology / Amsterdam

Meyn is een van grootste producenten van kippenslacht en – verwerkingsmachines ter wereld. Jaarlijks worden er 8,5 miljard van de 32 miljard kippen op de wereld verwerkt in een machine van Meyn. In Amerika bezit het bedrijf 70% van de markt. Bijzonder is dat elke machine erop berekend is alle variaties in omvang aan te kunnen, zodat alle wereldmarkten kunnen worden bediend. Omdat ook de wensen van de consument voor de grote en dikte van een kippenpoot over de wereld verschillen, heeft het bedrijf machines ontwikkeld die zich eenvoudig aanpassen aan deze consumentenbehoeften. De Meyn Whole Leg Deboner (WLD) is een groot succes: het ontdoet kippenpotten van bot.

Maatschap Stroo / Slootdorp

Peter Stroo heeft een vleeskuiken-bedrijf met 160.000 kuikens, verdeeld over drie stallen. In 2012 heeft hij een Patiostal geïnstalleerd: in plaats van eendagskuikens krijgt Stroo nu bebroede eieren aangeleverd. De eieren komen uit in de stal, zodat de kuikens meteen beschikken over strooisel, voer en water. Hiermee wil Stroo zijn bedrijf laten aansluiten bij de huidige maatstaven voor dierenwelzijn en economisch rendabeler worden. De kuikens worden nu geboren in dezelfde stal waar ze ook de eerste weken in zullen opgroeien. Daardoor kunnen ze nu op één locatie blijven en dat scheelt stress.

Na drie weken in de patiostal, worden de kuikens – 700 gram zwaar – via een lopende band naar de grondstal (hier afgebeeld) vervoerd. In deze stal groeien de kuikens binnen drie weken uit tot 2,5 kilo. Na elke cyclus moeten de stallen volledig gereinigd en ontsmet worden. Nadat de mest is verwijderd wordt er schoongemaakt met een inweekmiddel en later volledig ontsmet met een sproeimachine. Het reinigingsproces duurt drie dagen voor de patiostal en twee dagen voor de grondstal.

Torsius Ei / Putten

Torsius heeft drie stallen met in totaal 120.000 legkippen. Naast de reguliere scharrelkippen heeft het bedrijf ook nog 5.700 biologische legkippen. Voor deze verdeling is gekozen om economisch rendabel te kunnen blijven produceren. Op dit bedrijf is het niet nodig de kippen te ontsnavelen; door de stallen minimaal te verlichten met speciaal hoogfrequent tl-licht blijven de kippen rustig. Ook hebben de kippen voldoende afleiding en ruimte. Gestresste kippen gaan elkaar pikken; hier doen ze dat beduidend minder. Torsius produceert zo'n 100.000 eieren per dag en is hiermee een groot eieren-legbedrijf.

Verbeek Broederij en Opfok / Zeewolde

De snavelmachine van Novatech snavelt en vaccineert kuikens tegelijkertijd. Het snavelen gebeurt met een klein laserstraaltje en zou volkomen pijnloos zijn. Snavelen is feitelijk optioneel; een boer kan er voor kiezen om te voorkomen dat de kippen elkaar verwonden. Pikgedrag is een teken dat een kip stress ervaart. Kuikens die bestemd zijn voor biologische bedrijven worden niet gesnaveld, maar wel gevaccineerd door dezelfde machine.

Landbouw

met de natuur

Biodiversiteit en voedselzekerheid zijn niet gebaat bij overintensieve landbouw.

De wereld kan ook op andere wijze worden gevoed. Dat is geen pleidooi voor een terugkeer naar vroeger, maar wel voor radicale verandering.

Door Rik Grashoff & Tom Ludwig

Als je op de wereld negen miljard monden wilt vullen, moet de landbouw superefficiënt en intensief zijn. Anders dreigt wereldwijde honger. Met dit ultieme argument wordt de steeds verdergaande intensivering en industrialisering van de landbouw verdedigd. Logisch toch, niemand wil met linkse hobby's de honger in de wereld aanjagen! Maar het is een gevaarlijk sprookje. Overintensieve landbouw is een bedreiging. Allereerst voor onze natuur, de biodiversiteit, maar evenzeer voor de voedselzekerheid én voor de toekomst van onze boeren. De situatie in Nederland, met ongeveer de meest efficiënte landbouw ter wereld, is een mooi voorbeeld. Gaan we terug naar Ot en Sien? Zeker niet. Innovatie en technologische ontwikkelingen in de landbouw zullen juist moeten bijdragen aan de enige efficiënte landbouw die we ons kunnen permitteren: natuurinclusieve landbouw. Dat concept is nog niet uitontwikkeld. Maar er zijn veel ontwikkelingen die met elkaar de contouren vormen van deze toekomstbestendige landbouw.

Melkboer

De focus van Nederland op industrialisatie en schaalvergroting in de landbouw dateert van lang geleden. Na de voedselschaarste in de Tweede Wereldoorlog moet de voedselproductie weer op orde worden gebracht. Wanneer dit is gelukt en Nederland weer in grote mate zelfvoorzienend is, wordt het doel steeds meer om van de landbouwsector een economische pijler te maken. Onder leiding van toenmalig minister Mansholt wordt ingezet op efficiëntie en schaalvergroting. In de jaren daarna is de ambitie om te behoren tot de wereldtop in de landbouw almaar groter geworden. Dat is gelukt: Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) meldde onlangs dat de landbouwexport in Nederland in 2015 zo'n 81 miljard bedroeg. Daarmee is ons kleine landje in omvang de tweede landbouwexporteur ter wereld.

Deze cijfers zie je terug als je inzoomt op de Nederlandse veehouderij. Nederland staat op plek zes van de grootste varkensvlees exporterende landen ter wereld (CBS mei 2016). In de melkveehouderij zie je hetzelfde beeld. Zo wordt tweederde van de melkproductie geëxporteerd naar het buitenland. (Rabobank branche-informatie 2015/2016) Daarmee zijn we langzaamaan de slager en melkboer van de wereld.

Overintensivering van landbouw is mondiaal gezien alleen een kortstondig uitstel van honger.

/

Vlucht naar voren

In de Nederlandse veehouderij ligt de focus primair op de kwantiteit. Veel goedkoop vlees en melk voor de wereldmarkt, waarbij de winstmarges klein zijn. Hoe blijft Nederland overeind in deze concurrentie? Door de vlucht naar voren te kiezen: nóg efficiënter, nóg hogere productie. En dat onder het paradigma van het heil van de 'vrije markt'. Vanuit dit perspectief ontstond bijvoorbeeld de lobby om het melkquotum af te schaffen: 'Weg met de betuttelende overheidsregeltjes' was het credo. Met succes. Al in de aanloop naar de liberalisering van de melkmarkt werd fors geïnvesteerd in nieuwe stallen, meer koeien. Wat gebeurde was voorspelbaar. De productie werd zo zeer opgevoerd dat overaanbod op de Europese markt ontstond, met als gevolg dat de melkprijzen kelderden. Op dit moment zitten zo'n zesduizend Nederlandse melkveehouders met betalingsproblemen. De melkveehouder had dus met méér productie minder inkomen. Hetzelfde zien we in de varkenshouderij. Zo meldde het CBS dat er in 2015 een volumerecord was: er was nog nooit zoveel varkensvlees geëxporteerd. Ondanks dit volumerecord zijn de inkomens van boeren gedaald met vier procent. Meer productie staat niet garant voor meer inkomen. Het inkomen van boeren staat, soms zwaarder, soms wat minder zwaar, maar continu onder druk. Lapmiddelen van de Europese Unie om dit op te lossen met tijdelijke extra inkomenssteun zijn een farce.

Overigens vormt de landbouwsector al met al een zeer bescheiden deel van onze economie: zo'n 2,5 procent van ons Bruto Binnenlands Product. Als we de hoge subsidies en afwenteling van kosten voor milieuschade meetellen, is het zelfs de vraag of er wel een economisch rendabele landbouwsector in Nederland bestaat. Het gangbare economisch model voor onze landbouw is failliet. Waar de rest van de economie in Nederland zich specialiseert in kennis en kwaliteit, blijft de veehouderij in aan de knop van schaalvergroting en intensivering draaien. Het gaat er nu om een nieuw economisch model te vinden, dat aansluit bij een daarbij behorend ecologisch model.

Verliezer

De focus op massaproductie in de veehouderij zorgt voor veel problemen. We stoten meer fosfaat, stikstof,

ammoniak en methaan uit dan goed is voor ons milieu en onze gezondheid. Het afgelopen jaar is er veel te doen geweest over het 'fosfaatplafond', de maximale fosfaatproductie van de veestapel die Nederland mag produceren volgens Europese afspraken. Door de afschaffing van het melkquotum zitten we sinds jaren voor het eerst weer boven het fosfaatplafond: meer koeien, meer melk, meer mest.

De gevolgen van de intensieve veehouderij voor de natuur worden steeds zichtbaarder. De Europese Commissie heeft in de tussentijdse evaluatie van het Nederlandse natuurbeleid de aanbeveling gedaan om de landbouw te verduurzamen. De intensivering van de landbouw is de grootste bedreiging van de biodiversiteit op het platteland én voor omringende natuurgebieden, zo stelt de commissie.

Ook onze gezondheid lijdt er onder. Een recent onderzoek van vier wetenschappelijke instituten laat zien dat omwonenden van intensieve veehouderijbedrijven meer luchtwegklachten hebben (RIVM Rapport 2016-0058). In regio's als bijvoorbeeld de Peel in Brabant, waar honderdduizenden mensen en vele miljoenen varkens dicht op elkaar leven, zorgt dit voor een onleefbare situatie. Daarnaast is er kans op het oplopen van infectieziekten via dieren, zoönosen zoals de beruchte Q-koorts.

Dierenwelzijn is eveneens verliezer. In acht jaar tijd is het aantal megastallen bijna verdriedubbeld naar ruim achthonderd megastallen. We weten van megastallen dat weidengang bijna niet plaatsvindt, waardoor koeien hun natuurlijk gedrag niet kunnen vertonen.

Mestvergisting

Toch gaan we door op de ingeslagen weg. Een voorbeeld daarvan is de inzet op grootschalige mestvergisting. Ogenscheinlijk lijkt dit een handige oplossing voor het mestoverschot, en nog duurzaam ook: we maken immers 'groen gas'. Maar mondiaal levert mestvergisting geen bijdrage aan verduurzaming van de landbouw. (Jacobs e.a. 2010) Lokaal is de bijdrage ook dubieus. Het gaat immers om het teveel aan fosfor en stikstof, en die stoffen laten zich niet vergisten. Ook is voor effectieve mestvergisting het toevoegen van organisch materiaal noodzakelijk. En juist het onttrekken van organisch materiaal, c.q. het niet terugbrengen in de bodem, is de belangrijkste oorzaak van de

verdere achteruitgang van de bodemvruchtbaarheid, het afnemend waterbergend vermogen van bodems en versterkte uitspoeling van meststoffen naar het grondwater. Intussen is mestvergisting een ontsnapingsroute om door te gaan met het vergroten van de veestapel.

Faillet

Bodemvruchtbaarheid heeft een nauwe samenhang met biodiversiteit in de voedselketen van dieren: bodemleven vormt het voedsel voor kuikens van weidevogels. Een goede bodemstructuur, zonder overbemesting, is mede voorwaarde voor een grotere soortenrijkdom aan planten, ten opzichte van de huidige monoculturen op grasland en akkerland, en daarmee weer voorwaarde voor bloemen, bestuivers, vogels enzovoort.

Behoud van bodemvruchtbaarheid wordt, in Nederland en wereldwijd, gezien als cruciaal voor de toekomst van de voedselvoorziening. Uitputting van de bodem vindt op vele plaatsen in de wereld plaats op een schaal die grote zorgen baart. Overintensivering van landbouw is daarmee mondiaal gezien alleen een kortstondig uitstel van honger. Landbouw in balans met natuur en biodiversiteit vormt op de langere duur de enige garantie voor voedselzekerheid. Niet alleen het economisch model van de huidige landbouw is faillet, het ecologisch én maatschappelijk model is dat minstens evenzeer.

Voor de toekomst zijn er twee opties. De eerste is de *blijvende* vlucht naar voren, naar een volledig geïndustrialiseerde veehouderij, met enorme, honderd procent gesloten stallen, dure mestvergisters, een onomkeerbare onbalans in de stromen van stikstof en fosfor over de wereld met grote negatieve gevolgen voor milieu én voedselproductie. Deze optie zal voor Nederland eindigen in het verliezen van de concurrentieslag om de laagste prijs met een aantal lage-lonenlanden in de wereld.

Integraal

De tweede optie is een scherpe keuze voor ontwikkeling van *natuurinclusieve landbouw*. Deze kan gepaard gaan met behoud en versterking van biodiversiteit, het redden van onze weidevogels en het op kleinere

omvang produceren van hoogkwalitatieve, duurzame vlees- en zuivelproducten, waarvoor een betere prijs wordt verkregen. Deze optie gaat samen met een hoog niveau aan dierenwelzijn, herstel van bodemvruchtbaarheid en gesloten kringlopen op basis van evenwichtsbemesting.

Om dit te bereiken moeten we nu een radicale verandering inzetten. Daarbij moet het stelsel van landbouwsubsidies worden omgevormd naar een systeem van 'kosten-plus'-dekkende betaling van natuur- of 'ecosysteemdiensten' en moet voluit ingezet worden op het in de markt zetten van duurzame, hoogkwalitatieve landbouwproducten. In samenhang daarmee moeten we toe naar een flink kleinere veestapel. Een stelsel van 'grondgebonden dierrechten' staat daarbij centraal.

Er is ruimte voor de focus op kwaliteit in plaats van kwantiteit. Zo is er in Nederland bijvoorbeeld een grotere vraag naar biologische zuivel- en vleesproducten dan dat er aanbod is, aldus Bionext, brancheorganisatie voor de biologische sector. Nederlandse consumenten kopen ten opzichte van vijf jaar geleden vijftig procent meer biologische producten. Tegelijkertijd is het oppervlak aan biologische landbouwgrond niet of nauwelijks gegroeid. Zo importeert Nederland op dit moment biologische melk, terwijl aan gangbare melk een overschot is.

Natuurinclusieve landbouw is een breder concept dan de – overigens uitstekende – biologische landbouw onder het EKO-keurmerk. Natuurinclusieve landbouw laat veel ruimte voor een moderne, efficiënte bedrijfsvoering op een behoorlijke schaalgrootte en focust op integrale benadering van natuurbehoud, gezondheid, dierenwelzijn en rendabele landbouwproductie. Hiervoor geldt dat de consument in toenemende mate bereid is om iets meer te betalen voor een 'eerlijk' kwaliteitsproduct. Ontwikkelingen zoals het beter-leven keurmerk van dierenbescherming, weide(vogel)-melk en de toenemende interesse voor duurzame streekproducten ondersteunen dit beeld.

Proeflocatie

Een belangrijk element is de invoering van grondgebonden dierrechten, waarbij landbouw plaatsvindt binnen de grenzen van wat de grond aankan. Dat betekent praktisch dat mest alleen kan worden afgezet

De omme

voor zover daarvoor in de regio land beschikbaar is, zonder overbemesting: een bedrijf kan zoveel dierrechten hebben als er voor afzet van de mest grond beschikbaar is. Dit stelsel kan geleidelijk worden ingevoerd, om omschakeling tijd te geven.

Het geleidelijk invoeren van grondgebonden dierrechten zal ervoor zorgen dat de huidige complexe regelgeving kan worden vereenvoudigd. Grootschalige mestfabrieken kunnen verdwijnen. Koeien staan weer in de wei, varkens wroeten en kippen scharrelen. De stikstof en fosfaatuitstoot zal dalen, droge mest en compost kunnen weer worden uitgereden in plaats van geïnjecteerd en bodemvruchtbaarheid kan zich herstellen. Dit betekent rijkere weides waar ook insecten en weidevogels een plaats hebben. De leefomgeving en gezondheid van omwonenden zal er fors op vooruitgaan. De landbouwsector zal ontegenzeggelijk wat kleiner worden, maar economisch een stuk stabielier.

Voor de ontwikkeling van natuurinclusieve landbouw in de volle breedte is een structurele aanpak nodig. De situatie in Nederland maakt ons land tot een uitstekende 'proeflocatie' voor een betere balans tussen efficiënte voedselvoorziening en natuurbehoud. Als ergens op de wereld de kennis kan worden ontwikkeld en toegepast, dan is het in Nederland. Als we nu het concept van natuurinclusieve landbouw verder uitontwikkelen met een praktijkgerichte aanpak voor de omvorming, dan loopt Nederland opnieuw voorop en kan blijvend kennis worden geëxporteerd.

/

Sicco Mansholt wordt doorgaans gezien als de grondlegger van het Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Tegelijkertijd was hij de eerste die initiatieven nam om dit beleid te verduurzamen.

Door Friso van der Klaauw

Bronnen

'Volumerecord export varkens, maar daling omzet', *nrc.nl*, 11.5.2016.
 J. Jacobs e.a. 'mestvergisting, voor iedereen zit er wel een ander luchtje aan', in: *Over zorgvuldige veehouderij veel instrumenten, één concert*,

Essaybundel Wageningen UR 2010, 206-217.
Internationaliseringsmonitor van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) van juni 2016.
Rabobank Cijfers & Trends, 39e jrg., 2015/2016 (branche: melkveehouderij)

zwaai van Mansholt

Naar aanleiding van het feit dat John F. Kennedy zestig jaar geleden zijn *Portrets of Courage* publiceerde, sprak Jesse Klaver op 19 mei van dit jaar in De Wereld Draait Door over politici die hem geïnspireerd hebben. Hij noemde onder andere Sicco Mansholt (1908 – 1995), minister van landbouw van 1945 tot 1958 en Eurocommissaris tot 1973. Volgens Klaver had Mansholt moed getoond door zijn eigen fouten onder ogen te zien. Klaver: "Mansholt kwam tijdens zijn eigen periode tot inkeer". Hij doelde daarmee op de grote omslag in het beleid van Sicco Mansholt. Gedurende zijn hele politieke loopbaan had deze gepleit voor intensivering van de landbouw ten behoeve van de voedselzekerheid binnen Nederland en Europa. De laatste twee jaar van zijn bewind ontdekte hij echter dat zijn beleid desastreus was geweest voor het milieu, de bodemvruchtbaarheid en zelfs de voedselzekerheid. Een ander gevolg van het door hem ingezet- te Europese landbouwbeleid was de ontregeling van de landbouwmarkt in zowel Europa als de Derde Wereld.

Zijn laatste jaren als eurocommissaris deed Mansholt er alles aan om zijn fouten te herstellen door middel van hervorming van het gemeenschappelijk landbouwbeleid in Europa. Juist deze omslag van een van de belangrijkste bewindspersonen in de geschiedenis van de Europese Unie heeft ervoor gezorgd dat

het Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) duurzamer is geworden.

Superkoopman

'Nooit meer honger', was het motto van Mansholt gedurende zijn hele politieke loopbaan. Dit motto kwam tot stand onder invloed van de hongervinter van 1944, die hij zelf als 37-jarige had meegemaakt en die diepe indruk op hem maakte. Mansholt was tijdens de Tweede Wereldoorlog actief geweest voor verzetsbeweging *Natura*, die betrokken was bij de illegale voedseldistributie. Binnen dit netwerk coördineerde hij de bevoorradingslijnen vanaf het platteland naar de steden. Door zijn grote bijdrage aan dit netwerk werd hij na de oorlog gevraagd om minister van landbouw te worden. Mansholt stemde hiermee in, op voorwaarde dat hij het ambt maar twee jaar hoefde te bekleden. Daar kwam weinig van terecht: de noodzaak om de voedselzekerheid veilig te stellen bleef bestaan.

Mansholt vertelde later dat hij zich in zijn eerste jaren als minister een superkoopman voelde. Hij hield zich vooral bezig met het kopen van voedsel op de wereldmarkt. Een land was volgens Mansholt alleen soeverein als het zelf voor zijn voedsel kon zorgen. Mansholt haalde vele containers voedsel en productiemiddelen voor landbouwgewassen het land binnen. Tegelijkertijd investeerde hij flink in de landbouw. Mede door de

Marshallhulp konden er veel landbouwmachines zoals tractoren worden geïmporteerd. Mechanisatie door diepte-investeringen (investeringen waardoor de productie van een bedrijf stijgt zonder dat de omvang van het bedrijf toeneemt), was volgens Mansholt het middel om de landbouw te moderniseren en te laten groeien. Hoewel de minister lid was van de Partij van de Arbeid, deed hij zijn best de factor arbeid zoveel mogelijk te beperken: wat hem betreft stond die de voedselzekerheid in de weg. Mansholt zag de landarbeiders niet als betrouwbare werkkrachten; het risico van staking en ondermijning van zijn plannen achtte hij te groot. Deze positie kwam hem bij zijn eigen achterban regelmatig op het verwijt van verraad te staan. Maar Mansholt gaf niet toe. Zoveel mogelijk onzekere factoren moesten worden uitgesloten om ervoor te zorgen dat voedselzekerheid werd bereikt en de soevereiniteit van Nederland gegarandeerd.

Protesten

Mansholt bereikte zijn doelstelling: de Nederlandse landbouwsector groeide explosief. In 1958 maakte Mansholt de overstap van de Nederlandse naar de Europese politiek, hij werd eurocommissaris van landbouw. Mansholt nam zijn intensiveringspolitiek met zich mee en ging meteen aan de slag om de Europese landbouw te moderniseren. De lidstaten van de toenmalige Europese Economische

De boterbergen, melk- en wijnplassen werden gedumpt op de wereldmarkt en kwamen vooral terecht in ontwikkelingslanden.

/

Gemeenschap (EEG) waren niet voldoende zelfvoorzienend in het produceren van voedsel en het samenvoegen van de markten bracht de nodige problemen met zich mee. Het was van belang voor de interne markt van de EEG dat Mansholt de markten weer in evenwicht bracht door middel van zijn intensiverings- en specialisatiepolitiek. Zo gaf hij Nederland naast Denemarken de taak om zuivel en graan te produceren.

Harnas

Mansholt joeg echter bijna alle Europese boeren tegen zich in het harnas door in zijn *Memorandum inzake de hervormingen van de landbouw in de EEG* uit 1968, ook wel het Mansholt-plan genoemd, te stellen dat het aantal boeren moest halveren en dat kleine boerenbedrijfjes die verschillende gewassen op kleine schaal produceerden moesten worden opgekocht door grotere bedrijven. Deze grote boerderijen moesten zich gaan specialiseren in het verbouwen van één landbouwproduct. Er volgden hevige protesten in Brussel tegen Mansholt in 1972, waarbij zelfs een demonstrant gedood werd. Ondanks de schok die dit veroorzaakte in de Europese politiek wist Mansholt een deel van zijn hervormingen door te voeren na eindeloze marathonvergaderingen. De grootste en belangrijkste hervorming, het verplicht samenvoegen van kleine bedrijven tot 'rationele eenheden' (grote boerderijen die één product

produceren) kwam echter niet van de grond; het werd tegengehouden door zijn politieke tegenstanders.

Boterbergen

Kort na de lancering van het Europese Gemeenschappelijk Landbouwbeleid ontstonden grote voedseloverschotten. Deze overschotten waren het resultaat van het subsidiebeleid van de EEG. Door de productie van landbouwproducten te subsidiëren met directe prijssubsidies, werd de onbegrensde groei in de agrarische sector bevorderd. Boeren hadden de garantie dat hun producten werden afgenomen door de Europese Unie, die de prijs vaststelde en de gehele productie opkocht. Daarbij werden de boeren gestimuleerd om hun productie elk jaar te verhogen. Dit had geleid tot de ongeremde groei en een scheve verhouding in markt. Veel boeren waren afhankelijk geworden van de subsidies. De markt was uit balans geraakt, vraag en aanbod sloten niet meer op elkaar aan. In 1970 was er bijvoorbeeld een overschot van boter van ruim twee miljard pakjes. De ontstane boterbergen, melk- en wijnplassen werden gedumpt op de wereldmarkt en kwamen vooral terecht in ontwikkelingslanden. Boeren in de Derde Wereld werden kapot geconcurrereerd door de spotgoedkope Europese producten die hun markten overspoelden. Daarnaast zorgden de overschotten tot beschamende taferelen in de politiek: de burgers betaalden

de subsidies door middel van belastingen, maar kregen er geen goedkopere landbouwproducten voor terug.

Ommezwaai

Mansholt was de eerste politicus die een antwoord probeerde te formuleren op het mondiale voedselvraagstuk waarmee we ook vandaag nog te maken hebben. Mansholts oriëntatie op voedselzekerheid, het subsidiebeleid dat zorgde voor ongeremde groei en het ontbreken van kennis over de gevolgen van dit beleid zorgden ervoor dat het GLB tot 1972 doorging met het produceren van voedsel zonder duurzame toekomstvisie.

In datzelfde jaar verscheen de geruchtmakende studie 'Grenzen aan de groei' van de Club van Rome. Volgens Jaspers biografie van Mansholt opende deze publicatie de ogen van de Eurocommissaris voor de milieu-problematiek en het derdewereldvraagstuk. Mansholt zag in dat hij medeplchtig was aan het ontstaan van deze problemen. Al in 1972 was er sprake van een koerswijziging in het beleid van Mansholt: hij ging aan de slag om zijn fouten te herstellen. Voedselzekerheid bleef desondanks de hoogste prioriteit voor Mansholt. De landbouw moest de fouten van het verleden herstellen om levensvatbaar te blijven om de voedselzekerheid van Europa te kunnen blijven garanderen.

Volgens Mansholt waren er een aantal zaken misgegaan door zijn

beleid. Ten eerste waren er de grote voedseloverschotten, die waren ontstaan door de subsidies van het GLB, die de productie alleen maar bevorderde.

Ten tweede was de landbouw in Europa weliswaar intensiever geworden, maar er was niet gekeken naar de opbouw van een duurzaam landbouwsysteem. Er werden wel nieuwe landbouwtechnieken ontwikkeld, maar deze waren er alleen op gericht om de productie te verhogen en meer uit de grond te halen. Er werden nauwelijks technieken ontwikkeld om ervoor te zorgen dat de grond jaar na jaar vruchtbaar zou blijven. Elk jaar werden boerenbedrijven groter, werd er meer werk gedaan door machines en werd er steeds meer landbouwgrond gewonnen. De natuur werd teruggedreven.

Pleitbezorger

Mansholt zag in dat de productie in de landbouwsector moest worden teruggedrongen en dat er nieuwe, duurzame landbouwtechnieken moesten worden ontwikkeld om de landbouwsectoren levensvatbaar te houden. Hij stuitte bij zijn ommezwaaï op veel politieke tegenstand zowel binnen als buiten zijn eigen partij. Het subsidiebeleid was een deel van het fundament waarop het landbouwbeleid was gebouwd, dit kon niet zomaar worden afgebroken. Na de oorlog was er veel draagvlak voor de intensiveringspolitiek die hij had ingezet; een dergelijk momentum ontbrak voor

een duurzame landbouwpolitiek. Desalniettemin heeft Mansholt in de laatste twee jaar van zijn politieke loopbaan de basis gelegd voor een groen en duurzaam beleid binnen de Europese landbouwpolitiek: hij stuurde aan op een herstelde balans op de markt (een van de speerpunten van zijn Memorandum uit 1968), het wegwerken van voedseloverschotten en het verminderen van de subsidies. Hij maakte een begin met de ontwikkeling van duurzame landbouwtechnieken en drong aan op een vermindering van vervuilende chemicaliën. Hoewel veel van zijn plannen in de Europese politiek strandden, was Mansholt wel een pleitbezorger van duurzaamheid geworden.

Speerpunt

In 1973 ging Mansholt met pensioen. Hij was inmiddels afgestapt van het maximaliseren van de groei en zorgde ervoor dat de factor milieu binnen het landbouwbeleid werd opgenomen. Ook na zijn pensionering bleef Mansholt een actieve bijdrage leveren aan het publieke debat over verduurzaming in de landbouw. En niet zonder succes. De omslag in het beleid van Mansholt zorgde ervoor dat de kennis van milieudeskundigen zijn weg vond naar de beleidsmakers van de Europese Unie.

Na zijn dood in 1995 ging dit door, dankzij de opkomst van nieuwe politieke bewegingen die duurzaamheid als speerpunt in programma hadden opgenomen.

De eerste Europese regelgeving omtrent biologische landbouw kwam achttien jaar na de invoering van het Mansholt-plan. Daarnaast werden in het MacSharry-plan uit 1992 adequate stappen ondernomen om de overproductie in Europa te remmen, een van de belangrijkste oorzaken van de milieuproblematiek.

Sicco Mansholt was een van de eerste politici die het mondiale voedselvraagstuk onder ogen zag, er een oplossing voor heeft proberen te vinden én dit heeft doorgevoerd in zijn beleid.

Sindsdien is het GLB duurzamer geworden, er is meer aandacht gekomen voor duurzamere landbouwmethodes en de groei in de landbouwsector wordt beperkt. Subsidies worden nu niet meer aangewend om de productie te verhogen, maar enkel om het inkomen van boeren aan te vullen. Inmiddels is duurzaamheid een speerpunt van het beleid geworden, al blijft er nog altijd veel te verbeteren.

/

Bronnen

- J. Bieleman, *Boeren in Nederland, geschiedenis van de landbouw 1500 – 2000*, Boom, Amsterdam 2008.
- J. Jaspers, 'De socialist Sicco Mansholt (geb. 1908)', in: P.C.M. Hoppenbrouwers (red.), *Een loopbaan in de landbouw, twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland, 1991*, 128–144.
- J. Van Merriënboer, *Mansholt een biografie*, Boom, Amsterdam 2006.
- F. Westerman, *De Graanrepubliek*, Olympus, Amsterdam 2010.

HET VOER & HET VOEDS

Voedselproductie gaat niet alleen over ons voedsel. Een belangrijke sleutel voor duurzaamheid is het voer dat wij niet eten, en dat daardoor vaak onzichtbaar is: veevoer. Bij het vinden van oplossingen is een belangrijke rol weggelegd voor de overheid.

Door Paulien Gankema

Nederland telt ruim 550 miljoen koeien, kippen en varkens. Met deze veestapel produceren we enorme hoeveelheden vlees, eieren en zuivel. De dieren eten samen miljarden kilo's voer per jaar. Dit veevoer zien we niet terug in onze koelkast of op ons bord, maar het bepaalt wel een belangrijk deel van de sociale en milieu-impact van ons voedsel. De productie van dierlijk eiwit – veeteelt dus – veroorzaakt in totaal wereldwijd zo'n 7,1 gigaton uitstoot van broeikasgassen ofwel CO₂-equivalenten (CO₂-eq). Dit is 14,5 procent van alle door de mens veroorzaakte broeikasgasemissies. Een enorme hap van ons 'koolstofbudget' gaat dus op aan het maken van bieflapjes, gebakken eitjes en plakjes kaas. Veeteelt draagt daarmee sterk bij aan het klimaatprobleem. Het is essentieel dat we deze uitstoot terugdringen.

Bierborstel

Een groot deel van de veeteelt-uitstoot, wel 39 procent, komt door de boeren en scheten van koeien. Deze bevatten sterke broeikasgassen, namelijk lachgas en methaan. Dat-

EL

zelfde methaan komt vrij uit mest, dat nog eens tien procent van de veeteelt-uitstoot voor zijn rekening neemt. Verwerking en transport van dierlijke producten veroorzaakt zes procent. Maar het grootste deel, 45 procent, komt uit de productie van veevoer. Dit is wereldwijd 3,2 gigaton CO₂-eq per jaar, oftewel ruim 6,5 procent van alle menselijke broeikasgasemissies.

Minder dieren houden zou deze uitstoot meteen verminderen. Gerenommeerde instituten als de Verenigde Naties en het Plan Bureau voor de Leefomgeving zijn het eens: de productie en consumptie van dierlijke eiwitten moet omlaag om onze klimaatdoelstellingen te halen. Tot nu toe blijft dit in de politiek een heet hangijzer. Maar zeker met de ambities van de klimaattop in Parijs (december 2015) kunnen we dit onderwerp niet langer laten liggen. Tegelijk moeten we ook beginnen met het verminderen van de milieupact van veevoer. De grootste winst valt hier te halen door onze veevoergrondstoffen in plaats van ver weg, dichtbij te produceren. Waar komt ons veevoer vandaan?

De helft van het voer voor al ons vee komt uit Europa. Het wordt gemaakt uit afvalproducten zoals bietenpulp en bierborstel, een hoop granen en mais, uitgeperst koolzaad en een handje nutriënten. De tweede helft komt van buiten Europa en bestaat bijna geheel uit soja- en palmproducten (zie kader). We voeren onze dieren jaarlijks ruim twee miljoen ton soja, voornamelijk uit Zuid-Amerika, en een kleine achthonderdduizend ton palmproducten, vooral uit Indonesië en Maleisië. En daar gaat het mis. De groeiende vraag naar deze grondstoffen veroorzaakt daar namelijk ontbossing, waarbij veel CO₂ vrijkomt. Alleen al voor de Nederlandse vraag naar soja wordt in Zuid-Amerika jaarlijks een miljoen hectare natuurgebied ontbost. Dit probleem wordt al jaren erkend, ook door veevoerbedrijven, maar de inkoop van soja en palm uit deze gebieden blijft onverminderd hoog.

Slingerruimte

Naast klimaatschade bedreigt de veeteelt ook op andere manieren het milieu. Door overmatig gebruik

van gif en (kunst)mest raken grondwater en bodem vervuild, en sterven kwetsbare soorten uit. Ook de ontbossing leidt tot verlies van biodiversiteit. Onderzoeksbureau Questionmark berekende dat van alle impact die de productie van soja uit Zuid-Amerika heeft – van gezondheidseffecten tot uitstoot door vervoer via vrachtauto en boot – ontbossing verreweg de meeste schade veroorzaakt: 78 procent van het totaal. Dat is niet vreemd als je bedenkt dat voor soja de meest diverse natuurgebieden op aarde vernietigd worden. Dit milieueffect is niet nieuw: voor ons veevoer is in Argentinië al zeventig procent van de bossen gekapt en op Borneo heeft de orang-oetang weinig slingeruimte meer over.

De veevoersector stelt als oplossing het gebruik van gecertificeerde soja en palm voor, bijvoorbeeld via de Ronde Tafels voor deze grondstoffen (zie kader). Hoewel sommige maatschappelijke organisaties deze oplossing omarmen, geven zij toe dat dit de vraag naar soja en palm uit de probleemgebieden niet wegneemt en 'indirecte ontbossing' niet

SOJA EN PALM OP DE WERELDMARKT

→ Soja en palm zijn *big business* op de wereldgrondstoffenmarkt. Beide worden gebruikt voor veevoer, voedingsmiddelen en biobrandstof. Daardoor kunnen investeerders en handelaren 'schakelen' tussen verschillende markten en, zeker als ze de capaciteit hebben om grote partijen op te slaan, profiteren van de beste prijs. Eenmaal verhandeld worden sojabonen en palmpitten eerst geperst. De olie uit deze zaden is een geliefde grondstof voor de levensmiddelenindustrie. De overgebleven

schilfers (ook wel 'schroot' genoemd) zijn door het hoge eiwitgehalte een welkome veevoergrondstof. Soja en palm worden zeer grootschalig geteeld, in monoculturen van duizenden hectares, in landen met goedkope arbeid en grond. De prijs is daardoor laag en de vraag groeit gestaag. Slechts een paar grote bedrijven beheersen de markt. Vaak hebben deze bedrijven ook andere delen van de keten in handen, zoals teelt en verwerking. Het bekendste is Cargill, met een jaarmzet van zo'n 120 miljard dollar met afstand het grootste voedselbedrijf ter wereld. ←

In het geval van veevoer is de oorsprong volkomen onzichtbaar voor de consument, en valt er niets te kiezen.

/

voorkomt. Oftewel: de akker waar jouw grondstof vandaan komt kan wel gecertificeerd zijn, maar zolang de akkers eromheen dat niet zijn en de vraag toeneemt, gaat de ontbossing gewoon door. Alleen het afnemen van de vraag kan uitbreiding van het areaal in deze landen stoppen.

Landjepik

De groeiende vraag naar soja en palm voor veevoer bedreigt ook de mensen in deze gebieden. Landconflicten, verminderde voedselzekerheid en blootstelling aan landbouwgif zijn de grootste problemen. Grote boeren en bedrijven proberen de grond van pachters of kleine gemeenschappen over te nemen. Hoewel die vaak al generaties lang hun gronden bewonen en bewerken, zijn hun rechten vaak slecht gewaarborgd. Doodsbedreiging of zelfs het vermoorden van activisten is niet ongewoon. Kleine boeren worden voor een appel en een ei uitgekocht, waarna zij al snel nauwelijks meer in hun eigen onderhoud kunnen voorzien. Werk is er immers niet op de grote plantages. Zo ver-

slechtert de voedselzekerheid voor de lokale bevolking. Wie niet naar de groeiende steden vertrekt, ziet de plantages om zich heen verrijzen. Het landbouwgif vergiftigt de grond en het drinkwater. In Zuid-Amerika is de hoeveelheid landbouwgif, meestal verspreid met vliegtuigjes, in vijftien jaar vervijfvoudigd. Een studie vond resten landbouwgif in alle 62 onderzochte monsters moedermelk.

De belangrijkste oplossing voor deze problemen is het versterken van lokale groepen die opkomen voor hun rechten, zoals verschillende Nederlandse maatschappelijke organisaties proberen te doen. De Nederlandse overheid kan via ontwikkelingssamenwerking en in haar diplomatieke contacten werken aan democratisering en mensenrechten. Maar dan houdt het wel op. De Ronde Tafels voor Soja (RTRS) en Palm (RSPO) leveren wel richtlijnen op voor bijvoorbeeld arbeidsomstandigheden en gifgebruik, maar precies zoals die geen ontbossing voorkomen, voorkomen ze ook geen landjepik. Bovendien is de controle onvoldoende. Wil je zeker zijn van

rechtvaardige productie van de grondstoffen die je verbruikt, dan haal je die dus op een plek waar je er zicht op hebt: dichtbij huis.

Markt

Naast het al genoemde buitenlandbeleid, heeft de overheid legio mogelijkheden om ervoor te zorgen dat ons veevoer mens- en milieuvriendelijker wordt. Ingrijpen is zeker gerechtvaardigd; er is immers duidelijk sprake van 'marktfalen': maatschappelijke kosten worden niet meegenomen in de prijs. De overheid heeft op klimaatgebied een zorgtaak. Dit is vorig jaar nogmaals door de rechter bekrachtigd in de Klimaatzaak. Ook staan Europese afspraken in bepaalde gevallen toe dat lidstaten eigenstandig maatregelen nemen.

Kan de markt het echt niet oplossen? De praktijk leert van niet. De voedselsector heeft haar gedrag niet veranderd (enkele voorlopers uitgezonderd) ondanks enthousiaste deelname aan programma's met ambitieuze maar vrijblijvende doelstellingen. En consumenten laten kiezen voor rechtvaardig en

KEURMERKEN VOOR SOJA EN PALM

→ In de Ronde Tafel voor Verantwoorde Soja (RTRS) hebben maatschappelijke organisaties en bedrijven internationale criteria opgesteld voor verantwoorde soja. Dit platform heeft bepaald dat voor de uitbreiding van sojateelt geen bos mag worden gekapt of andere waardevolle natuur mag worden aangetast. In 2014 werd wereldwijd 1,4 miljoen ton verantwoorde RTRS-soja geproduceerd. Dit is nog geen half procent van de totale productie. Ook in Nederland blijft het gebruik

van RTRS-soja ver achter bij de door de sector gestelde doelstelling.

Voor palmproducten is een soortgelijk platform opgericht, de Ronde Tafel voor Duurzame Palmolie (RSPO). Hoewel inmiddels twintig procent van de palmplantages RSPO-gecertificeerd is, is er ook kritiek van maatschappelijke organisaties die wijzen op illegale ontbossing voor nieuwe plantages door bedrijven die lid zijn van RSPO. ←

milieuvriendelijk geproduceerd voedsel? Keer op keer blijkt dat wat een burger wil iets anders is dan wat een consument in zijn mandje gooit. In het geval van veevoer is de oorsprong bovendien volkomen onzichtbaar voor de consument, en valt er dus niets te kiezen. Gelukkig hebben we een overheid die ons aller belang kan dienen. En juist wanneer het zowel bedrijven als burgers niet lukt een stap te zetten, is het aan de overheid die rol op te pakken.

Oosterburen

Maar kan dat wel, veevoer van dichtbij? Kennisinstituut Alterra berekende in 2012 of we ons veevoer voor honderd procent in Nederland kunnen produceren. Dat kan, als we stoppen met voedsel exporteren. Dit geeft aan dat veevoer van dichtbij haalbaar is. Zeker met een lagere, gezondere consumptie van dierlijke eiwitten. De eerste Nederlandse veehouders zijn er inmiddels mee aan de slag. In Duitsland gebeurt dit al lang. Vanwege het anti-gentech sentiment van onze Oosterburen produceren verschillende labels

voor die markt zuivel en eieren geheel van eigen bodem. De oplossing ligt dus dichtbij.

Hoe komen we daar? Een eerste kans ligt bij ons (Europees) handelsbeleid. Dit kan eisen stellen aan productiemethodes, tarieven opleggen of import van bepaalde gewassen verbieden. Dit gebeurt al voor hormoonvlees, Amerikaans bier en voor twijfelachtige gentechgewassen. Een tweede kans is het landbouwbeleid: boeren belonen voor de overstap naar het telen en gebruiken van lokale eiwitrijke gewassen. Soja, lupine, erwten, koolzaad: het groeit hier allemaal prima. De eenvoudigste variant is boeren direct geld geven voor eiwitrijke gewassen. Ook vanuit bodembeheer is dit overigens een prima duurzaamheidsmaatregel, en Nederlandse akkerbouwers zouden deze handschoen dan ook met liefde oppakken. Voor veehouders is het lastiger. Met andere grondstoffen moet hun voer opnieuw geoptimaliseerd worden, maar na een overgangperiode is dezelfde productie zelfs helemaal zonder soja mogelijk. Ten slotte zijn er diverse softere beleidsopties,

zoals het samenbrengen van ketenpartners en het transparant maken van de herkomst van grondstoffen.

Hoe dan ook: als we onze voedselvoorziening daadwerkelijk sociaal, rechtvaardig en milieuvriendelijk willen maken is een sterke overheidsregie nodig. De Parijse ambities maken voortgang op alle fronten noodzakelijk, ook wat betreft het voer dat ons vee eet. De cijfers laten zien dat dat nodig is, de voorbeelden dat het kan. In een Nederlands voedselbeleid mag veevoer absoluut niet ontbreken.

/

Bronnen

- A. Cormont en S. Janssen, *Optimaal sluiten van mineralenkringlopen*, Factsheet Alterra i.o.v. Milieudefensie, 2012.
- S. Hegger, M. Bles, G. Haan, *Eiwitten in veevoer: wereldwijd versus regionaal. Milieu-impact van Zuid-Amerikaans sojameel in vergelijking met Europees sojameel*, Questionmark 2015.
- H. Lelieveldt, *De voedselparadox*, 2016.
- Nederlandse sojacoalitie*, Sojabarometer, 2014.
- Naar 100% regionaal eiwit*, Raad voor Regionaal Veevoer, 2015.
- Tackling Climate Change through Livestock. A global assessment of emissions and mitigation opportunities*, FAO, 2013.

WAARDEVOL LANDBOUW

Ons landbouw- en voedselsysteem loopt tegen grenzen aan. Dat blijkt uit afnemende bodemvruchtbaarheid en problemen rond lucht, water, klimaat en biodiversiteit. De kernvraag voor een transitie naar duurzame landbouw luidt: wat vinden wij werkelijk van waarde?

Door Sjef Staps

Flevoland staat bekend om zijn jonge, zeer vruchtbare gronden. Ze zijn nog maar zo'n vijftig jaar in gebruik. De polder wordt wel 'de groentetuin van Europa' genoemd. Op veel plaatsen is echter al binnen een generatie boeren de bodemvruchtbaarheid verminderd. Daardoor wordt het steeds moeilijker om op deze gronden met voldoende rendement te telen.

Hoe kunnen we deze bodemdegradatie voorkomen, en kunnen deze gronden ook voor de lange termijn de basis vormen van een gezonde landbouwproductie?

De bodem is zowel voor de agrarische ondernemer als voor de samenleving van wezenlijk belang. Hij is zowel natuurlijk kapitaal als *common good*. Daarbij spelen diverse spanningsvelden: individueel versus collectief belang, verbruiken versus gebruiken van grond en kortetermijngewin versus langetermijnbehoud van bodemvruchtbaarheid (Staps et.al, 2015).

Er zijn meerdere ontwikkelingen waardoor bodemvruchtbaarheid steeds meer onder druk is komen te staan. Op verschillende daarvan heeft de boer zelf geen invloed.

Voorbeelden zijn gebrek aan bedrijfsopvolging, economische druk vanuit de keten, hoge grond- en pachtprizen en klimaatverandering. Deze externe ontwikkelingen zal ik hieronder bespreken, aan de hand van het voorbeeld Flevoland. De ontwikkelingen in Flevoland zijn een teken aan de wand, en zijn illustratief voor de rest van Nederland. In de provincie Flevoland is daarbij ook nog sprake van bodemdaling als gevolg van inpoldering.

Grenzen

Allereerst heeft de boer te maken met veranderingen wat betreft bedrijfsopvolging. Vroeger was de boer, met zijn zoon als bedrijfsopvolger, een logische rentmeester. Tegenwoordig komen bedrijfsopvolgers steeds vaker van buiten de familie, is er een verminderde kans op overname door kapitaalsintensievere bedrijfsvoering en een ontwikkeling naar meerhoofdige bedrijfsleiding.

Ten tweede ervaren agrarische ondernemers vanuit de markt een druk om op korte termijn de winst te maximaliseren. Er zijn zeker positieve initiatieven vanuit bedrijven en organisaties van buitenaf, de zogenaamde ketenpartijen. Maar deze hebben doorgaans

belang bij productieverhoging, door bijvoorbeeld schaalvergroting, het gebruik van zware machines en oogsten onder natte omstandigheden. Dit heeft een negatief effect op de bodem.

Als derde zetten hoge grond- en pachtprizen druk op de bedrijfsvoering. Samen met de trend van relatief kortdurende pachtcontracten leidt dit tot kortetermijnhandelen. Hoe korter de pachtperiode, des te kleiner is immers het belang om in de eigen bodem te investeren. Er is veel kritiek vanuit boerenorganisaties op de rol die de rijksoverheid speelt bij het verpachten van grond. Men vindt dat zelfs de overheid teveel aandacht heeft voor de opbrengst van pachtgronden op de korte termijn en te weinig voor de effecten op bodemvruchtbaarheid op de lange termijn.

Tenslotte heeft de boer te maken met de gevolgen van klimaatverandering. Vanwege de hogere groeisnelheid van het gewas zou klimaatverandering positief kunnen zijn voor de landbouw. Er zijn echter belangrijke negatieve effecten. Zachtere winters beïnvloeden de structuur van kleibodems negatief omdat die daardoor minder open scheuren. Ook de grotere neerslagintensiteit, de langere droogteperiodes en de hogere luchtvochtigheid, met daardoor meer kans op plantenziekten, werken negatief. Al met al nemen onvoorspelbaarheid en risico's sterk toe. Dit jaar is de landbouwschade door weersomstandigheden die passen binnen de verwachte klimaatrends zelfs ongekend groot.

Al deze elementen dragen bij aan het bijzondere karakter van de landbouwsector, die wordt gekenmerkt door een hoog geïnvesteerd vermogen met een relatief laag rendement en een hoog uitvoeringsrisico (weer, natuurlijke variatie etc.). Voor de bedrijfscontinuïteit wordt daarom ingezet op 'risicobeheersing', vooral gericht op de korte termijn. Deze risicobeheersing wordt gezocht in intensivering, verhoogde externe *inputs* (kunstmest en bestrijdingsmiddelen), zware mechanisatie, monoculturen etc. Dit systeem overschrijdt grenzen, omdat het blijvend conflicteert met maatschappelijke vereisten rond de leefomgeving.

Het voorbeeld van Flevoland geeft aan dat de bodemvruchtbaarheid, hoewel van groot belang, niet

is geborgd voor de lange termijn. Sinds de jaren zestig zijn er op milieugebied absoluut zaken verbeterd. Desalniettemin zijn er nog altijd belangrijke negatieve kwaliteitstrends voor veel onderdelen van onze leefomgeving, terwijl die toch de basis vormen van ons bestaan. Welke trends zijn dit?

Negatieve kwaliteitstrends

De biodiversiteit is sterk afgenomen. Dat heeft enorme ecologische en economische consequenties. De waarde van alle mondiale ecosysteemdiensten bedraagt ruwweg twee keer de waarde van alle Bruto Nationale Producten van de wereld (Cardinale et al., 2012). Het is uitermate kortzichtig om daar niet zorgvuldig mee om te gaan.

Bij grondwater is sprake van een gestage vergring van de kwaliteit. Daarbij worden nog niet zozeer normen overschreden. Wel worden steeds meer milieuvreemde stoffen zoals geneesmiddelen en bestrijdingsmiddelen in hogere concentraties in het grondwater aangetroffen. Een grondwaterbedrijf als Vitens moet jaarlijks vijftien tot twintig miljoen Euro extra aan waterzuivering uitgeven vanwege de vervuiling van de grondwaterbronnen. Dat zijn kosten die niet door de vervuiler worden betaald. Ze worden afgewenteld op de belastingbetaler.

Voor oppervlaktewater geldt eveneens het probleem van milieuvreemde stoffen. Ook is daar nog het probleem van de plastic soep die zich in de oceanen ophoopt.

Voor lucht geldt vooral het probleem van fijnstof en stikstofemissies. In Nederland gaan we gemiddeld dertien maanden eerder dood door verhoogde concentraties fijnstof en stikstofdioxide.

Tot slot is er voor het tegengaan van klimaatverandering op korte termijn een enorme verandering van onze samenleving noodzakelijk. Er zijn geen tekenen die er op duiden dat we die snelle transitie voldoende inzetten. Daarom zullen we klimaatverandering niet gaan voorkomen. Dat heeft dramatische gevolgen, ook economisch.

Weeffout

Kennelijk zijn we onze welvaart als een recht gaan zien, zonder daarbij de verantwoordelijkheid te voelen voor het grotere geheel, onze leefomgeving. Toch

Kennelijk zijn we onze welvaart als een recht gaan zien, zonder daarbij de verantwoordelijkheid te voelen voor het grotere geheel.

/

zijn we daar op tal van manieren van afhankelijk. De veronachtzaming van de effecten van ons handelen op de lange termijn is alleen te verdedigen als we onze waarden zouden beperken tot die van de korte termijn en zouden vertrouwen op – vaak technische – ontwikkelingen die nu nog niet zijn voorzien. Zodra we bereid zijn iets verder te kijken en ook de belangen van onze kinderen mee te nemen, is het ecologisch én economisch onverantwoord om op deze manier door te gaan. We tasten immers de leefomgeving van onze kinderen en van volgende generaties ernstig aan. Economisch betekent het dat de extra kosten die ons handelen voor ons nageslacht meebrengt, veel groter zijn dan als wij nu de noodzakelijke acties zouden ondernemen.

Met de neoliberale wind die er in Nederland aan het begin van de 21e eeuw waait, is de terugtrekkende overheid doorgeslagen naar ‘faciliteren’ en ‘ophalen wat er in de samenleving leeft’, en heeft zij de regie daarbij teveel weggegeven. Dat is aan de orde bij zowel rijksoverheid, provincies als gemeenten. Hoezeer de overheid haar taak verzaakt, blijkt uit de rechtszaken die Urgenda (klimaatverandering) en Milieudefensie (voor schone lucht) tegen de staat hebben aangespannen. Milieudefensie beroept zich daarbij op typische overheidstaken: het basale recht op leven, op gezondheid en op een gezond leefmilieu.

Er is sprake van een weeffout in ons politiek-bestuurlijk-economische systeem, die de voorwaarden voor ons bestaan structureel aantast. Kenmerken hiervan zijn een overdreven focus op de korte termijn en het buiten beschouwing laten van de belangen van toekomstige generaties.

Veerkrachtig

Landbouwvoorman Hans Huijbers karakteriseert het treffend: “Aan het eind van de twintigste eeuw zijn we teveel Euro-gedreven geweest. In de eenentwintigste eeuw staan we voor de uitdaging om een maatschappij te creëren die waarden-gedreven is” (Staps, 2013).

Vanwege het blijvende conflict tussen het bestaande model in de landbouw en de rest van de samenleving, is het belangrijk om nieuwe vormen van bedrijfsvoering te vinden. In ons huidige model van onbeperkte economische groei en hoge consumptie worden de ecologische en sociale kosten van produc-

tie en consumptie niet doorberekend in de prijzen. Dit versterkt de druk op de leefomgeving en is daarom onhoudbaar. Om agrarische-, natuur-, en milieuwwaarden meer met elkaar in overeenstemming te krijgen, is een integrale benadering cruciaal.

Het daarbij noodzakelijke veerkrachtige systeem kiest voor een andere risicobeheersing. Essentieel is de opbouw van bedrijfsinterne weerbaarheid, waarbij de afhankelijkheid van externe middelen (*out of pocket*-kosten) vervangen wordt door de opbouw van interne middelen (bedrijfskapitaal). Een dergelijk landbouwsysteem is beter in staat zichzelf te reguleren en heeft op lange termijn een veel lager risico. Zo’n systeem richt zich op ecologische intensivering met benutting van biodiversiteit: natuurinclusieve landbouw door middel van adaptatie.

Het adaptatiemodel gaat uit van het versterken van de weerbaarheid van het landbouwsysteem, ook wel agro-ecologische intensivering genoemd. Door natuurlijke processen en functionele biodiversiteit juist te benutten in bodem, water, gewas, dier en bedrijf, vermindert de afhankelijkheid van externe middelen. Het systeem vangt zelf de risico’s op van ziekten en plagen. Daardoor neemt de weerbaarheid van het systeem op de lange termijn toe. Hier heeft zowel de agrariër als de samenleving baat bij: het vraagt minder input en levert tevens winst op voor onze leefomgeving.

Dat vraagt een systeemtransitie met maatregelen op diverse niveaus: bodem en water, gewas, dier, bedrijf en product, met een perspectiefvol verdienmodel (Erisman et. al, 2014).

Toekomstige generaties

Wat te doen met de weeffout in ons politiek-bestuurlijk-economische systeem, die de voorwaarden voor ons bestaan structureel aantast? De oplossing daarvoor moeten we, zoals Einstein al aangaf, niet zoeken binnen hetzelfde systeem als waarmee we het creëren – dus niet binnen het huidige politiek-bestuurlijk-economisch systeem.

Dit systeem is gedateerd, het stamt grotendeels uit de negentiende eeuw, uit de tijd van de industriële revolutie. Moderne problemen hebben een mondiaal karakter en hun effecten manifesteren zich niet onmiddellijk, maar steeds sterker op de lange termijn.

De urgente crises rond klimaat, biodiversiteit en andere thema's vragen niet om een terugtrekkende overheid, maar juist om een krachtige overheid die grenzen en doelen stelt om de kwaliteit van onze leefomgeving te borgen. Ook liberalen als Nijpels en Terlouw onderschrijven dit (Staps, 2013). Belangrijke aspecten zijn bewustwording en educatie, een circulaire economie, de vergroening van het belastingstelsel en het heffen van belasting op CO₂, *true value pricing* (maatschappelijke kosten meenemen in de prijs), beter contact tussen consument en producent en de toepassing van het voorzorgsprincipe en het principe 'de vervuiler betaalt'. Aparte aandacht vraagt het structureel meenemen van de belangen van toekomstige generaties bij elke besluitvorming met consequenties voor de lange termijn. Een ombudsman voor toekomstige generaties zou hier kunnen helpen.

Waarde

De oplossing voor de landbouw ligt aldus niet alleen binnen de landbouwsector, maar ook binnen de structurele zorg voor de samenleving van de toekomst. Het is aan de overheid om daarvoor beleid en langetermijndoelen te definiëren.

Het is ongewenst om op de weg te blijven van dwangmatige economische groei en geen idee te hebben waar we eigenlijk heen willen. Het gaat er om, eerst vast te stellen waar we heen willen, en daar vervolgens de juiste weg bij te zoeken.

De oplossing is niet specifiek wetenschappelijk of technologisch, omdat de wortels van de problemen dieper liggen. Dan gaat het om fundamentele vragen: hoe zien wij de relatie tussen onszelf en onze leefomgeving? Waar hebben wij recht op? Wat willen wij verduurzamen? Wat draagt bij aan kwaliteit van leven? Wat vinden wij werkelijk van waarde?

Een maatschappelijke discussie over wat wij van waarde vinden, is zeer gewenst. Alleen wanneer we helder krijgen wat we voor de toekomst willen behouden, kunnen we richting geven aan de ontwikkelingen die daarvoor nodig zijn.

/

Bronnen

- B.J. Cardinale e.a., 'Biodiversity loss and its impact on humanity', *Nature*, 7 j.6.2012, Vol. 486, 59-67. 2012.
- J.W. Erismans e.a., *Samenvatting conceptueel kader Biodiversiteit in de melkveehouderij: Investeren in veerkracht en reduceren van risico's*, Louis Bolk Instituut 2014.
- S. Staps, *Over de crisis niets dan goeds. Klimaat en biodiversiteit: inspirerende gesprekken over urgentie en hoop*, Christofoor, Zeist 2013.
- J.J.M. Staps e.a., *Van bodemdilemma's naar integrale verduurzaming – Casus: Vruchtbaar Flevoland, van bodemdegradatie en diepploegen naar integrale duurzame productie in Flevoland*, Louis Bolk Instituut 2015.
- www.louisbolk.nl
- www.overdecrisisnietsdangoeds.nl

Vraatzucht

Door Thomas Mertens

Wat een contrast: ik herinner me nog dat mijn moeder voor de eerste keer spaghetti op tafel zette; een doorbraak in vergelijking met het gewone menu van aardappelen, groente en een stukje vlees (uiteraard op vrijdag een stukje vis). Vergelijk dat eens met de aandacht die voedsel vandaag de dag krijgt. Een groot deel van de reclame die dagelijks over ons wordt uitgegoten, prijst aan wat we wel en niet moeten eten en drinken, wat gezond is en wat niet. Als we er de tijd voor zouden hebben, kunnen we de hele dag naar kookprogramma's kijken. Niet 'heel Holland bakt', maar: heel Nederland kijkt ernaar.

Die overweldigende aandacht voor voedsel is relatief nieuw, trouwens net als veel van het voedsel dat we vandaag de dag consumeren, en de recepten afkomstig uit alle windstreken om het te bereiden. Toch heeft de mens natuurlijk altijd aandacht gehad voor voedsel. Daarbij ging het niet alleen om de fysiek gezonde, maar ook – en dat is enigszins in de vergetelheid geraakt – om de moreel gezonde omgang met voedsel. Om de herinnering even op te frissen: van oudsher worden mensen niet alleen aangespoord om goed – dat wil zeggen: deugdzaam – te leven, maar ook worden bepaalde houdingen uitdrukkelijk afgeraden. Onder het kopje van de 'ondeugden' worden eigenschappen genoemd die mensen maar beter moeten vermijden. Daaronder valt, naast hoogmoed, afgunst, woede, luiheid, hebzucht, en wellust, ook vraatzucht. Tegenwoordig is het spreken over 'ondeugden' niet gangbaar meer. Toch treffen we ze niet alleen aan in bijvoorbeeld het schilderij 'de zeven hoofdzonden' van Jeroen Bosch. Ook in de hedendaagse film *Seven* komen we ze tegen. Die film draait om het opsporen van een seriemoordenaar die zijn slachtoffers uitzoekt op grond van de zeven centrale ondeugden.

Nu is het voor ons niet moeilijk om hebzucht als een ondeugd te herkennen. Hoe zou men de graaicultuur in het bankwezen anders moeten typeren, ook al

beweerden sommigen: 'greed is good'? Maar het is raadselachtiger waarom de klassieke auteurs (en niet alleen de christelijke) vraatzucht tot de centrale ondeugden rekenen. Uiteraard, ook vandaag wordt met een licht verwijtende blik gekeken naar mensen met een stevig overgewicht; tegelijk weten we dat zwaarlijvigheid in belangrijke mate genetisch bepaald is. Het uitgangspunt van 'ons, verlichte liberale mensen', is dat wij baas zijn over eigen buik, ook al leidt dat bij sommigen misschien tot 'een pondje teveel'. Zou de veroordeling van een te stevige of een te verfijnde maaltijd met te veel glazen dure wijn dus enkel te maken hebben met een soort puritanisme of calvinisme dat wij gelukkig allang achter ons gelaten hebben?

Op het eerste gezicht lijkt het daar wel op. Een van de redenen waarom vraatzucht in een kwaad daglicht stond, is dat wie te veel aandacht heeft voor zijn buik, te weinig oog houdt voor God. Dat zegt tenminste de apostel Paulus. Een andere achterhaalde reden voor de veroordeling van vraatzucht is dat wie te veel eet en drinkt, gemakkelijk wordt verleid tot de ondeugd van de 'wellust'. Toch zou het prematuur zijn om 'vraatzucht' van onze morele menukaart af te serveren. Een derde reden waarom 'vraatzucht' tot de ondeugden wordt gerekend, is de volgende: wie overmatig gericht is op zijn eigen eten en drinken, verliest anderen en hun recht op eten en drinken uit het oog. 'Vraatzucht' staat dus op gespannen voet met het gebod om het brood te breken en de wijn te laten rondgaan. De menselijke omgang met voedsel is een sociaal gebeuren, waarbij het niet zo moet zijn dat sommigen zwelgen in overvloed en anderen gebukt gaan onder gebrek. Zo was het ook bij ons thuis: eten doe je samen aan tafel en de borden worden gelijkmatig opgeschept.

Waar

ervaringsgerichte voedseleducatie

groeit

zout?

**Voedselles op basisschool Overhoeks
in Amsterdam-Noord, door Esther Boukema
van De Smaak te Pakken**

'Ik ga jullie een truc leren...'
De kinderen zitten met ogen op
steeltjes te kijken. 'Als je later
zelf gaat koken is je eerste aller-
kleinste vriend in de keuken een
korrel zout. Kijk maar naar de
zee, luister naar de zee. Ken je
de beweging van eb en vloed?'
'Hé, dat lijkt op in en uit ade-
men', zegt een kind. 'Ik kreeg op
vakantie een hele slok zout water
binnen', zegt een ander. 'En wat
is die lijn daar aan het eind?'
'Dat is de horizon.' 'Denk je dat
je daar vanaf valt als je daar
naar toe vaart met je bootje?'

www.smaaktepakken.nl

zon

zeewater

golf

Met een waterpistool spuiten de kinderen Noordzeewater op een hete plaat. Sissend vormen zich zoute cirkels. Ons eigen zout, wel een hele theelepel uit honderd milliliter. We verdampen nog meer zee-water en kijken met een zandloper hoe lang dat duurt. Een groot doorzichtig zoutkristal lijkt op een ijsklont. 'Mag ik likken?' 'Ik hou van ijs.' 'Zullen we hem op de hete plaat leggen?' 'Mmmm... hij smelt niet zoals ijs.' Elk kind krijgt zijn eigen zoutkristal met zijn eigen naam, dat gaat in een potje met wat kraanwater. De kristallen lossen op, maar door een list toveren we ze terug.

Nog even proberen of zand ook oplost in water. 'Waarom begint zon, zand, zee, zandloper eigenlijk allemaal met de letter Z?' 'En waarom smaken tranen ook zout?' 'Houden kippen ook van de zee?' 'Ja, zeekippen!' We liggen in een deuk! 'Op dit spiegelei en die omelet doen we een snuffje eigen zout. Mijn hand is het kommetje en mijn vingers het lepeltje. Let op, want teveel zout kan alles verpesten.' 'In een spiegelei zit ook de zon.' 'Zeg, hoe gaan we dat gelijk verde-len?' 'Als je je ei zelf hebt betaald mag je het dan ook zelf op eten?' 'Ik vraag een ei aan de boerin en maak mijn eigen zout dan hoef ik helemaal niet meer naar de winkel.'

'Dank je wel kip, dank je wel zee'

Leren koken op school?!

Voedsel speelt van oudsher een centrale rol in het leven en is verbonden met culturele waarden en identiteit. Onze tijd van snelle pakjes en zakjes roept de vraag op welke waarden we willen overdragen aan de volgende generatie. Door zelf te koken met kinderen bevechten we deze waarden opnieuw.

Door Esther Boukema

Hoe gezellig, onschuldig, huise-lijk en simpel zelf koken ook lijkt, het grijpt diep in ons leven in. Wie bijvoorbeeld probeert een maand lang suikervrij of vleesloos te eten, of meer tijd te creëren voor gezamenlijke maaltijden, ontdekt dit al snel. En als je je maar even verdiept in de consequenties van je koop-, kook- of eetgedrag, kom je al snel terecht bij milieuvraagstukken, sociale ongelijkheid en de schaduwzijde van de globale wereld. De implicaties van wat we eten zijn enorm. Het is tijd de waarden rondom ons eten af te stoffen. Voedsel is een smeltkroes van thema's, zoals de natuurlijke cirkel van leven en dood, sociaal contact, de zorg voor je lichaam en creatieve expressie: alles werkt op elkaar in. Daardoor is voedsel een rode draad door onze cultuurgeschiedenis; het is nauw verweven met ieders identiteit.

Om de verschillende vraagstukken in relatie tot voeding het hoofd te kunnen bieden is de herwaardering van voedsel essentieel. De school kan daarin, in samenwerking met ouders, een cruciale rol spelen.

Randverschijnsel

Het doorgeven aan de volgende generatie van ervaringen en vaardigheden rondom voedsel verbouwen, bereiden en consumeren is geen vanzelfsprekendheid meer. Neem het koken, dan zie je een gebrek aan kennis en inspiratie, een (vermeend) gebrek aan tijd en een voorkeur voor gemak, een technisch onvermogen en weerstand tegen troep en gevaarlijke situaties (messen, heet water etc.)

Wellicht wordt zelf koken voor een volgende generatie een randverschijnsel. Is dat erg? In Nederland besteden we gemiddeld achttien minuten per dag aan koken (in 1950 was dat nog twee uur) en geven we elf procent van ons inkomen aan voedsel uit – steeds minder aan verse basisproducten zoals groenten en fruit. Slechts twee procent van de Nederlandse kinderen eet genoeg groenten en 45 procent snoept meerdere keren per dag. (J. Seidell e.a, 2014) We kopen massaal voorgesneden groenten, ondanks de populariteit van kookprogramma's, kookboeken en de moestuinplantjes van Albert Heijn. Als je bovendien constateert dat we dertig procent van ons eten weggooien en dertig procent snacks en fastfood kopen, rijst in ieder geval de vraag wat voedsel ons eigenlijk waard is. Als het klasieke beeld van de kleinschalige, gemengde boerderij allang niet meer met de werkelijkheid correspondeert, waarom geven we dit via kinderboeken en filmpjes nog steeds door? Zijn waarden een nostalgisch goed geworden?

Laten we in ieder geval, voordat we het kind met het badwater weggooien, bewust kiezen welke waarden en verhalen wij dan wel van belang vinden om door te geven aan onze kinderen. En laten we nadenken over hoe en waar we dat doen.

Zelfbeschikking

Volgens de Amerikaanse schrijver Michael Pollan onderscheidt koken ons van dieren; het heeft emotionele waarde: "Een maaltijd is een daad van liefde". Zelf

Zelf koken is een manier om waarden, die in onze samenleving in het gedrang zijn geraakt, opnieuw te bevechten.

/

koken is een manier om waarden, die in onze samenleving in het gedrang zijn geraakt, opnieuw te bevechten. Koken is een vorm van zelfbeschikking over je eigen lijf en van creatieve zelfexpressie. Koken bevordert eigenwaarde door de beheersing van vaardigheden, technieken en transformatieprocessen. Koken is een machtig wapen: je kunt er anderen mee verrassen, verzorgen, verleiden en zelfs intimideren.

Welke waarden werden er in het verleden verbonden aan voedsel? Zou de herwaardering van die waarden ook een deel van de oplossing kunnen zijn? Wanneer we die waarden serieus nemen, kunnen we die dan overlaten aan de betrokken ouders of de belangen van voedingsindustrie?

Voedseleducatie als drager van cultuur en waarden zou mijns inziens onderdeel uit moeten maken van het onderwijs. Van daaruit kunnen gemotiveerde kinderen op hun beurt hun ouders verleiden met hen te koken. En nee, er hoeft niet elke week een kookles te zijn. Ook hoeft je als ouder niet elke dag je kind bij het koken te betrekken. Soms maakt een enkele ervaring al een onuitwisbare indruk. Mij ontroerde een jongetje eens door me na een kookles van anderhalf uur in te fluisteren dat hij me wilde bedanken voor de mooiste dag van zijn leven. Het was hem gelukt een ei te breken, hij had genoten van de geur van vers gestampde kaneel in de vijzel en hij had geleerd hoe je met een scherp mes moet omgaan, wat thuis ondenkbaar was.

Onderwijsvernieuwing

Het onderwijs krijgt al zoveel extra taken. "Het lijkt wel of wij al het wereldleed moeten oplossen", verzuchtte een schoolhoofd eens tegenover mij na een gastkookles op school. Dertien jaar geleden nam ik het initiatief om, onder de naam *De Smaak te Pakken*, een verbindende vorm van voedselonderwijs te ontwerpen. Die vorm is vanuit de praktijk van het koken met kinderen stap voor stap ontwikkeld. De waarde ligt in het creëren van een moment waarin de wereld even samenvalt. Deze compact ontworpen en lokaal afgestemde vorm van voedseleducatie verlicht het werk van de docent en sluit prima aan bij belangrijke uitgangspunten voor onderwijsvernieuwing.

Ten eerste is dat de visie op *basisonderwijs als cultuurdrager en moraliteitsdrager*, zoals hoogleraar duurzaamheid Herman Wijfels het tijdens een lezing in 2006 bij het NIVOZ (Nederlands Instituut voor Onderwijs- en opvoedingszaken) noemde. Hoe ziet dat er uit bij *De Smaak te Pakken*? Via simpele handelingen, zoals het hakken van kruiden of noten, ontstaat een gezamenlijke zoektocht met kinderen. Het kijken, voelen en proeven leidt ze naar een diepere laag van hun eigen leven en de wereld om hen heen. Vanuit de eigen beleving herkennen kinderen universele waarden. Deze benadering is terug te vinden bij Toshirō Kanamori, de Japanse schoolmeester, pedagoog en filosoof die zich liet inspireren door de Franse filosoof Rousseau. Het gaat hem om vragen als: wat is leven en wat heeft

school met mijn leven te maken? Kanamori zelf haalt een terminale patiënt en een zwangere vrouw in de klas als hij over dood en geboorte praat.

Erfgoed

Een tweede belangrijk uitgangspunt van onderwijsvernieuwing is de *vakoverstijgende verbinding tussen de vakken*. Voedsel loopt als een rode draad door alle vakken van de basisschool. Net als Michael Pollan, verwijst socioloog J. Goudsblom (1992) naar de rol van voedsel in de geschiedenis. Zo ontwikkelde de mens 400.000 jaar geleden uit levensbehoud verantwoordelijkheid, discipline en specifieke communicatie rondom het aanhouden en bewaken van het vuur, dat toen nog uit bliksem of vulkaanuitbarsting voortkwam.

In het tijdperk van jagers en verzamelaars zorgde koken op vuur voor een verhoging van de levensstandaard, waardoor de wereldbevolking groeide. De hieruit ontstane landbouw leidde ertoe dat de voorraden graan en olijfolie streng bewaakt werden; er ontstonden militaire machtsblokken en oorlogen om voedsel. Zo bepaalde het voedsel zowel de eigen identiteit als de verhoudingen tussen groepen en de hiërarchie binnen groepen. Het feit of je voedsel al dan niet kon bewaren (zout en later conserven) bepaalde bijvoorbeeld de lengte van een oorlog. De door eeuwenlange studie opgedane kennis van planten en dieren legde de basis van de natuurwetenschappen. Nog altijd zijn veel gewoonten, gereedschappen, uitvindingen en kunstuitingen

direct of indirect te herleiden tot (de omgang met) voedsel. Kortom: voedsel legde de basis van ons cultureel erfgoed en is niet statisch, aldus Goudsbloem. Ook nu verandert onze cultuur ingrijpend door wijzigingen in de voedselproductie als gevolg van mondialisering, verstedelijking en industrialisering.

De Smaak te Pakken zet in op een natuurlijke verbinding met vakken als aardrijkskunde, geschiedenis, biologie, natuur- en scheikunde, taal en techniek. Zo kan een kookles een rol spelen in het inzicht in natuur en de menselijke geschiedenis en bijdragen aan een besef van het belang van duurzaamheid.

Identiteit

Er is steeds meer aandacht voor *meervoudige intelligentie* in het onderwijs. Vaak wordt gezegd dat kinderen gebaat zijn bij praktijkonderwijs, ook mentaal slimme kinderen. In mijn praktijk zag ik hoe talloze kinderen door de concrete processen van het koken gemotiveerder waren om woorden en begrippen te leren en kleine rekenoefeningen betreffende maten of delingen toe te passen. Bovendien konden ze vanuit de concrete situatie van het koken beter nadenken over oorzaak en gevolg. Deze ervaring staat haaks op de ingesleten voorstelling dat 'doen' voor de 'domme' en 'denken' voor de 'slimme' kinderen is.

Geen school of hij moet aandacht besteden aan *burgerschap*. De actuele conflicten over culturele identiteit in een globaliserende wereld roepen de vraag

op: wat is eigen en wat is van ons allen? Voedsel heeft identiteiten gevormd die verschillend zijn, maar kan ook mensen verbinden. Voedsel leert dat je je eigen identiteit mag hebben en toch samen kunt zijn en verhalen kunt uitwisselen. Zoals losse, heel uitgesproken, ingrediënten in een gerecht samen toch een geheel vormen waar iedereen van kan genieten.

Juist samen koken leidt tot een manier van leren, die *niet beledend is, maar inspirerend*, een andere wens van veel onderwijsvernieuwers.

Voedsel educatie past hier uitstekend bij. Het kan aansluiten bij externe activiteiten zoals boerderij-educatie en schooltuinen, maar kan ook een plek krijgen tijdens excursies naar of stages bij lokale voedselproducenten, voedselnetwerken en duurzaamheidslaboratoria. Op die manier wordt *een verbinding tussen de school en de omgeving* gelegd. Zoals omgang met voedsel op school ook zijn weg vindt naar de kinderen thuis.

Magie

Het is waar: er zijn vele kinderen die nooit in een graanveld hebben gestaan, die nog nooit een ei hebben vast gehouden of een komkommer geproefd, ook in rijke buurten met hoogopgeleide bewoners. En ja, het is ook waar dat veel kinderen denken dat voedsel uit de winkel komt en dat KFC de top is. Maar bovenal zie ik het mateloze enthousiasme van jongens en meisjes voor koken. Het raakt iets wezenlijks bij hen. Of dat nu een onbewust oeverlangan is naar omgang met het

vuur en de magie van koken, een herkenning van de eigen identiteit, of een verlangen naar troostrijk eten. In een tijd waar veel kinderen hun motivatie om te leren op school kwijt zijn, biedt voedsel-educatie een kans het plezier in leren opnieuw te ontdekken. Die kans kunnen we niet laten liggen.

Een kookles kan plaats vinden in een leeg lokaal met één kraan en eenvoudig kookmateriaal; hij hoeft niet ingewikkeld of duur te zijn. Laten we in dagelijks leven het zelf koken in ere herstellen, voordat een volgende generatie denkt niets te missen met een afhaalmaaltijd op hun bord.

/

Bronnen

- J. Goudsblom, *Vuur en Beschaving*, Uitgeverij van Oorschot, Amsterdam 1992.
 - J. Meerman, *Kleine geschiedenis van de Nederlandse keuken*, Uitgeverij Ambo, Amsterdam 2015.
 - 'Levenslessen van meester Kanamori', vertaald door Ingeborg Hansen, *Het Kind*, Driebergen 2012, n.a.v. documentaire *Children full of Life*, 2003, Japan.
 - NIVOZ en *de urgentie van goed onderwijs*, NIVOZ, Driebergen 2014.
 - M. Pollan, *Cooked, a natural history of transformation*, Penguin Books, London 2015.
 - J. Seidell en J. Halberstadt, *Het voedsellabyrint*, Uitgeverij Atlas Contact, Amersfoort 2014.
- www.smaaktepakken.nl

Eten ⁶⁰in

Steeds vaker staat voedsel op de agenda van de politiek. In verschillende steden worden pogingen gedaan om een samenhangend voedselbeleid te ontwerpen. Dat blijkt niet eenvoudig. Amsterdam is een van die steden.

Door Erica Meijers

Veel nieuwe initiatieven in de stad rondom voedsel; een actieve ambtenaar en een groeiende interesse bij de gemeente; een bank met behoefte aan richtlijnen rondom de financiering van voedselprojecten: deze ingrediënten leiden in 2014 tot de officiële voedselvisie van de gemeente Amsterdam. Men wilde daarmee bijdragen aan de strijd tegen overgewicht, culturele voedsel festivals en andere initiatieven stimuleren, de relatie tussen de stad en de boeren en tuinders in de regio versterken en een duurzamer voedselproductie stimuleren. De gemeente stelde twee ton ter beschikking om deze agenda uit te voeren. Maar twee jaar later is de voedselvisie volgens GroenLinks raadslid Jasper Groen “een dode letter”. Waarom is het maken van voedsel politiek zo lastig?

Trots

Sebastiaan Aalst is politico-loog en medewerker van het Foodcabinet in Amsterdam, dat is gespecialiseerd in voedselvraagstukken. De laatste jaren valt hem op dat het thema identiteit een steeds grotere rol speelt in de politiek en dat daardoor ook voedsel vaker op de politieke agenda komt. Aalst: “Voedsel gaat van oudsher over culturele tradities en familie waarden. Onze eetgewoontes

veranderen onder invloed van de globalisering. De afstand tussen producent en consument is steeds groter geworden, terwijl voedsel traditioneel juist diep verworteld is in lokale culturen. Dat maakt de spanning groot. Enerzijds zijn we trots op onze regionale producten en hebben we nostalgische gevoelens bij de manier waarop oma het eten klaarmaakte. Anderzijds eten we steeds vaker buiten de deur of maken een snelle maaltijd met voorgesneden of kant- en klare ingrediënten, die op industriële wijze door multinationals zijn geproduceerd. Dat eten we steeds vaker in ons eentje op, in plaats van in familieverband op vaste tijden.”

Onwennig

Voedsel past dus bij de toegenomen politieke aandacht voor het thema identiteit. Tegelijk – of juist daarom – is het een lastig onderwerp voor bestuurders. Voedsel is geen helder afgebakend, rationeel gestructureerd vraagstuk. Voedsel gaat over alles. Voedsel is emotioneel. Het raakt aan verschillen in identiteit, afkomst en klasse. Het verbindt het mondiale met het lokale en het religieuze met het economische. Aalst: “Politici vinden het altijd gemakkelijker als zaken kwantificeerbaar zijn, met directe causale verbanden enzo-

de stad

voort. De discussie over ritueel slachten liet goed zien hoe politiek gevoelig voedsel is en met hoeveel zaken het samenhangt. Het ging over dierenwelzijn – waarvan de grenzen ook niet objectief zijn vast te stellen, dus die liggen voor ieder verschillend – en over religieuze overtuigingen. Het raakte bovendien de economische agenda, de positie van Nederland als voedsel-exporteur, en thema's als integratie en immigratie."

Jasper Groen beaamt dat voedsel een onwennig onderwerp is voor politici. "Inderdaad, het gaat over veel, van duurzaamheid en klimaatverandering tot internationale handel en mensenrechten; van gezondheid en bewegen tot maatschappelijk verantwoord ondernemen en landbouw. Er gaan weleens stemmen op voor een minister van voedsel. Juist vanwege de veelheid van beleidsterreinen lijkt me dat niet zo'n goed idee, al kan op lokaal niveau een wethouder of portefeuille 'voedsel' wel helpen om zaken op de rails te zetten en het bewustzijn te verhogen."

Patstelling

De Amsterdamse voedselvisie uit 2014 heeft nog nauwelijks handen en voeten gekregen. Een van de weinige concrete uitkomsten is de steun aan het project Voedselwijs, een samenwerkingsverband in

Amsterdam op het terrein van voedseleducatie. Groen: "De huidige wethouder Abdeluheb Choho (D66) beschouwt de visie als een product van het vorige college dat geen prioriteit behoeft. Hoewel er nu meer geld (vijf ton) beschikbaar is voor voedselinitiatieven, zijn de regels om daar een beroep op te kunnen doen nog niet klaar. De gemeente moet hier pro-actiever optreden, maar dat is niet de stijl van D66." De moeizame relatie tussen de gemeente en de lokale initiatiefnemers is volgens Aalst een belangrijke reden waarom het voedselbeleid in Amsterdam nog niet echt van de grond komt: "Er is een patstelling. De gemeente zegt: kom met initiatieven, dan kan ik die omarmen, terwijl veel initiatiefnemers er moeite mee hebben groot genoeg te worden om relevant te zijn voor een wethouder en een politieke agenda. Een actief communicatiebeleid vanuit de gemeente is een noodzakelijke eerste stap."

Obesogeen

Aalst stelt vast dat voedsel vaak over particuliere opvattingen gaat, maar dat wet- en regelgeving juist algemeen toepasbaar moet zijn. Daarom worden vaak 'veilige' thema's aangepakt, zoals voedselverspilling en de promotie van groente en fruit. Als het om

minder (of geen) vleesconsumptie gaat, wordt het al lastiger. Daarbij speelt een grote rol dat mensen niet willen dat de overheid voorschrijft wat ze eten. Volgens Groen is dit het belangrijkste struikelblok voor voedselpolitiek. Groen: "Tegelijkertijd weten we dat onze omgeving obesogeen is – gemak en consumptie zijn de hoogste norm en de oproepen om veel en vooral vet en zoet te eten zijn overal – dus je moet ook niet naïef zijn over het feit dat onze individuele keuzes zeer sterk worden beïnvloed door onze omgeving." Aalst: "Een kind in Amsterdam Zuid-Oost wordt negen keer vaker aan fastfoodreclames blootgesteld dan een kind in Amsterdam Zuid."

Juist als het gaat om overgewicht constateren zowel Aalst als Groen bij de overheid een grotere bereidheid tot beleidsontwikkeling, al weet die vaak niet goed hoe. Jasper Groen: "Obesitas is echt een armoedeziekte en een groot sociaal probleem. Het raakt vooral de onderste lagen van de bevolking. GroenLinks moet zich inzetten voor het afschaffen van frisdrankautomaten op school en het verbieden van fastfoodreclames op en rond scholen. De gemeente kan bijvoorbeeld met Abri, het bedrijf dat bus- en tramhaltes in Amsterdam bouwt, afspreken dat

Mensen willen niet dat de overheid voorschrijft wat ze eten, maar je moet niet naïef zijn over het feit dat onze keuzes sterk worden beïnvloed door onze omgeving.

Wil het voedselbeleid echt betekenis krijgen, dan moet de sociale dimensie van voedsel een veel grotere prioriteit krijgen.

er geen reclame komt te hangen voor chips, frisdrank en snoep.” Ook op het gebied van voedsel-educatie ziet Groen mogelijkheden: “Ik heb voorgesteld om het unieke Amsterdamse systeem van schooltuinen beter te benutten buiten schooltijden, door ze in te zetten voor voor kooklessen en andere buurtactiviteiten.”

Sociaal

Het is vaak lastig politieke steun te vinden voor voedselbeleid. D66 en VVD willen initiatieven het liefst aan de stad overlaten, terwijl de SP, die samen met hen in het college zit, de voedselbeweging als elitair ziet, omdat vooral welgestelde, hoogopgeleide Amsterdammers zich bezig houden met stads-landbouw, biologische markten enzovoort. “Wil het voedselbeleid echt betekenis krijgen, dan moet de sociale dimensie van voedsel een veel grotere prioriteit krijgen”, vindt Aalst, “zeker ook in de voedselbeweging zelf, die te weinig feeling heeft met sociale problemen. Je kunt de opbrengst van je stadstuin wel aan de voedselbank doneren, maar bezoekers van de voedselbank weten vaak niet hoe ze die verse groenten moeten klaar maken, want ze zitten al generaties lang in een systeem van zo veel mogelijk calorieën voor zo min mogelijk geld. Je zou dus eerder

een tuin moeten opzetten met mensen uit verschillende lagen van de bevolking. Er is in elk geval een veel actievere betrokkenheid nodig dan nu het geval is. Daarbij gaat het om bewustzijn, voedselvaardigheden en sociale normen.”

Stad en land

Behalve een alliantie tussen sociale klassen, is voedselpolitiek ook gebaat bij een alliantie tussen stedelingen en boeren. En ook dat is niet eenvoudig. Aalst: “Sinds de Tweede Wereldoorlog is de afstand tussen stad en platteland gegroeid. Consumenten in de stad zijn bezig met de strijd tegen fastfood, met verlies van sociale waarden en met de ongezonde voedselomgeving, terwijl voedselproducenten elders in Nederland zich vooral druk maken over het gebrek aan erkenning voor hun inzet om veilig voedsel te produceren en met beperkte mogelijkheden het onderste uit de kan te halen op het gebied van dierenwelzijn en duurzaamheid. Er is heel veel trots voor het vak, maar boeren worden vaak neergezet alsof het ze alleen om hun portemonnee gaat.”

Aalst vindt dat alle stemmen gehoord moeten worden. “Nederland is lang in de greep geweest van de driehoek overheid, wetenschap en bedrijfsleven/

boerenlobby. De sociale beweging stond buitenspel. Dat moet anders. Ook kan het niet zo zijn dat in Amsterdam de voedselbeweging aan tafel zit, terwijl op nationaal niveau alleen het ministerie van Economische Zaken, Wageningen en LTO met elkaar praten. Je ziet wel dat het ministerie nu op zoek gaat naar geschikte gesprekspartners, maar het gaat erg langzaam.”

Frisdranktax

Op lokaal niveau ontbreken juist vaak de grote spelers. Een van de kritiekpunten van Sebastiaan Aalst op de voedselvisie was dat supermarkten en bedrijven niet betrokken waren bij het opstellen ervan. Zowel Groen als Aalst zien geen bezwaar tegen duidelijke richtlijnen voor bedrijven. Aalst: “Onlangs sprak ik de directeur van de federatie voor de Nederlandse levensmiddelenindustrie. Hij zei: ‘Er wordt zoveel gepraat over suiker- en frisdranktax etc. Neem nu gewoon een beslissing!’ Het bedrijfsleven heeft soms liever beslissingen die in hun ogen slecht zijn, dan geen beslissing. Zolang er maar een gelijk speelveld is. Als de politiek de verkoop van suikerhoudende frisdrank in openbare gelegenheden verbiedt, verlegt men de productie naar iets anders. Wel zal men zich met hand

en tand verzetten tegen het ontstaan van verschillen per gemeente. Dus moet er naast het lokale beleid ook op nationaal niveau gezegd worden: dit willen we niet meer." Om de aansluiting tussen gemeente, grote bedrijven en kleine initiatieven te bevorderen, heeft Aalst de gemeente voorgesteld om foodhubs te organiseren, creatieve broedplaatsen op het gebied van voedsel, waar men elkaar kan inspireren en leren kennen."

Behalve naar het bedrijfsleven kijkt Jasper Groen ook naar de rol van de Amsterdamse haven, die de grootste cacaohaven ter wereld is en ook veel soja en palmolie overslaat. Hoewel de haven inmiddels verzelfstandigd is, is de gemeente nog altijd de enige aandeelhouder. "Vanuit de haven zegt men: als we te streng worden blijven de bedrijven weg. Maar bedrijven vinden niet zo gemakkelijk de infrastructuur die we hier bieden, zeker wat betreft cacao. Ik heb inmiddels schriftelijke vragen gesteld over de mogelijkheden die er zijn op het gebied van een code of conduct en certificering. Daarna volgen zeker meer stappen."

GroenLinks

GroenLinks was de laatste jaren niet altijd even zichtbaar in het voedseldebate, is Sebastiaan Aalst opgevallen, terwijl de achterban

wel zeer geïnteresseerd is in voedsel. In Amsterdam is Jasper Groen actief, maar landelijk zou de partij het thema meer naar zich toe kunnen trekken. Groen trekt zich het commentaar aan. "In het verkiezingsprogramma van GroenLinks Amsterdam 2014-2018 is veel aandacht voor voedsel." Hij legt uit dat voedsel in de vorige collegeperiode vooral het thema was van de Partij van de Dieren en dat het mores is om elkaars thema niet 'af te pakken'. Groen: "Deze periode heb ik wel doelbewust ingezet op initiatieven op voedselbeleid, zoals rond de haven en schooltuinen. Ook heb ik voorgesteld om onze melk- en zuivelproducten in de gemeente, ziekenhuizen en scholen, te gaan betrekken uit Waterland. Zo kunnen we meer invloed uitoefenen op de veeteelt daar. Die is traditioneel – zoveel mogelijk koeien op dat ene stuk gras – en dat is slecht voor de biodiversiteit, de weidevogels en de uitstoot van Co2. Waterland bestaat uit oxiderend veenlandschap, dat voor twee of drie procent van de Amsterdamse uitstoot zorgt. Als je het land nat houdt, stopt de uitstoot, maar dat vereist een biologische en natuurvriendelijke vorm van veeteelt. Die wil ik een impuls geven door onze betrokkenheid te verhogen."

Bewijsmateriaal

Hoe verder met de voedselpolitiek in Amsterdam? Jasper Groen heeft een groepje mensen om zich heen verzameld (onder andere Sebastiaan Aalst en Paulien Gankema) met wie hij steeds op zoek is naar mogelijkheden om voedselpolitiek te bedrijven. Aalst denkt dat er ook geduld nodig is. "We moeten onderkennen dat het allemaal redelijk nieuw is. We hebben behoefte aan experimenten om van te leren. De voedselbeweging moet niet wachten tot de politieke infrastructuur er ligt, maar in de praktijk uitzoeken wat wel en niet werkt. Ik begrijp dat een wethouder meer in handen moet hebben wil hij beleid kunnen maken. We moeten dus investeren in bewijsmateriaal uit praktijk en wetenschap, zoals het onderzoek van de VU over de invloed van schooltuinen op het eten van groente en fruit door kinderen. Het feit dat Amsterdam net als steeds meer steden een voedselvisie heeft, dat er wethouders zijn met voedsel in hun portefeuille, dat politici naar aanknopingspunten in de stad zoeken, betekent dat er beweging is. Zo kan vanuit de steden druk worden uitgeoefend op de landelijke politiek."

GroenLinks zou het thema voedsel veel meer naar zich toe moeten trekken.

Een handjevol supermarkten bepaalt wat we in Nederland eten en dus ook voor een flink deel hoe de voedselvoorziening er uit ziet. Van grond tot mond. Die machtsconcentratie heeft naast een enkel voordeel de nodige nadelen. Wie is er aanzet om dat te veranderen?

Door Michiel Bussink

Nederland is in sommige opzichten Amerikaanser dan de Verenigde Staten. Bijvoorbeeld als je kijkt naar het fenomeen supermarkt, uitgevonden in dat land aan de andere kant van de Atlantische Oceaan. In de VS gaat tegenwoordig van elke euro die er aan voedsel wordt besteed, 59 cent naar de supermarkt, tegen 77 cent in Nederland. Bovendien is in Nederland de machtsconcentratie groter. In Nederland bedienen vijf supermarktorganisaties (Ahold, Jumbo, Lidl, Superunie en Van Tol) het hele land, in de VS bestaan naast de tien nationale, nog eens tweehonderd regionale supermarktketens. De grootste Amerikaanse landelijke keten, Walmart, heeft er een marktaandeel van 26 procent, onze koploper Albert Heijn 33-34 procent (twintig voor Jumbo, Lidl en Aldi elk zo'n tien, Plus acht procent). Nederland is – samen met wat andere Europese landen – een van de meest versupermarkte landen ter wereld. De vraag is nu: hoe erg is dat?

Woud

“Ik vind het niet zo wenselijk: er is sprake van ongezonde machtsverhoudingen”, zegt Sanne van der Wal van SOMO (Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen). Als senior onderzoeker landbouw en voedsel doet hij voor die organisatie onderzoek naar arbeidsomstandigheden en oneerlijke handelsverhoudingen in de voedselketen. Met daarbij een sterke focus op ontwikkelingslanden. De afgelopen jaren werden bijvoorbeeld ketens voor thee, groenten, fruit en suikerriet onderzocht. “Ongezonde machtsverhoudingen kunnen makkelijk tot oneerlijke handelspraktijken leiden. Als je als middelgrootbedrijf niet aan Jumbo of AH kunt leveren, heb je als bedrijf een groot probleem”, volgens Van der Wal.

Een paar supermarkten plus een woud van kleine toeleveranciers, zorgen ervoor dat die laatste tegen elkaar worden uitgespeeld en moeten concurre-

markt

ren tegen oneerlijke prijzen. “Veel toeleveranciers overleven het niet. De kosten worden afgewenteld op de samenleving, het ondermijnt de duurzaamheid van de sector.” Doordat supermarkten elkaar op prijs beconcurreren, daarbij gebruikmakend van de afhankelijkheid van hun vele toeleveranciers, hebben boeren en tuinders bijvoorbeeld nauwelijks ruimte om invulling te geven aan milieu-, natuur-, en diervriendelijk produceren.

Stunten

Hun machtspositie is weliswaar groot, toch zijn de marges die supermarkten halen op hun verkopen – en dus de winsten, niet erg groot, zo wordt vanuit de supermarktwereld tegengeworpen. Volgens Van der Wal is onduidelijk hoe het zit met die winstgevendheid: “Daar wordt geheimzinnig over gedaan, er is geen transparantie. Maar als er geen marges zouden zijn, zou het economisch niet interessant zijn. De brutomarges – het verschil tussen inkoop- en verkoopprijzen – zijn in ieder geval vaak fors en het zijn grote bedrijven.” Wat voorbeelden: op een ui verdienen supermarkten tientallen keren meer dan boeren er voor krijgen, op tomaten één tot tien keer zoveel, een gesneden zakje sla vijftien keer zoveel en een worst tien à vijftien keer zoveel als de boer.

Van der Wal wijst op het onder supermarkten wijdverbreide fenomeen van ‘kruissubsidies’ of ‘margemixen’. Daarbij stunten de supermarkten met lage prijzen, bijvoorbeeld met vlees van plofkippen, om zo klanten binnen te lokken. Zijn de klanten eenmaal binnen, dan geven die vaak extra geld uit, ze hebben immers geld ‘uitgespaard’ door aanbiedingen in te slaan. Per saldo verkopen de supermarkten met dergelijke praktijken meer en halen ze hogere marges. Het stunten met producten gaat zo ver dat supermarkten producten onder de kostprijs verkopen: een praktijk die de meeste EU-landen niet

toestaan. In Duitsland bestaat bijvoorbeeld de verplichting om aan te tonen dat minimaal de kosten in de prijs zijn verdisconteerd. Zo’n verplichting ontbreekt in Nederland, hoewel er veel voor te zeggen is. Het onder de kostprijs verkopen van producten zorgt voor nog geringere marges voor leveranciers, extra druk om tegen zo laag mogelijke kosten zoveel mogelijk kilo’s te produceren: een *race-to-the-bottom*.

Keurmerken

Toch kunnen de grote machtsconcentraties van supermarkten soms ook handig zijn, erkent Van der Wal: “Als je gesprekspartners zoekt, heb je maar een paar loketten nodig.” Somo onderzocht de arbeidsomstandigheden bij de productie van tropisch fruit dat in de Nederlandse supermarkten ligt: van mango’s in Peru, ananassen uit Costa Rica, tot bananen uit Ecuador en druiven uit Zuid-Afrika. Die waren vaak niet al te best. Tijdens de oogsttijd van mango’s in Peru bijvoorbeeld, zijn werkdagen van elf uur normaal, gedurende zes of zeven dagen in de week. De arbeiders worden bovendien onderbetaald en vakbondsactiviteiten leveren het risico van ontslag op. Met de onderzoeksresultaten in de hand wordt dan bijvoorbeeld supermarktketen Albert Heijn aangesproken op dergelijke praktijken. Die verwijst dan naar beleid van het concern om aan verbetering te werken. Dat beleid is volgens Somo vaak niet erg voortvarend en stelt nog niet zoveel voor. “Meestal hebben supermarkten geen idee waar hun producten vandaan komen. Althans voor hun buitenlandse producten. Ze leunen vaak heel erg op hun marktverkenners.”

Betere voorbeelden zijn er ook. Zo heeft Albert Heijn bijvoorbeeld toegezegd eind 2016 alleen nog maar varkensvlees te verkopen met minimaal één beter Leven Ster van de Dierenbescherming. Zoiets

/

Doordat supermarkten elkaar op prijs beconcurreren hebben boeren en tuinders nauwelijks ruimte om invulling te geven aan milieu- en diervriendelijk produceren.

*Door eetbare parken, cidermakers,
varkenscrowdfunders en wildplukworkshops
krijgen mensen weer meer zeggenschap
over hun eten en drinken.*

kan dan – juist vanwege het grote marktaandeel van Albert Heijn, flinke impact hebben op het dierenwelzijn in de varkenssector.

Keurmerken als dat van de Dierenbescherming zijn in opmars, ook in de supermarkt: zo'n acht tot tien procent van de voedingsmiddelen die in Nederland wordt verkocht heeft een duurzaamheidskeurmerk en dat groeit jaarlijks. Variërend van Biologisch, MSC, Utz, Fair Trade, Beter leven, "Keurmerken zouden niet nodig moeten zijn, maar zo werkt het nu eenmaal: je hebt privé-mechanismen nodig", vindt van der Wal. Het voordeel van certificering is dat je als consument een etiket hebt, waarvan je weet of kunt weten waar het voor staat.

Al moet er bij gezegd worden dat ook keurmerken niet altijd garanties bieden. Somo deed bijvoorbeeld onderzoek naar de arbeidsrechten bij de productie van thee, bloemen en koffie die met Fair Trade en RainForest keurmerken worden verkocht. Conclusie was dat er vooruitgang in de arbeidsomstandigheden zit, maar dat zich er tegelijkertijd praktijken voordoen die niet zouden mogen volgens de eigen criteria van de keurmerken. Dat wil overigens niet zeggen dat we van de keurmerken af moeten, vindt Van der Wal: "Zelfs als je constateert dat die keurmerken niet altijd opleveren wat ze beloven, hebben we niks beters. Maar je ziet dat als er keurmerken ontstaan, andere producenten ook keurmerken beginnen met minder strikte criteria." UTZ is minder streng dan Fair Trade/Max Havelaar, Milieukeur minder streng dan Biologisch, Vrije-Uitloop-eieren minder streng dan 'scharrel'. "Het gaat allemaal heel erg langzaam."

Flopkip

En waar is de overheid in dit verhaal? Die verwijst vooral naar convenanten en vrijwillige afspraken. Zoals het convenant van het ministerie van Economische Zaken met de 'Alliantie Verduurzaming Voedsel', waarin onder andere de supermarkten zijn vertegenwoordigd. Twee maanden nadat in 2013 het convenant was afgesloten, startten de supermarkten een nieuwe supermarktoorlog. Tot ergernis van de staatssecretaris van landbouw, destijds Sharon Dijkma: "Dat is ook zo jammer aan de supermarktoorlog die nu weer actueel is. De kilo-

knallers in supermarkten staan haaks op het beleid dat er meer besef moet zijn wat de waarde van goed geproduceerd voedsel is". Later sprak Dijkma nogmaals duidelijke woorden over kiloknallende supermarkten: "Ik heb nadrukkelijk gewaarschuwd voor het stunten met producten onder de kostprijs, overigens niet alleen vlees, omdat het risico's met zich meebrengt, ook voor de voedselveiligheid. Je moet geen producten willen verkopen onder de kostprijs." De supermarkten reageerden bij monde van het Het Centraal Bureau Levensmiddelenhandel geïrriteerd op de verwijten van de staatssecretaris en verwezen naar de 'Kip van morgen' met welzijnsverbeteringen waaraan de supermarkten werkten. 'Flopkip' noemde Wakker Dier dat concept, omdat de welzijnsverbeteringen volgens de actieclub marginaal waren. Dat werd bevestigd door de Autoriteit Consument en Markt die de welzijnsverbeteringen te gering vond om de bijbehorende beoogde mededingingsafspraken toe te staan: de Kip van Morgen werd niet toegelaten.

In het Kamerdebat naar aanleiding van Dijkma's duidelijke woorden over de kiloknallende supermarkten, stelde de Partij voor de Dieren in de Tweede Kamer voor om dan ook boter bij de vis te doen. En naar Duits voorbeeld verkopen onder de kostprijs te verbieden. Daarop gaf de staatssecretaris niet thuis: te bureaucratisch, volgens haar.

Pakjes en zakjes

Gebrekkige voortgang bij de supermarkten, een wankelmoedige overheid, moet de consument het dan maar zelf doen? Het is uiteraard niet verplicht om boodschappen bij de supermarkt te doen: het kan best zonder. Al hangt het van je woonplek af hoe makkelijk dat is. Journalist Gert Jan Groothedde besloot als experiment een half jaar lang niks uit de supermarkt te eten en te drinken, waarvan hij verslag doet in zijn boek 'Weg van de Supermarkt'. In en rond het centrum van Amsterdam was dat niet zo moeilijk geweest, zegt hij zelf, maar wél in Grootheddes woonplaats Almere Buiten, waar supermarkten de enige voedselaanbieders zijn. Gemotiveerd is hij zeker, want supermarktvoedsel ruikt en smaakt volgens hem niet, is niet vers, wordt geproduceerd door boeren uit te knijpen, bevordert verspilling, milieu-

WHATEVER, IK HEB HONGER

vervuiling, verschraling en uniformiteit. Vooral in het begin van zijn experiment zondigt hij regelmatig, maar aan het eind van dat halve jaar gaat het veel beter. Mede dankzij het groeiende aantal lokale en regionale (web)winkels en initiatieven.

Het kan best goed, boodschappen doen zonder supermarkt. Via de nog resterende middenstanders – er zijn bijvoorbeeld nog relatief veel kaaswinkels. Bij boerenmarkten, via de vele maaltijdboxen (maar wel de goeie: ook de supers proberen een graan mee te pikken van de maaltijdboxhype), groenten,- en fruitabbonementen, zelfpluktuinen, Koop-een-koe, webwinkels voor boerderijproducten, stadsboerderijen, eigen moestuin.

Tegen dergelijke voorstellen worden allerlei tegenwerpingen geopperd als geen tijd, te duur, te veel niche. Het 'geen tijd' is overduidelijk een kwestie van prioriteiten stellen, wetende dat de gemiddelde Nederlander dagelijks drie tot vier uur doorbrengt met tv-kijken, facebooken en netflixen. Op het 'te duur' valt eveneens veel af te dingen. Wie kant-en-klaremaaltijden en pakjes en zakjes – belangrijke margemakers voor de supermarkten – links laat liggen, spaart sowieso een boel geld. En kopen van het seizoen, rechtstreeks bij de boer hoeft beslist niet duurder te zijn dan boodschappen bij de supermarkt. In de supermarkt wordt bovendien veel ingeslagen wat eigenlijk helemaal niet in de planning zat (denk ook aan de effectiviteit van

de margememix): een belangrijk aspect van het verdienmodel van de supers.

In eigen hand

Tenslotte 'te veel niche'. Daar zit wat in. De echte, structurele verduurzaming van de voedselvoorziening komt niet van de grond zonder een ander voedsel- en landbouwbeleid, nationaal en internationaal.

Als alle maatschappelijke kosten van de intensieve veehouderij in de vleesprijs zou worden doorberekend, dan wordt vlees een stuk duurder en zal er niet snel meer mee gestunt worden. Maar we weten tegelijkertijd ook dat beleid veelal achter de maatschappelijke trends aanhobbelt. In dat opzicht is de explosie van kleinschalige voedselinitiatieven van de afgelopen jaren hoopgevend: al die buurttuinen, eetbare parken, voedseltrucks, voedselhallen, kleine worstenmakers, stadslandbouwers, mobiele pizzabakkers, voedsel-filmfestivals, cidermakers, wijncoöperaties, stadsbierbrouwerijen, zeldzame-rassen-telers, voedselbosbouwers, varkenscrowdfunders, maaltijddeleers, boerendiners, smaakweken, -prijzen en -helden, wildplukworkshops. Heel divers en uiteenlopend en toch hebben ze iets gemeenschappelijks: al die mensen hebben stukken van de voedselvoorziening weer in eigen hand genomen. Zodat ze – ten koste van de macht van supermarkten – zelf weer meer zeggenschap hebben over hun eten en drinken.

/

Aanbevelingen
geïnspireerd
door de artikelen
van deze Helling,
opgesteld
door Marijn
Bouwmeester en
Erica Meijers.

Verder doen: **Politiek...**

→ Ontwikkel gezamenlijk voedselbeleid op elk niveau, lokaal, regionaal en Europees en betrek daarbij alle partijen, van boeren, bedrijven en banken tot sociale bewegingen en groepen. (De Schutter, Aalst, Groen)

→ Bestrijdt voedselverspilling.

→ Ontmoedig vleesconsumptie.

→ Bevorder een voedsel- en landbouwdemocratie met een diversiteit aan benaderingen die inspelen op duurzaamheid en een directe band tussen burgers en boeren. Weeg daarbij spanningen tussen waarden zorgvuldig af. (Korthals)

→ Leer van kleinere voedselinitiatieven met korte ketens (stadslandbouw, direct bij de boer kopen) en zorg ervoor dat hinderenissen, zoals belemmerende regelgeving, verdwijnen. (De Schutter)

→ Ontwikkel een integraal lokaal voedselbeleid op het gebied van onder andere educatie, gezondheid, ruimtelijke ordening en mobiliteit en maatschappelijke participatie. (Boukema, De Schutter, Aalst)

→ Voer als gemeente een actief communicatiebeleid om pionierende groepen rondom voedsel te stimuleren en van hen te leren. (Aalst)

→ Pleit voor het afschaffen van frisdrankautomaten op school en het verbieden van fastfoodreclames op en rond scholen en in bus- en tramhaltes (Groen).

Illustrator Anne Stalinski
maakte een strip over duurzaam
consumeren, zie [www.drawingthetimes.com/
story/our-daily-bread](http://www.drawingthetimes.com/story/our-daily-bread)

De illustratie van de vorige
pagina komt van haar blog
supermarketstories.tumblr.com

→ Geef ruimte aan schooltuinen en maak daar ook gebruik van voor voedseleducatie in de buurt. (Groen)

→ Geef aandacht aan de sociale dimensies van voedsel, zoals armoede en gezondheid, en betrek alle lagen van de bevolking bij het thema. (Groen, Aalst)

→ Stel als overheid voorwaarden aan bedrijven om mensenrechten, biodiversiteit en gezondheid te beschermen.

→ Vergroot als lokale overheid je betrokkenheid, door producten in de streek af te nemen en bevorder vervolgens een biologische en natuurvriendelijke vorm van landbouw.

→ Richt nationaal beleid niet op de maximalisatie van voedselproductie, maar ook op verduurzaming en kleinschalige vormen van landbouw. (Grashoff & Ludwig)

→ Produceer veevoer zoveel mogelijk dichtbij. (Gankema)

→ Zorg voor koopkrachtstijging bij lagere inkomens, zodat voedselprijzen omhoog kunnen en de voedselketen kan worden verduurzaamd. (De Schutter)

→ Vergroen het belastingstelsel o.a. door belasting te heffen op CO2 en de invoer van het principe 'de vervuiler betaalt'. (Staps)

→ Laat wetenschappers onderzoeken wat alternatieven voor schaalvergroting en intensivering van landbouw zijn. (De Schutter)

→ Laat wetenschappers onderzoek doen naar de relatie tussen gezondheid, ontwikkeling en voedsel/eetgedrag. (Aalst)

→ Voer grondgebonden dierrechten in: een bedrijf kan zoveel dierrechten hebben als er voor afzet van de mest grond beschikbaar is. (Grashoff & Ludwig)

→ Maak ruimte voor natuurinclusieve landbouw, die inzet op kwaliteit van producten en herstel van natuurbehoud, gezondheid, dierenwelzijn en rendabele landbouwproductie. (Grashoff & Ludwig)

→ Verbied supermarkten om producten onder de kostprijs te verkopen. Verplicht hen aan te tonen dat minimaal de kosten in de prijs zijn verdisconteerd. (zoals in Duitsland het geval is) (Bussink)

→ Stel een ombudsman voor toekomstige generaties aan, die betrokken is bij elke besluitvorming met consequenties voor de lange termijn. (Staps)

→ Organiseer een maatschappelijke discussie over fundamentele waarden in relatie tot voedsel, de relatie tussen onszelf en onze leefomgeving en de kwaliteit van leven. (Boukema, Staps.)

→ Laat Europese landbouwsubsidies niet alleen naar grote bedrijven gaan, maar ook naar kleinere boeren. Als zij samenwerken kunnen ze meer invloed op de markt uitoefenen. (Van der Klauw, Korthals)

→ Pak het Europese handelsbeleid aan door eisen te stellen aan productiemethodes, tarieven op te leggen of import van bepaalde gewassen te verbieden. (Gankema)

→ Ondersteun lokale NGO's om kennis te vergaren (over landroof en productie van basisingrediënten als soja), om deel te nemen aan coalities, discussies aan te jagen en de lokale bevolking te versterken. (Gankema)

→ Geef boeren geld voor de teelt van eiwitrijke gewassen, zoals soja, lupine, koolzaad en erwten. (Gankema)

Bedrijven...

→ Bij de totstandkoming van voedselprijzen moeten ook 'externaliteiten' worden meegerekend, zoals milieubelasting en sociale gevolgen. (De Schutter en Staps)

→ Verplaats de teelt van gewassen voor veevoer naar Europa. (Gankema)

→ Neem als banken en andere financieringsinstanties afscheid van het adagium dat de kleine boer altijd groter moet worden, maar investeer ook in kleinere initiatieven. (Korthals)

→ Kijk meer naar energie en minder naar kapitaal. (Visser)

→ Maak ruimte voor certificatie en maatschappelijk verantwoord ondernemen. (Gankema, Groen)

Burgers...

→ Kook zelf en eet gezamenlijk.

→ Wees je bewust van de waarden die je wilt doorgeven rondom voedsel.

→ Eet minder vlees of schrap het van het menu.

→ Verspil geen voedsel.

→ Verkort de keten van voedsel-distributie, koop minder bij de supermarkt en meer bij de boer.

→ Begin een moestuintje (op je balkon).

→ Vraag je supermarkt welke certificeringen en criteria zij gebruiken bij de inkoop van hun producten.

**VOEDSEL
in de Eerste Kamer
Symposium
Vrij 4 november**

De jaarlijkse conferentie van Bureau de Helling met de Eerste Kamerfractie van GroenLinks is dit jaar gewijd aan het thema van deze Helling: hoe organiseren we een duurzaam voedselsysteem dat de hele wereld kan voeden? Met een groeiende wereldbevolking, klimaatverandering en een toenemende schaarste van grond en grondstoffen, moeten belangrijke keuzes worden gemaakt. Welke stappen kan of moet de politiek zetten?

Sprekers: Daniëlle Hirsch, directeur van de ontwikkelingsorganisatie Both Ends; wetenschapsjournalist Hidde Boersma; Edith Lammerts, hoogleraar Louis Bolk Instituut; Rik Grashoff, lid Tweede Kamerfractie GroenLinks en Bas Eickhout, delegatieleider van GroenLinks in het Europese Parlement.

Ook zal die middag deze special van de Helling worden gepresenteerd en besproken.

Waar: plenaire zaal Eerste Kamer

Wanneer: 13.30- 17.30

Aanmelden (verplicht): via

www.bureaudehelling/agenda

Toegang: gratis

Bureau

Hiernaast & p. 72: biologische aardappeloogst in de Noordoostpolder. Foto's: Mark Schalken

Afscheid Marijn Bouwmeester

Eind september neemt Marijn Bouwmeester afscheid van Bureau de Helling. Ze heeft er twee jaar gewerkt. Zij verzorgde in die tijd een groot deel van de bureautaken, was secretaris van de programmacommissie die het verkiezingsprogramma van GroenLinks opstelt en werkte aan twee projecten: de Energieke Samenleving, over participatie van burgers en Voedselsystemen. Deze Helling is tot stand gekomen op haar initiatief en ze heeft een grote bijdrage geleverd aan de voorbereiding van deze special.

Rosalie Smit interim directeur

Het partijbestuur heeft Rosalie Smit bereid gevonden als interim directeur op te treden voor Bureau de Helling. Zij zal de komende maanden leiding geven aan het bureau.

Rosalie Smit is antropoloog en politiek adviseur. Ze heeft haar eigen bureau (BuroTP), dat actieve bewoners, politici en ambtenaren ondersteunt op het gebied van sociale innovatie en democratische vernieuwing. Smit heeft een achtergrond in de kunsteducatie en schrijft voor kunstenaars en tentoonstellingen. Ook is ze voorzitter van de Stichting f6, die door middel van culturele activiteiten over politiek en democratie jongeren en politici met elkaar verbindt. Eerder werkte ze als politiek adviseur voor GroenLinks wethouders in Amsterdam (Vos en van Es) en voor de Gemeente Amsterdam. Ze was voorzitter van GroenLinks Amsterdam en van actiefonds X-Y. Ook trad ze op als voorzitter van congressen van GroenLinks.

De vacature voor een nieuwe directeur zal begin van de herfst uitgaan. Het streven is om begin 2017 een nieuwe directeur van start te laten gaan. Zie de website van Bureau de Helling voor meer nieuws.

Onze projecten in de media**Grondstoffen**

- Liesbeth Beneder & Richard Wouters, 'Kosmische goudkoorts in goede banen leiden' (over ruimtemijnbouw), *Algemeen Dagblad*, 9.6.2016.
- Rosalie Smit, 'Van "wegwerp" naar "waarde"', *Nederlands Dagblad*, 13.8.2016.

Voedsel

- Marijn Bouwmeester, 'Goed eten met Jonathan Karpathios', *Groenlinksmagazine.nl*, 9.7.2016.
- Friso van der Klaauw, 'Het voedselsysteem loopt vast. It's the food my friend, deel 3', *bureaudehelling.nl*, 28.6.2016.
- Friso van der Klaauw, 'Kleine beestjes, grote impact. It's the food my friend, deel 4', *bureaudehelling.nl*, 29.6.2016.
- Friso van der Klaauw, 'Twee stappen in de goede richting. It's the food my friend, deel 5', *bureaudehelling.nl*, 9.7.2016.

Religie en secularisme

- Rien Fraanje en Erica Meijers, 'Meer religie als antwoord op terreur', *NRC Handelsblad*, 22.8.2016.

Helling Rotterdam-Zuid

- Judith Bokhove en Erica Meijers, 'Koester actieve Burgers met compassie voor Zuid', *Algemeen Dagblad Stad Rotterdam*, 13.8.2016.

de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

BUREAU DE HELLING

Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000

bureaudehelling.nl

MEDEWERKERS

· Anne de Boer
· Marijn Bouwmeester
· Erica Meijers
· Richard Wouters

STAGIAIRES

· Friso van der Klaauw
· Renée Verberne
VRIJWILLIGER
· Liesbeth Beneder

RAAD VAN ADVIES

Jessie Bokhoven · Martien Das
· Albert Faber · Anita de Horde
· Ruud Ganzevoort · Nevin
Özütok · Jeroen Postma · Theo
Verstraal

OVER DE AUTEURS

Marijn **Bouwmeester** (1985) is medewerker en chef de bureau van Bureau de Helling. Ze studeerde Humanistiek aan de Universiteit voor Humanistiek en Religious Studies aan de Universiteit van Amsterdam. Eerder werkte ze voor de delegatie van GroenLinks in het Europees Parlement.

Esther **Boukema** (1964) is grafisch vormgever en initiator van *De Smaak te Pakken*, dat deel uitmaakt van Voedselwijs, een collectief voor ervaringsgericht voedselonderwijs in Amsterdam.

Michiel **Bussink** (1968) is freelance journalist, auteur en directeur van de Stichting Land & Keuken. Hij schrijft over landbouw, voeding, natuur, landschap en duurzaamheid.

Paulien **Gankema** (1984) is campagnesecretaris Energie bij Milieudefensie, waar ze eerder werkte als medewerker Duurzaam Voedsel. Gankema is gepromoveerd in de biologie en gespecialiseerd in de interactie tussen planten en hun omgeving.

Rik **Grashoff** (1961) is lid van de Tweede Kamerfractie van GroenLinks. Hij is o.a. woordvoerder voor landbouw, natuur en financiën. Hij studeerde Civiele Techniek aan de TU-Delft en was eerder voor GroenLinks onder meer partijvoorzitter en wethouder in Delft en Rotterdam.

Friso **van der Klaauw** (1992) studeert Publiek Management aan de Universiteit Utrecht. Hij is oud-stagiair van Bureau de Helling.

Michiel **Korthals** (1949) is emeritus hoogleraar Toegepaste Filosofie aan de Wageningen Universiteit. Hij schrijft veel over landbouw en voeding, o.a. *Voor het eten* (Boom). De laatste jaren treedt hij veelvuldig op met gedichten over eten, landbouw en natuur.

Tom **Ludwig** (1989) studeerde Publiek Management aan de Universiteit van Utrecht. Hij werkt als beleidsmedewerker Natuur, Landbouw en Onderwijs voor de GroenLinks Tweede Kamerfractie.

Thomas **Mertens** (1955) is hoogleeraar rechtsfilosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen en oud-lid van de Raad van Advies van Bureau de Helling.

Sjef **Staps** (1959) is milieukundige en senior onderzoeker bij het Louis Bolk Instituut. Hij is betrokken bij diverse gremia rond duurzame ontwikkeling. Hij schreef o.a. *Over de crisis niets dan goeds* (2013) en een rapport over afnemende bodemvruchtbaarheid in Flevoland (2015).

Marjolein **Visser** (1968) doceert landbouwsystemen, agro-ecologie en plantenveredeling aan de ULB in Brussel. Ze studeerde af als landbouwingenieur aan de Universiteit van Gent.

Henk **Wildschut** (1967) studeerde Fotografische Vormgeving aan de Koninklijke Academie in Den Haag. Hij publiceerde verschillende foto-boeken en werkt nu aan een project over de migrantenstad bij Calais.

*“Wie het zaad en het land heeft, heeft de macht.
Het is ons aller erfgoed, want dit zaad bevat onze
identiteit en onze cultuur. Het is ons geheugen en onze
geschiedenis; het is onze economie en ons voedsel. Een
zaadje is een levende entiteit, het geeft kracht en helpt
ons de wereld te begrijpen.” • Alba Marleny Portillo*

>>

Colombia ~ *zaaigoed*

Guardianes de Semillas de Vida is een netwerk dat zich in Latijns-Amerika inzet voor het behoud van inheemse cultuurgewassen, die door grote zaadveredelingsbedrijven zoals Monsanto bedreigd worden. Het gaat zowel om het behoud van biodiversiteit als om de zeggen-

schap van boeren over hun eigen zaaigoed.

Deze pagina: aanleg van een cirkelvormige tuin in de regio Tolima tijdens een agro-ecologische training voor vertegenwoordigers van diverse landbouw- en inheemse organisaties in Colombia.

als cultuurgoed

Training door *Guardianes de Semillas de Colombia* in de regio Tolima.

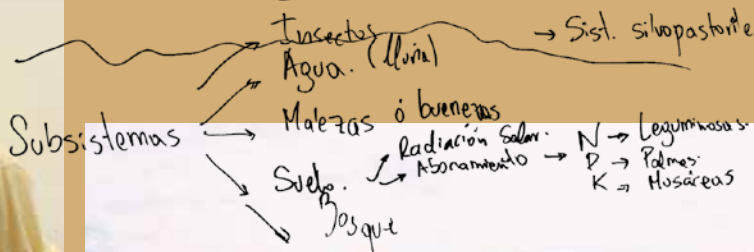

AGROECOSISTEMA

Agroecología. → Componentes

- Tipos :
1. Agrícola. —
 2. Pecuaria $\begin{cases} \rightarrow \text{Con alimentos exterior} \\ \rightarrow \text{Con insumos exterior.} \end{cases}$
 3. Agrícola-pecuaria $\begin{cases} \rightarrow \text{Reservorios.} \\ \rightarrow \text{Sist. abonamiento} \\ \rightarrow \text{Sist. silvopastoriles} \end{cases}$

Alba Marleny Portillo en Cynthia Osorio Torres (rechts) van de *Guardianes de Semillas de Colombia*, en Antonio Alvarado van de Colombiaanse landbouwwakbond tijdens hun toernee door Europa in 2014.

In 2012 en 2013 sloot Colombia vrijhandelsverdragen met de VS en de EU. Sindsdien is er een strijd losgebarsten over zaai-goed, dat boeren van oudsher zelf produceren. Veel boeren werden na landroof door grote concerns van hun land verdreven en eindigden als bedelaars in de stad. Grote concerns eisen het intellectueel eigendomsrecht op van het zaai-goed. Na talrijke protesten werd het eerste wetsvoorstel in deze richting door de rechtbank tegengehouden. Daarna kwam het ministerie van landbouw met 'decreet 9.70', dat de eigen productie van zaai-goed praktisch verbodt. In de daarop volgende drie jaar liet de regering vierduizend ton zaai-goed in beslag nemen en vernietigen. Tegelijkertijd impor-

teert Colombia massief levensmiddelen uit Europa en de VS. Boeren organiseren zich zo veel mogelijk en richtten eigen zaadnetwerken op, maar de druk, waarbij het gebruik van geweld niet wordt geschuwd, vanuit de grote zaadveredelingsbedrijven en de regering blijft groot.

Rechts: Zaden- en informatie-ruilbeurs *Save the Seeds* in Amsterdam. De Colombiaanse delegatie bezocht verschillende ruilbeurzen in Europa.
Foto's: Philippe McIntyre

MENU

die Küche der
Armen

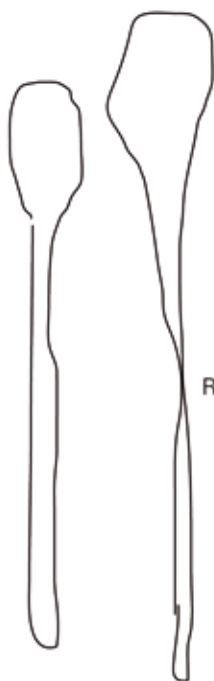
& WIJN = E

OESTERS Appelcider, Oud Brood
KIPPENHUID Jus van de Botten, Aardappelpuree
BOSGROND Mos, Kastanjeboleet & Pastinaak

BIET

Roggebroodkruimels
Appelstroop & Verveine & Mosterdsla

ZURE UI

Zeealsem & Hooi & Wilde Peen

VISGRAAT

Zuurkool & Rook & Duindoorn

SPREEUW

Rozenbottel & Vlierbessen & Spruiten & Appel

KWEEPEER

Heiligenkruid & Blauwe Dame

POMPOEN

Rozen & Tamme Kastanje & Kruidnagel

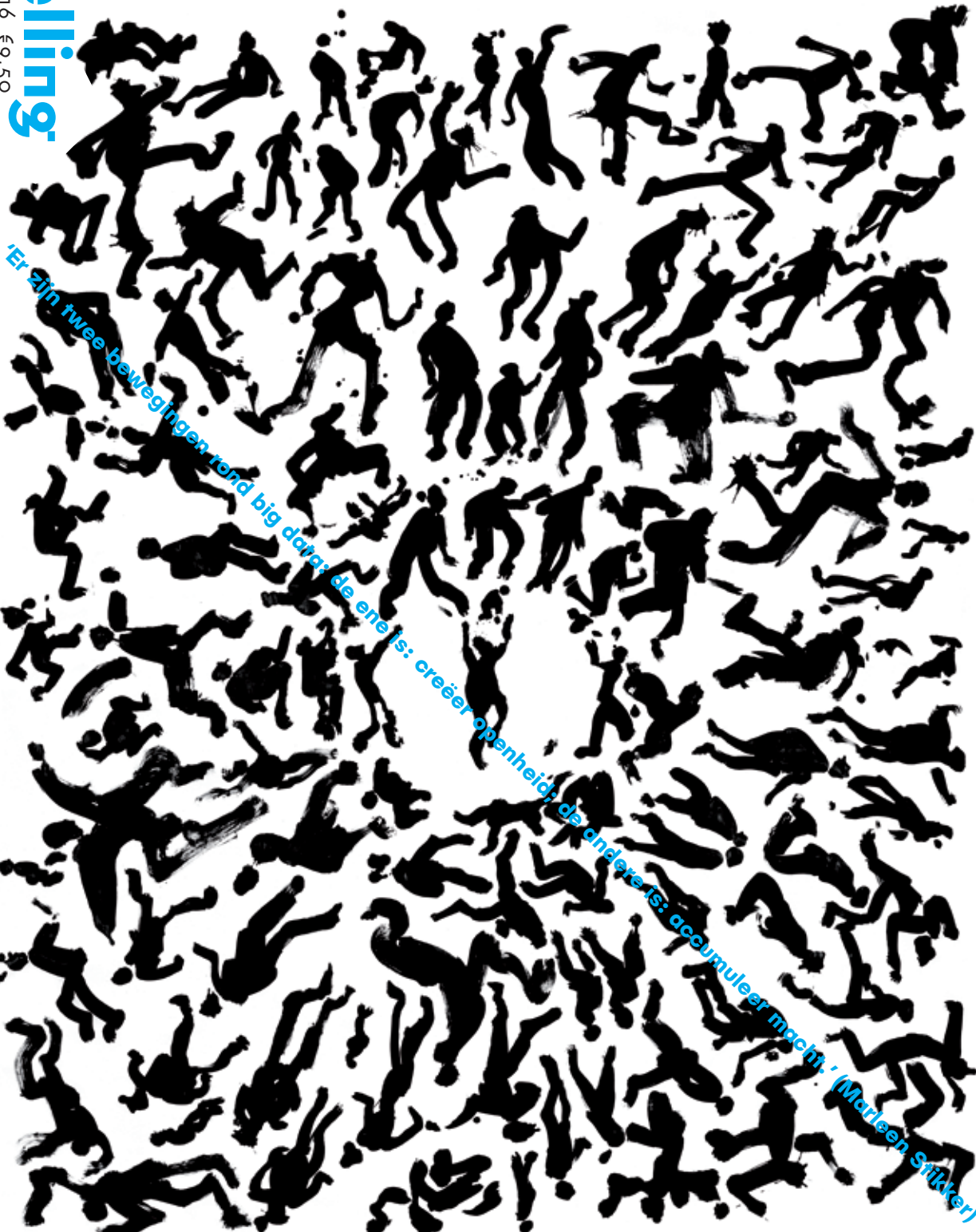

Sjim Hendrix

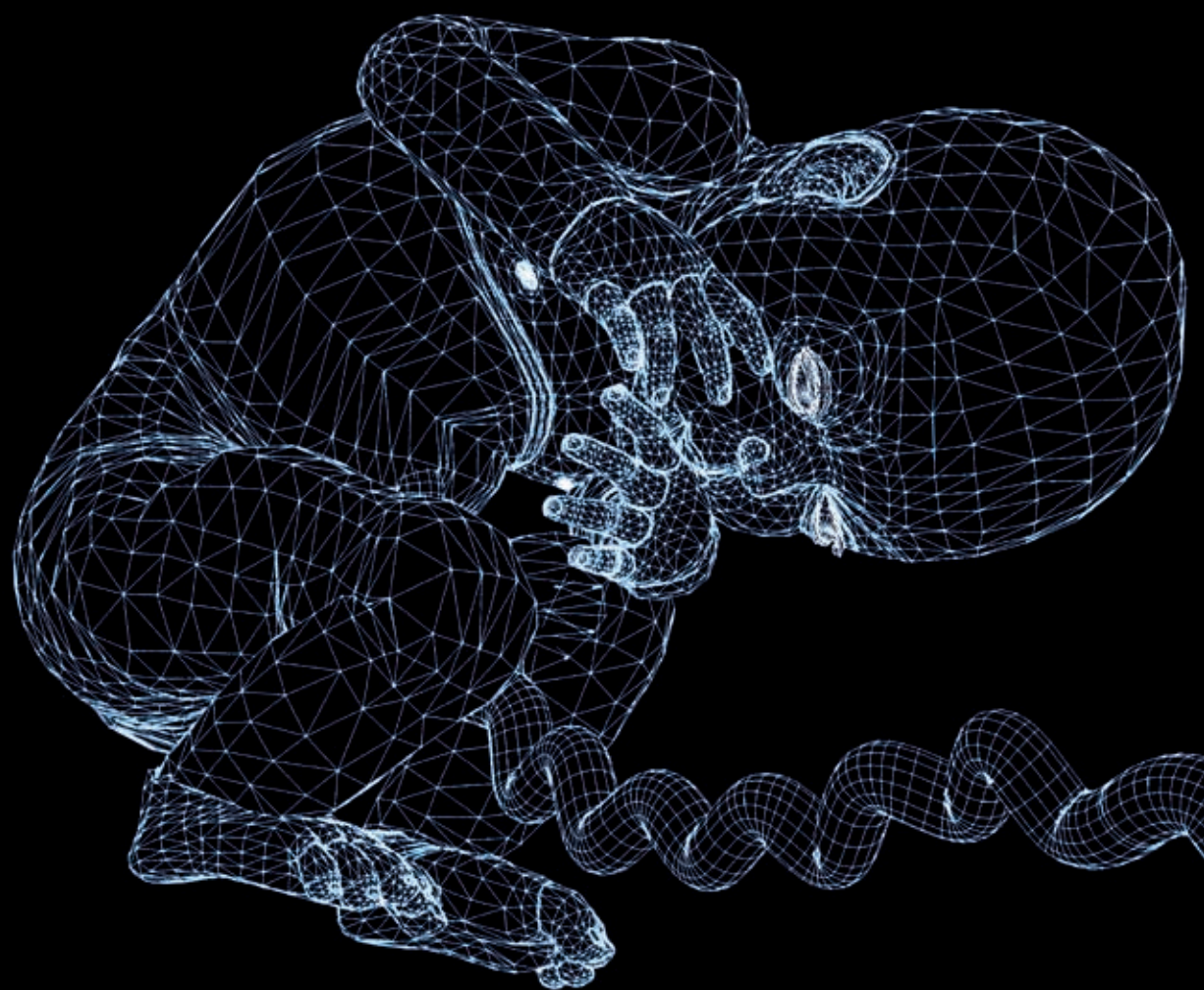
nr. 4 winter 2016 €9,50

de Helling

BIG DATA

'Er zijn twee bewegingen rond big data; de ene is: creëer openheid; de andere is: accumuleer macht.' (Marleen Spikker)

de Helling

tijdschrift voor politiek en cultuur jrg 29 nr.4 winter 2016 €9,50

- 8 **Marleen Stikker: Politieke agenda voor technologie ontbreekt** – Erica Meijers en Socrates Schouten
- 14 **Ken uw digitale zelf** (*want het internet vergeet niets*) – Marjolein Lanzing
- 20 **Als al het persoonlijke financieel wordt**
Banken & big data – Rens van Tilburg
- 24 **IN BEELD: Control Syntax Rio** – Het Nieuwe Instituut
- 32 **Birgitta Jónsdóttir: Technologie kan ons verbinden**
– Menno Grootveld
- 38 **Nut en gevaar van big data** – Robert Goené
- 42 **Big data in de zorg** – *gesprek met Bart Jacobs & Guido van 't Noordende* — Liesbeth Beneder
- 46 **Groningen: big data in de energietransitie**
— Mattias Gijsbertsen
- 49 **IN BEELD: Datavisualisatie** — Bureau Clever® Franke
- 57 **Datajournalistiek** Van stoffige archieven tot algoritmes – Karlijn Kuijpers
- 61 **Efficiency versus recht?** – Ben Wagner
- 64 **Big data & de Californische ideologie** – Dorien Zandbergen
- 69 **VERDER DOEN** — beleidsaanbevelingen over big data
- 73 **IN BEELD: Fussnoten** — tekeningen van Jan Voss

Hoogmoed: Column van Thomas Mertens 48

Bureau de Helling 70

Verder lezen.... 68

Over de auteurs 72

Omslagtekening: Mark Schalken, 'Beaucoup de monde' (150 x 200 cm)

Linkerbeeld: Coneyl Jay (Getty Images)

Edward Snowden schudde de wereld wakker over de risico's van de inzameling van enorme hoeveelheden persoonlijke data. De cruciale NSA-documenten smokkelde hij in een kubus van Rubik naar buiten. Misschien kwam het door de voorbereidingen op deze Helling, maar tot mijn eigen verrassing heb ik mij de laatste weken op het oplossen van zo'n kubus gestort. Hij lag al jaren ergens vergeten in een kast. Met behulp van wat online gevonden formules – oh nee, algoritmes, zoals ze in de wereld van de ICT heten – kreeg ik het zowaar voor elkaar. Toch stoort het me dat ik die algoritmes nog steeds niet begrijp, het resultaat

blijft elke keer een soort wonder. Wen er maar aan, zal je zeggen, want inmiddels zijn er talloze systemen waarop zelfs de makers ervan geen grip meer hebben. Welkom in de wereld van big data!

We betreden hier terrein dat raspolitici moet doen watertanden, want ondanks de almaar toenemende invloed van dataverzamelingen op de inrichting van onze samenleving, ligt het terrein van big data politiek grotendeels braak. En dat moet veranderen, betogen vrijwel alle auteurs in dit nummer met klem. Van wie zijn de data, wie mag ze verzamelen en wie mag er wat mee doen? Al deze vragen raken het algemeen belang en schreeuwen dus

Fragment uit de online strip van Josh Neufeld: Terms of Service, Understanding our Role in the World of Big Data, voor Al Jazeera America. Zie: <http://projects.aljazeera.com/2014/terms-of-service>

BIG

om een politiek programma. Bij wijze van voorbeeld komen in deze Helling enkele terreinen uit zowel de publieke als private sector aan de orde: de banken, de zorg, de belastingdienst, de energievoorziening, de journalistiek en de inrichting van de stedelijke ruimte. Overal is dringend regelgeving nodig: rondom privacy, maar ook over gerechtvaardigd gebruik van gegevens, over marktdominantie, fraudebestrijding en transparantie.

Maar het gaat om meer dan de praktische toepassing. Hoewel we steeds afhankelijker worden van technologische systemen, worden er weinig vragen gesteld bij de werking. Het is alsof we een rechtssysteem instellen zon-

der de wetten ervan te kennen, stelt Marleen Stikker in het openingsinterview. Ook de onuitgesproken culturele vooronderstellingen van deze systemen worden zelden bevestigd. Juist dat is bij uitstek een opgave voor de politiek.

Technologie is niet neutraal, integendeel. Er is een strijd gaande rondom de al maar groeiende mogelijkheden om data in te zetten. Kiezen we voor openheid en transparantie, die burgers meer grip geeft op de systemen die hun leven vormgeven, of geven we bedrijven en overheden de ruimte om gegevens te exploiteren en zo meer macht te vergaren? Het is hoog tijd dat politieke partijen kleur bekennen in deze strijd. / Erica Meijers

de Helling

Tijdschrift voor politiek & cultuur
Jaargang 29 · nr 4 · winter 2016

Los € 9,50, jaarabonnement

€ 34,50, Jongeren-

abonnement (t/m 27): € 17,50

Banknummer:

NIBEO TRIO 0390109096

t.n.v. Stichting Wetenschappelijk

Bureau GroenLinks, met vermelding

van de Helling.

ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

REDACTIE Natalja van den Berg,

Rutger Groot Wassink, Mei Ling Liem,

Herman Meijer, Socrates Schouten,

Bart Stuart, Farid Tabarki, Rens van

Tilburg, Alderik Visser.

ONTWERP & BEELDREDACTIE

de Ruimte ontwerpers/

Mark Schaiken

DRUK Drukkerij Raddraaijer

PAPIER 100 % recycled ♻️

UNGEVER Stichting Wetenschappelijk

Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

redactie@helling@bureauhelling.nl

tel 030 239 99 07

abonneezaken: 030 239 99 59

www.bureauhelling.nl

(> 'tijdschrift')

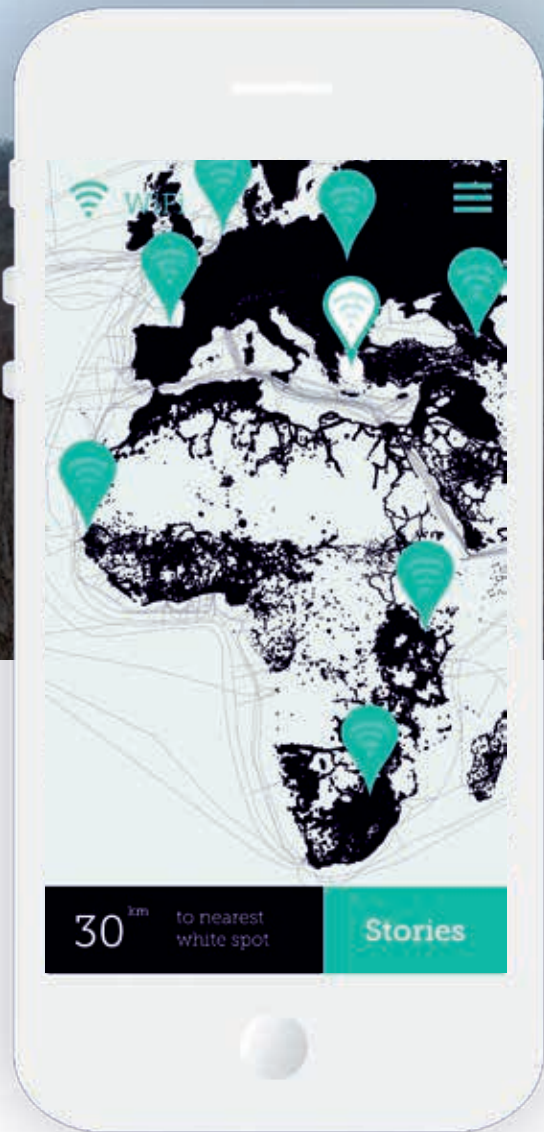

Vodafone
Libertel
distance
19 meters

Met de White Spots App kun je de digitale netwerken om ons heen zien én eraan ontsnappen. Na een waarschuwing biedt de app een route naar de dichtstbijzijnde offline locatie. Ook kun je video's zien met verhalen van mensen die zonder internet leven.

De White Spots app is een samenwerking tussen informatie-ontwerper Richard Vijgen, visueel kunstenaar Jacqueline Hassink en regisseur Bregtje van der Haak.

30^{km} to nearest white spot

Stories

Marleen Stikker

— Politieke agenda voor technologie ontbreekt

Via sociale media, geldtransacties en openbaar vervoer heeft iedereen te maken met big data. Veel toepassingen zijn handig en fascinerend, maar wekken tegelijk onbehagen: hoe ver reikt de – grotendeels onzichtbare – invloed van al die dataverzamelingen? Sinds het begin van het digitale tijdperk volgt Marleen Stikker de ontwikkelingen.

*Door Erica Meijers
& Socrates Schouten*

We ontmoeten haar in hartje Amsterdam, waar Marleen Stikker (1962) met haar Waag Society sinds 1994 de digitalisering van de samenleving actief begeleidt met onderzoek en allerlei initiatieven. Ze herinnert zich de obscure zaaltjes met internetactivisten uit haar beginjaren. Nu adviseert Stikker de *policy strategy group* van de Europese Commissie en bezoekt ze grote conferenties met beleidsmakers, onderzoekers en ja, ook nog steeds activisten. Marleen Stikker zet zich in voor een open toegang tot het internet en voor transparantie in de omgang met data. We beginnen ons gesprek met de basale vragen over het wat en hoe van big data.

Wat zijn big data?

“Big data is een verzamelbegrip voor alles wat ‘gedataficeerd’ wordt. Alle informatie kan worden omgezet in digitale data en de datasets die daarmee ontstaan kun je weer combineren. Als je heel veel data verzamelt, kun je inzichten verkrijgen die je anders niet hebt. Je kunt bijvoorbeeld patronen vinden en voorspellingen doen.”

Wie verzamelt die data?

“Iedereen, dat is het spannende: de wetenschap, bedrijven, adviesbureaus, overheden en tegenbewegingen. Er zijn datasets waarvan we niet weten dat ze worden verza-

meld of waar we zelden van horen, zoals die van de veiligheidsdienst. Mede dankzij Snowden krijgen we daar iets meer zicht op. De grootste verzamelaars zijn natuurlijk de Googles van deze wereld, maar vlak ook bedrijven als Uber en Airbnb niet uit. De waarde van deze groep technologische ‘Silicon Valley’ bedrijven zit in de data en de bijbehorende algoritmes.”

Dat is ook een cruciale term, algoritme. Wat is dat?

“Een algoritme is een instructie, een reeks codes die je van tevoren programmeert volgens de regel ‘als dit, dan dat’. Dat is de basis van elke software. In die regel staat ook hoe je data moet interpreteren. Algoritmes worden geschreven, ontworpen. Die komen niet van god, die zijn *man made*. Veel mensen beschouwen technologie en ICT als een ‘harde’ wetenschap, die ontdekt wat al bestond: een natuurwet. Maar alles in relatie tot ICT creëren wij als mensen zelf. Ik noem het ook wel ontwerpende wetenschap.”

Algoritmes zijn dus sturingsmechanismen bij het verzamelen en ordenen van data?

“Data zelf zijn natuurlijk ook al interpretatie. Als je bijvoorbeeld een verzameling mensen demografisch indeelt, dan heb je die categorieën zelf aangebracht. Allerlei

Het is alsof je een rechtsstelsel creëert zonder te weten op basis van welke wetten.

\

niet meetbare zaken laat je buiten beschouwing. Als je iemand vraagt: ben je een man of een vrouw, dan zijn dat de categorieën waartoe je je moet verhouden. Al het andere telt niet mee. Onder de keuze voor wat we wel of niet meten ligt een heel wereldbeeld. Dergelijke veronderstellingen met betrekking tot data worden eigenlijk nooit besproken. Big data en alles wat ermee samenhangt worden doorgaans gepresenteerd als een ongecompliceerde oplossing: ‘We gaan dingen veiliger, inzichtelijker, makkelijker, duurzamer, sneller én leuker maken’. Waar is dat optimisme eigenlijk op gebaseerd?”

Misschien op de gedachte dat technologie een neutraal instrument is dat je op verschillende manieren kunt inzetten?

“De eerste stap is accepteren dat technologie niet neutraal is. Dat is lastig, want dat opent een enorm gebied met vragen. Veel mensen willen gewoon leuke dingen doen: apps maken, een beetje opschieten en de wereld redden met big data. En je kan er inderdaad van alles mee: je kunt er nieuwe inzichten mee krijgen waardoor we misschien beter gaan handelen, maar je kan met big data mensen ook manipuleren.”

We hebben sinds de opkomst van de

wetenschap altijd al zaken gemeten, maar sinds een aantal jaar spreken we ineens over big data. Wat maakt big data nou big?

“Door de toenemende groei van de dataverzamelingen is er een kantelpunt bereikt. We steken niet langer een metertje in de grond om de resultaten op de computer te verwerken; we stoppen nu sensors in de grond die voor een permanente stroom data zorgen. Ook voor sociale media geldt: het is een stroom van data. En al die stromen kunnen ook met elkaar gecombineerd worden. Dat is het tweede element. Een bank kijkt niet meer alleen naar je transacties, maar combineert die ook met data uit je sociale gedrag. Ten derde zijn er businessmodellen rondom het interpreteren van data ontstaan. Dit alles samen maakt dat we van big data spreken. Vooral over de verdienmodellen maken mensen zich zorgen: men voelt dat men er geen vat meer op heeft.”

Het Big Brother- gevoel.

“Er is al lang niet meer één Big Brother, er zijn meerdere Big Brothers en ook nog verscheidene little sisters, en we weten niet of die samenwerken. Wat we wel weten, en dat is een vierde dimensie, is dat alle apparaten data onderscheppen. Sinds Snowden weten we dat de waarschuwingen van hackers geen complot-denken was: elke tele-

foon, camera, of wat voor apparaat of applicatie ook, verstuurt standaard data naar de bedrijven die ze gemaakt hebben. Het probleem is dat de bedrijven niet transparant zijn over de codes, de algoritmes. Als bedrijven ons niet willen vertellen wat er onder de motorkap gebeurt, dan kunnen we ze alleen maar wantrouwen.”

Is er wellicht nog een vijfde dimensie, namelijk dat iedereen de grip op big data verliest?

“Dan kom je op deep learning, kunstmatige intelligentie. Dat is niet nieuw, maar beleeft een revival. Het is de gedachte dat algoritmes zelf een autonoom systeem vormen dat nieuwe algoritmes maakt, dat zelf kan handelen. Dat kan natuurlijk tot hele rare dingen leiden. Wij bepalen zelf of we die machines vertrouwen, maar hebben we dat type slimheid nodig? En wie heeft de aansprakelijkheid over dergelijke systemen? Dat is niet geregeld. Doorgaans weten we ook hier niet wat de oorspronkelijke codes zijn. Het is alsof je een rechtsstelsel creëert zonder te weten op basis van welke wetten. Dat roept de vraag op hoe we waarde(n) creëren.”

Leg eens uit?

“We zijn als mensen super-nieuwsgierig en verzinnen van alles. Dat levert veel op, maar houdt ook

gevaar in. Om dat in te dammen bouwen we veiligheidssystemen, denk maar aan nucleaire energie en kernwapens en de internationale afspraken daarover. Het verleden heeft ons geleerd: we hebben onze nieuwsgierigheid nog nooit bedwongen omdat het gevaarlijk werd. Dat gaat nu dus ook niet gebeuren. Zeker niet als er de belofte is dat er veel geld verdiend kan worden.

Er zijn een heleboel gebieden waar al die datasets veel kunnen betekenen, in de medische wetenschap bijvoorbeeld. Maar we hebben nog niet of nauwelijks grenzen gesteld aan wat we willen, zoals we dat bij kerncentrales wel hebben gedaan. Een open discussie hierover wordt gehinderd door de competitie tussen bedrijven: zij willen geen pottenkijkers. Moeten we hen dan maar op hun blauwe ogen geloven? We hebben nu geen middelen om hen te controleren. Transparantie en openheid over de ontwikkelingen is een voorwaarde om als samenleving grip te krijgen op wat gaande is en om grenzen en controlemechanismes te kunnen bepalen.”

Hoe krijgen we die openheid als bedrijven er geen belang bij hebben?

“Wetenschappers gelukkig wel. Zij werken nog grotendeels met *open acces*, open data, open algoritmes, open modellen. Ook in de

samenleving is er een beweging voor openheid, verbonden met sociale thema’s. Denk maar aan de hackers. Zij zeggen: ‘If you can’t open it, you don’t own it.’ Dat is ook mijn lijfspreuk. De grote vraag is: gaan overheden hier écht voor open staan?”

Je hebt veel samengewerkt met de gemeente Amsterdam. Hoe gaat de politiek met big data om?

“Dat kun je goed zien aan de *smart cities*. Aan Google gelieerde bedrijven bieden steden de infrastructuur, de sensors en alle data, voor niets aan. Het bedrijf krijgt die data dan natuurlijk ook. Voor veel gemeentes is dit verleidelijk, want ze hebben zelf de middelen niet. Maar je slaat dan wel een cruciale stap over: wat is de strategie in het databeleid? Helaas zie je vooral dat het ICT-dossier als een hete aardappel wordt doorgegeven. Het is oncontroleerbaar, dus ongeliefd. Kijk maar naar de problemen bij de belastingdienst. Het komt nogal eens bij de zwakste wethouder terecht, die zich op de interne automatisering gaat richten, terwijl databeleid alle politieke vraagstukken raakt: hoe de zorg georganiseerd is, wat identiteit is, wat privacy is, wat de soevereiniteit van de burger is. De grote vraag is wat voor samenleving de technologie mogelijk moet maken.”

Kun je een voorbeeld geven?

“De OV-chipkaart is zo ontworpen dat je, anders dan met de stripkaart, niet meer samen op een kaart kunt reizen. Dat is namelijk efficiënter voor de vervoersbedrijven en de overheid. Niemand heeft bij het ontwerpen de vraag gesteld: hoe willen mensen eigenlijk reizen? Het systeem van individuele kaarten en poortjes verhindert ons om gastvrij te zijn. Daar zie je hoe de architectuur van ICT ingrijpt in onze sociale dynamiek.

Ingewikkelder wordt het bij de digitale identiteit. De overheid werkt nu aan de opvolger van DigiD, de EiD. De voorwaarde om digitaal te kunnen handelen is feitelijk dat je niet altijd dezelfde persoon voor elke dienst bent. In het huidige systeem kan degene aan wie ik mijn ID laat zien omdat ik bier wil kopen niet alleen zien dat ik 18 plus ben, maar ook mijn religieuze voorkeur, of ik een partner heb en wat mijn status is op Facebook. Voor veel diensten hoeft je alleen te bewijzen dat ze met een echt persoon te maken hebben, verder niet. Moet mijn zorgverzekeraar weten, die al weet hoeveel stappen ik vandaag heb gezet, dat ik een boek heb gekocht over veel vlees eten? Als je wilt voorkomen dat er profielen opgebouwd worden waar je zelf geen weet van hebt, moet je dat in de technologie

Databeleid raakt alle politieke vraagstukken: hoe de zorg georganiseerd is, wat identiteit is, wat privacy is, wat de soevereiniteit van de burger is.

Ik mis een echte politieke agenda op dit terrein, ook bij GroenLinks.

mogelijk maken.

Het gaat om onze soevereiniteit. Dat is een lastig begrip, maar het betekent dat je zelf besluit in welke relatie je wat prijsgeeft. Dat doen we de hele dag door, vanzelfsprekend. In een werkrelatie geef je iets anders prijs dan in een privérelatie. Dat moet dus in de digitale omgang ook mogelijk zijn. Als je dat niet in de technologie verankert, heb je daarvoor straks honderden verschillende pasjes nodig. Dat is de hackersmethode, maar de overheid zou dat moeten regelen. Want die technologie wordt ons opgelegd. Een DigiD en een BSN zijn verplicht.”

Is de overheid wel opgewassen tegen de belangen van grote internationale bedrijven?

“Er zijn twee bewegingen rondom technologie: de ene is: creëer openheid, democratiseer, stel mensen in staat zich beter te organiseren en kennis te delen. De andere is: exploiteer, eigen toe en accumuleer macht. Als geld de allesbepalende factor is, dan wint de tweede beweging. Maar ik denk dat ook de kracht van mensen zelf een rol speelt. Er zijn ook andere waarden dan geld in het spel. Er is bijvoorbeeld een beweging die zich bezig houdt met *commons*: gemeenschappelijk bezit en een open toegang tot bestaansmidde-

len. De uitkomst staat dus nog niet vast, maar we zien natuurlijk dat er een strijd gaande is.”

Hoe zou je die strijd typeren als het om big data gaat?

“De technologie-optimisten claimen dat technologie alle maatschappelijke vraagstukken kan oplossen. Mobiliteit, duurzaamheid, zorg, veiligheid... voor alles is een app en een start-up. De ontwikkelaars behoren tot de happy few, de elite die het al goed voor elkaar heeft, die in een tesla rijdt en bij Barista koffie in een designer café-tje eco-dingen doen. Ze zijn zeer tevreden over zich zelf omdat ze in hun eigen ogen de wereld aan het redden zijn. Ondertussen zijn de apps die ze ontwikkelen gebaseerd op businessmodellen die schaamteloos gebruikers exploiteren. Ze dragen bij aan de culminatie van macht bij bedrijven die al aan de top van de piramide staan. Het zelfinzicht in een groot deel van de startup wereld is bedroevend. Daartegenover staat de beweging van makers die kennis en oplossingen deelt en dat doet vanuit een economisch-sociale visie. Als je een eerlijke samenleving nastreeft, moet je ook naar andere businessmodellen kijken en technologie baseren op open en faire principes.”

Kun je de nieuwe digitale technolo-

gieën niet inzetten om de samenleving groener en socialer te maken? Die visie is veel te vinden bij GroenLinks.

“Dat is te instrumenteel gedacht. De komst van internet is een *game-changer* geweest. Het is geen centraal bestuurd platform, maar een gedistribueerd platform, een *peer to peer* platform. Dat betekent dus een verschuiving van een verticale geïnstitutionaliseerde besluitvorming naar horizontale. Maar de politiek houdt nog vast aan het institutionele beeld. Daarom wil men big data gebruiken voor de invoering van het eigen beleid. Ik mis een echte politieke agenda op dit terrein, ook bij GroenLinks. Dit zou moeten beginnen bij de vraag: wat betekent dat gedistribueerde karakter van de technologie nu voor de ordening van de samenleving?

Voor de energietransitie betekent dit bijvoorbeeld dat we een systeem nodig hebben dat aansluit bij de mogelijkheid die de technologie ons biedt om zelfvoorzienend te zijn. Ik pleit niet voor autarkie, we blijven met elkaar verbonden in netwerken. Dan heb je natuurlijk ook organisatorische en bestuurlijke verantwoordelijkheden, maar je verandert wel het perspectief. Je zegt als overheid niet langer: hier gaan we windmolens neerzetten, maar: hoe kunnen we het mogelijk maken dat burgers samen wind-

molens neerzetten. De staat moet zich kortom anders gaan gedragen.”

Zou het kunnen zijn dat politici, overheden en zelfs veruit de meeste burgers het gewoon niet snappen? Misschien moeten hackers en denkers nog een keer uitleggen: dit zijn de mogelijkheden, hier moeten we naartoe.

“Zeker! De verbinding tussen technologie en sociale verandering blijkt erg moeilijk politiek te vertalen. De piratenpartij probeert het wel en ook de liberale groep in het Europees Parlement, waar D66 toe behoort. Maar bij GroenLinks ontbreekt de hele technologie-agenda. Veel mensen wachten niet op de politiek, maar handelen zelf al naar hun politieke inzicht, bijvoorbeeld in de *smart citizens* beweging in Amsterdam. Een gevolg van het achterblijven van de politiek is wel dat er bij veel van deze actieve burgers een afkeer van de huidige politiek is ontstaan. Ik vind het zelf ook bizar, dat je politieke partijen moet uitleggen dat iets politiek is. Dat is toch hun vak, hun passie? Hoe kunnen ze zo blind zijn?”

/

KEN UW DIGITALE ZELF

Het digitale geheugen wordt steeds omvangrijker en het internet vergeet of vergeeft niets. Deze aanslag op onze privacy beperkt de mogelijkheden om te experimenteren en zo onszelf te ontwikkelen. Dat schaadt uiteindelijk de gehele samenleving.

Door Marjolein Lanzing

Stel je voor: een wereld waarin mensen met behulp van een paar lenzen en een geheugenchip hun volledige geschiedenis van A tot Z kunnen terughalen en afspelen. Het is een scenario van de aflevering *The Entire History of You* uit de sciencefictionserie *Black Mirror*. Wie zich nog niet bewust was van de gevolgen van nieuwe technologieën, wordt daar door deze serie mee geconfronteerd. Het levert de kijker een onheilspellend gevoel op.

Eeuwige databank

Dit unheimische gevoel wordt veroorzaakt door de herkenning van bepaalde dynamieken uit onze dagelijkse interactie met technologie. Een geheugenchip bestaat misschien nog niet, maar er wordt wel steeds meer persoonlijke informatie over ons verzameld, opgeslagen en geanalyseerd zonder dat we daar iets over te zeggen hebben. Het digitale geheugen wordt steeds omvangrijker en geavanceerder en de mogelijkheden om informatie te wissen of veranderen ('te vergeten') worden steeds duurder en omslachtiger. Inmiddels kan deze enorme hoeveelheid (persoonlijke) data op zo'n manier gecombineerd worden, dat bedrijven, onderzoekers of overheden patronen kunnen herkennen die hen in staat stellen om te anticiperen en te sturen op toekomstige situaties, gedrag of behoeften. Deze analyses zijn zo accuraat dat er vaak over de 'voorspellende kracht' van big data wordt gesproken. (Mayer-Schönberger & Cukier 2013).

Once a dust bin, history becomes a freezer (Allen 2008). Maar wat betekent zo'n eeuwige persoonlijke digitale databank voor de mogelijkheid om onze persoonlijkheid te ontwikkelen? Wordt onze privacy, een voorwaarde voor autonome zelfontplooiing, eigenlijk nog wel genoeg beschermd?

/

De informatie die de profielen opleveren over het gedrag van mensen is inmiddels zo nauwkeurig dat een bedrijf soms eerder iets over jou weet dan jijzelf.

Dataspoor

Berber Brouwer, advocate mediarecht, maakte zich recentelijk nog terecht zorgen in *de Volkskrant* of haar “(...) gegevens altijd blijven rondzwerven op de servers van Google voor mogelijk toekomstig gebruik.” Onze persoonlijke digitale databank groeit gestaag. Elke keer dat we op het web surfen, een foto of filmpje posten, ergens op klikken of iets googelen, wordt onze onlinegeschiedenis gedetailleerder. Samen vormen al onze voetstappen, die door onder andere cookies geregistreerd worden, een gedragspatroon; een soort spoor.

‘Big data’ beloven ons dat als we maar genoeg data verzamelen en combineren, we patronen in de data kunnen herkennen en dat we op basis van deze patronen onder andere voorspellingen kunnen doen over toekomstig gedrag. (Boyd & Crawford 2012). Gedragspatronen die ontdekt kunnen worden in de verzamelde data worden, zodra ze ingezet worden als sociale categorisaties en mensen of groepen identificeren of representeren, ook wel *profiles* (profielen) genoemd (Hildebrandt & Gutwirth 2008). Op basis van een profiel kun je het gedrag van mensen voorspellen, sturen of beïnvloeden. Zo kun je ze bepaalde artikelen, producten, diensten, banen of advertenties aanbieden op basis van hun profiel. Dit wordt ook wel gepersonaliseerde communicatie of reclame genoemd.

De informatie die de profielen opleveren over het gedrag van mensen is inmiddels zo nauwkeurig dat een bedrijf soms eerder iets over jou weet dan jijzelf. Denk maar aan Target, de supermarktketen die een zwangerschap voorspelde. (Duhigg 2012; Siegel 2014). “Big data is een beetje als *Big Brother*: het weet waar je bent, waar je bent geweest, wie je vrienden zijn, hoe gezond je bent. Het kan voorspellen wat je zult kopen, wanneer je ziek wordt en of je het slachtoffer van criminaliteit zult worden – of een crimineel”, schreef *Trouw* laatst trefvend (Visscher 2016).

Individuele autonomie

In eerste instantie zou je misschien denken dat de beïnvloeding van gedrag of het fixeren van een identiteit door een online profiel niet zoveel met het schenden van privacy te maken hebben. Privacy wordt vaak omschreven als het recht op respect voor iemands privé- en familielevens, huis- en briefgeheim, corresponderend met artikel 8 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens. Het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens interpreteert het recht op een privéleven als het recht om je eigen keuzes te maken ten aanzien van je eigen leven zonder inmenging van de staat; om je eigen persoonlijkheid te ontwikkelen, om relaties met anderen te onderhouden en om te communiceren. Artikel 8 beschermt daarom ook ‘de psychische en fysieke integriteit van een persoon, je seksleven, seksualiteit, persoonlijke data, reputatie, namen en foto’s’ (ECHR, artikel 8).

\

Privacy geeft ons de controle om verschillende aspecten van ons 'zelf' te tonen en te experimenteren met onze identiteit.

Privacy houdt het recht op zelfontplooiing in en waarborgt individuele autonomie. Daarmee is het een instrumentele waarde voor een autonoom leven. Privacy geeft ons de controle over het tonen van verschillende aspecten van ons 'zelf' en de mogelijkheid te experimenteren met onze identiteit in verschillende sociale contexten. Dit is belangrijk, omdat we voor een autonoom leven zelf een idee moeten vormen over wat het goede leven inhoudt. Dat betekent dat we onze eigen gedachten, overtuigingen en waarden moeten ontwikkelen, eigen keuzes moeten maken en dat we de controle moeten hebben over hoe we ons aan anderen presenteren om verschillende, betekenisvolle relaties te kunnen onderhouden (Roessler 2005). Verschillende relaties en de ruimte om te experimenteren met bijvoorbeeld je seksualiteit, politieke of religieuze overtuigingen of de traditionele waarden van de gemeenschap waar je bij hoort, worden mogelijk gemaakt door privacy. Namelijk door de mogelijkheid om te bepalen en redelijke verwachtingen te kunnen vormen over wie er toegang heeft tot jouw informatie en in hoeverre. Privacy gaat dan niet alleen over informatie, maar ook over beslissingen. Privacy zou ons ook moeten beschermen tegen ongewilde bemoeienis ten aanzien van onze beslissingen en onze handelingen (Roessler 2005).

Samensmelting

Privacy is een belangrijke bouwsteen voor een authentiek en autonoom leven. Het wordt bijzonder lastig om unieke persoonlijkheden te ontwikkelen als we constant geobserveerd worden of als al onze experimenten die we nodig hebben om te leren, groeien en veranderen voor eeuwig worden vastgelegd, zoals met de geheugenchip van *Black Mirror*. Ten eerste worden diverse sociale relaties, waarin je verschillende kanten van jezelf kunt laten zien, onmogelijk gemaakt als je mogelijk constant bekeken wordt. Ten tweede zou een extern digitaal geheugen en gedragsbeïnvloeding je persoonlijke ontwikkeling kunnen stokken.

Aan de hand van drie verstarrende facetten van toenemende online surveillance en online profielen zal ik toelichten hoe autonome zelfontplooiing geproblematiseerd wordt.

Het eerste probleem is *context collapse*. Onder invloed van de mogelijkheden van nieuwe technologieën kunnen gebruikers steeds vaker bekeken worden door verschillende 'publieken'. Neem bijvoorbeeld Facebook: je posts kunnen bekeken worden door je moeder, werkgever, collega's, vrienden en dat leuke meisje dat je een paar maanden terug in de kroeg tegenkwam. Facebook creëert een samensmelting van verschillende sociale contexten. Doordat de verschillende contexten ineens toegang hebben tot dezelfde informatie over jou, kun je je in die verschillende contexten niet meer anders presenteren. Wat je doorgaans van jezelf laat zien bij je vrienden is niet datgene wat je normaal gesproken bij je werkgever laat zien, maar deze keuze heb je dankzij

de architectuur van nieuwe informatie en communicatietechnologieën steeds minder in de hand.

Panopticon

Een *context collapse* hangt nauw samen met een tweede probleem: het *chilling effect*. Dit effect treedt op als mensen het gevoel hebben dat ze misschien bekeken worden. Het houdt het aanpassen van het gedrag aan (mogelijke) sociale normen uit angst voor sancties in. Michel Foucault introduceerde dit fenomeen aan de hand van Jeremy Bentham's panopticon (een cirkelvormige gevangenis met in het midden een geblindeerde wachttorens). Hij beschreef hoe mensen zich conformeren en zelf-disciplineren als ze denken dat ze (mogelijk) bekeken worden.

The Economist schreef in 2013 dat we met de komst van de smartphone onderdeel zijn geworden van een sociaal panopticon: in plaats van dat we door één partij bekeken worden, worden we nu door iedereen in het bezit van deze technologie mogelijk in de gaten gehouden: offline en online. Dit kan leiden tot zelfcensuur. Gebruikers zijn de afgelopen tien jaar, door schade en schande, voorzichtiger geworden en zijn zich bewuster van het feit dat het internet niets vergeet of vergeeft. Foto's uit je studententijd kunnen zo opduiken in de Google-check van je toekomstige werkgever. Een *chilling effect* kan betekenen dat je je minder buiten de gebaande paden begeeft. Een fout of een mislukt experiment kan je tegenwoordig lang achtervolgen. Daarbij moeten de context, je persoonlijke interpretatie van de gebeurtenis en het leerproces het afleggen tegen de keiharde 'feiten' die mensen in de vorm van filmpjes, foto's of tekst eindeloos kunnen bekijken. Daarom is 'een samenleving zonder privacy verstikkend', aldus filosoof en jurist Daniel Solove.

Je bent wat je klikt

Tot slot wordt er in het kader van zelfontplooiing ook vaak gesproken van een *filterbubble*. Profielen zijn problematisch: sociale categorisaties op basis van gerecyclede digitale informatie kunnen gemakkelijk *self-fulfilling prophecies* worden. De opties en aanbiedingen die je worden voorgelegd worden gemaakt op basis van je surfgedrag, waardoor er een zogenaamde *filterbubble* ontstaat. Een *filterbubble* houdt in dat je alleen nog maar opties aangeboden krijgt die passen bij je profiel, waardoor je steeds gevoed wordt met profielbevestigende producten, diensten en informatie. Het probleem is dat profielen of categorisaties altijd artificieel zijn, maar omdat mensen steeds profielbevestigende opties consumeren, consolideert het profiel steeds meer (Hacking 2006). Gebruikers 'worden' zo hun profiel, door zich profiel-bevestigend te gedragen. Blootstelling aan alternatieven komt weinig voor in een *filterbubble*, want de (financiële) aantrekkelijkheid van dataverzameling ligt juist in gepersonaliseerde producten, diensten, adviezen en informatie. Het echoën van dezelfde meningen en aanbiedingen en het

\

Creativiteit en keuzevrijheid
kunnen alleen bestaan
als niet elk experiment
of elke verkeerde keuze
onthouden of afgestraft
wordt.

uitblijven van tegenstrijdige opties, keuzes of gedachten, waar Facebook en Google vaak van worden beticht, kan leiden tot tunnelvisie (Dekmyn 2015; Quattrociocchi, Scala & Sunstein 2016).

Daarnaast liggen er gevaren als leefstijldifferentiatie en discriminatie op de loer. Denk aan de discussie rondom het delen van fitnessdata, afkomstig van gezondheidsapps en armbandjes, met zorgverzekeraars en werkgevers. Op basis van de kunstmatige profielen kan het zijn dat je van bepaalde diensten of kansen uitgesloten wordt, kortingen of juist boetes krijgt, extra in de gaten gehouden wordt (denk maar aan *police profiling*), maar ook gestuurd of *genudged* wordt in je gedrag: “Nog 10.000 stappen totdat je je fitnessgoal van deze week bereikt hebt en een premieverhoging hebt voorkomen, Janssen!” Je zou kunnen stellen dat het reduceren van opties en het sturen van gedrag door de toegang tot persoonlijke informatie een mogelijke schending is van zowel je informationele privacy als van de privacy van je beslissingen, zeker als het gaat om bedrijven of overheden die burgers willen sturen in politieke overtuigingen of leefstijl.

Zelfbeeld

Big data beloven ons dat onze data iets vertelt over wie we (zullen) zijn. Profielen zijn echter gebaseerd op gerecyclede data uit het verleden. Dit leidt tot een bevroren persoonlijkheid en tot een bevestiging van categorieën of stereotypen. Profielen houden geen rekening met hoe mensen kunnen veranderen en bevorderen ook geen verandering. Het wordt helemaal problematisch wanneer profielen als uitgangspunt worden genomen. *The Entire History of You* begint met een sollicitatiegesprek. Het bekijken van het digitale geheugen van de sollicitant zal doorslaggevend zijn voor het wel of niet aannemen. Het persoonlijke verhaal, de context en de eigen interpretatie van gebeurtenissen, die zo belangrijk zijn voor onze identiteit, worden ondergeschikt gemaakt aan de data, de ‘feiten’. Dit gebeurt nu ook al: als sollicitant kun je verwachten dat je toekomstige werkgever je googelt en op basis van die informatie een voorselectie maakt. Ook bepaalt ons surfgedrag welke vacatures we te zien krijgen. Wat je te zien of aangeboden krijgt, beïnvloedt je zelfbeeld en de opties die je denkt te hebben.

Bovenstaande voorbeelden laten zien hoe personen in hun zelfontplooiing gehinderd kunnen worden. Doordat iedereen kan meekijken, doordat steeds meer persoonlijke informatie wordt onthouden en doordat deze informatie wordt gebruikt om personen te categoriseren en te sturen in hun keuzes wordt de toekomst ineens een stuk minder ‘open’. Experimenteren met leefstijlen, overtuigingen of seksualiteit wordt ineens een stuk minder aantrekkelijk als alles onthouden of bekeken wordt. Authentieke keuzes en het bijbehorende leerproces zijn belangrijk voor een autonoom leven: voor het ontwikkelen van een unieke persoonlijkheid en een eigen versie van het goede leven. Als we op basis van onze

persoonlijke informatie gestuurd worden in ons gedrag, dan is dit een schending van onze privacy.

Houdbaarheidsdatum

In *The Entire History of You* zien we hoe je gegijzeld kan worden door het verleden en hoe een staat van constante surveillance sociale relaties verstoort. Een flexibele identiteit, die kan groeien en veranderen, is gebaat bij vergeten en 'niet weten'. Big data praktijken en technologieën zijn gericht op onthouden. Maar, het opslaan en recyclen van onze persoonlijke data maakt ons voorspelbare, categoriseerbare, maakbare, corrigeerbare en manipuleerbare subjecten (Martijn 2013). Dit is allesbehalve gunstig voor een liberale democratie, die juist floreert als haar burgers er diverse en afwijkende concepties van het goede leven op nahouden. Creativiteit en keuzevrijheid zijn drijvers van onze liberale samenleving en kunnen alleen bestaan als niet elk experiment of elke verkeerde keuze onthouden of afgestraft wordt.

Privacy maakt autonome zelfontplooiing mogelijk omdat het controle over persoonlijke informatie en persoonlijke beslissingen ten aanzien van levensinvullingen beschermt. Het is dus belangrijk dat informatie een houdbaarheidsdatum krijgt, dat burgers meer controle krijgen over hun online profielen (meer transparantie met betrekking tot wat er verzameld, gedeeld en geanalyseerd wordt en meer mogelijkheden om data te verwijderen) en dat er wetgeving komt met betrekking tot gedragsbeïnvloeding aan de hand van persoonlijke data.

Privacy is noodzakelijk voor een open toekomst in een samenleving waar data een steeds grotere rol gaat spelen. Ik kan het niet vaak genoeg echoën.

Bronnen

- A.L. Allen, 'Dredging up the past: Lifelogging, memory, and surveillance', *The University of Chicago Law Review* 75:1 (2008) 47-74.
- D. Boyd & K. Crawford, K. 'Critical questions for big data: Provocations for a cultural, technological, and scholarly phenomenon', *Information, Communication & Society*, 15:5 (2012) 662-679.
- D. Dekmyn, 'Facebook is een echokamer', *De Standaard* 8.5. 2015.
- C. Duhigg, 'How Companies Learn Your Secrets', *The New York Times Magazine* 16.2. 2012.
- European Convention of Human Rights, Article 8.
- I. Hacking, 'Making Up People: clinical classifications', *London Review of Books*, 28:16 (2006) 23-26.
- M. Hildebrandt & S. Gutwirth (eds.) *Profiling the European Citizen*, Springer 2008, 2.
- M. Martijn, 'Voor fundamentele technologiekritiek, klik hier', *De Correspondent* 30.10. 2013.
- V. Mayer-Schönberger & K. Cukier, *Big Data: A Revolution That Will Transform How We Live, Work and Think*, London: John Murray Publishers 2013.
- W. Quattrociocchi, A. Scala and C.R. Sunstein, 'Echo Chambers on Facebook', *SSRN*, 13.6. 2016.
- B. Roessler, *The Value of Privacy*, Cambridge: Polity Press 2005.
- E. Siegel, 'Did Target Really Predict a Teen's Pregnancy?' *KD Nuggets News* 2014.
- M. Visscher, 'Ons oordeel is belangrijker dan big data', *Trouw* 13.11. 2016.

ALS AL HET PERSOONLIJKE FINANCIËEL

Banken weten via onze betaalgegevens heel veel van ons. Maar wat mogen of moeten ze met die kennis? Hoe ver reikt hun zorgplicht? Mogen ze geld verdienen aan hun kennis over onze meest intieme transacties? Onvermijdelijke vragen die dringend bediscussieerd moeten worden.

Door Rens van Tilburg

Het zal u natuurlijk niet overkomen, maar toch, stelt u zich voor. U heeft net een spannend stukje ondergoed gekocht voor uw buitenechtelijke lief, u verheugt zich op het voor die avond geplande rendez-vous, uw telefoon trilt. Zal het hem of haar zijn? Nee. Het is zelfs niet uw wettige partner, het is uw bank. Of u wel zeker weet dat dit verstandig is? Of u geen gebruik wilt maken van de relatiecoach waarmee de bank u, tegen een sterk gereduceerd tarief, in contact kan brengen?

Grens

Verantwoord financieel risicobeleid in tijden van big data? Zorgplicht nieuwe stijl? Banken weten uit ervaring wanneer hun klanten in financiële nood geraken. Echtscheiding staat, met werkloosheid, al lange tijd op een onbedreigde gedeelde eerste plaats. Met de digitale betaalddata kunnen banken het *real time* zien gebeuren. Het toenemend horeca gebruik, het plotseling kopen van aftershave, de cadeautjes: niets ontgaat uw bank. Met dank aan de nieuwste psychologische inzichten kunnen ze het moment bepalen waarop de meest effectieve interventie mogelijk is. Zo *nudgen* ze u, ook in financieel opzicht, tot verantwoord gedrag.

Gaan toezichthouders de banken verplichten dergelijke voorspelbare rampen te voorkomen? Rampen met alle financiële risico's van dien voor de bank, maar natuurlijk vooral ook voor de overspelige partner zelf. En er is ook nog zo iets als een zorgplicht. Hoe ver gaat die reiken als banken alsmaar meer weten en kunnen? De bank moet de klant tegen zichzelf in bescherming nemen. Dat draait nu vooral om te ingewikkelde en risicovolle beleggingsproducten en te hoge hypotheeken, maar waar ligt de grens?

De crisis van 2008 leerde ons dat wij, ondanks alle retoriek over de moderne zelfredzame consu-

WORDT

ment, massaal hoogst onverantwoorde financiële risico's hadden genomen, van tophyptotheken tot woekerpolissen. Het is de bank, die niet alleen over de financiële expertise beschikt, maar ook nog eens als geen ander uw persoonlijke situatie kent, die met u mee moet denken. In de eerste plaats door zelf geen misbruik te maken van uw onwetendheid en afkeer van financiële zaken, maar steeds meer ook door u te wijzen op te dure abonnementen voor bijvoorbeeld energie en telecom.

Goudmijn

Big data biedt banken de mogelijkheid hun unieke kennispositie in te zetten ten voordele van de klant. Daarmee tegemoetkomend aan de eisen van toezichthouders om hun risico's zo goed mogelijk te managen als de technologie het maar toe laat; de eisen van de regelgever, die de bank aan een alsmaar stringenter interpretatie van de zorgplicht houdt en, niet onbelangrijk, de eisen van de klant, die voor zijn financiële zaken bij steeds meer andere partijen terecht kan. Banken zijn dan ook hard bezig om wat ze nu nog onderscheidt, hun unieke informatiepositie, om te bouwen tot een onneembare barrière voor de niet-bancaire concurrentie. Financieel advies op maat is de richting, de enige vraag is hoe ver we die kant op willen gaan.

Het gebruik van persoonlijke betaalgegevens door de bank ligt echter uitermate gevoelig. Zo weet ook Hans Hagens, de ING directeur die begin 2014 in *Het Financieele Dagblad* zijn plannen ontvouwde om de big data goudmijn van ING te gaan exploiteren. Hagemans spiegelde een, in zijn beleving aanlokkelijke, toekomst voor van gerichte aanbiedingen voor tuinstoelen, net op het moment dat de klant gewoon is naar het tuincentrum te trekken. Met een voordeeltje voor de klant en, natuurlijk, ook voor ING. Twitter en Facebook zinderden dagen van

woede. TROS Radar meldde dat dertig procent van de ING klanten overwoog te vertrekken. Binnen een week trok ING haar plan in.

Andere partijen ruiken hun kans en proberen de vertrouwenspositie van de bank over te nemen. Silicon Valley-types beloven al uw financiën te integreren. Fintech heet deze symbiose van informatietechnologie en financiële dienstverlening. Google, Facebook en Apple hebben zich al gemeld. Deze bedrijven weten via uw surfgedrag al het nodige van u, maar vullen deze kennis graag aan met uw betaalgegevens, zodat ze ook weten wat u offline allemaal uitspookt. Van deze bedrijven accepteren we allang dat zij veel van ons weten. Daar staat namelijk wat tegenover: betere hits bij onze internetzoektochten en steeds meer gerichte aanbiedingen. Die voordelige tuinstoel is blijkbaar toch best aantrekkelijk.

Kredietwaardigheid

Wat de integratie van kredietanalyse en internetvermogen zien we in China. Begin dit jaar berichtte de *Financial Times* over een nieuw systeem om de kredietwaardigheid van honderden miljoenen Chinezen in beeld te brengen. Het gaat om mensen met niet of nauwelijks onderpand of een financiële historie, die daardoor van krediet verstoken blijven. Om ook voor hen persoonlijke leningen of bedrijfskrediet beschikbaar te maken, heeft de Chinese centrale bank acht bedrijven toegang gegeven tot de data van de Chinese internetgebruikers. Dit zijn grote internetbedrijven als Tencent en Alibaba, maar ook de grote verzekeraar Ping An en kleine fintech bedrijven als China Rapid Finance.

Op basis van het surfgedrag van de Chinese consumenten stellen deze bedrijven algoritmes op om hun kredietwaardigheid in kaart te brengen. Factoren die worden meegenomen zijn bijvoorbeeld

\

*Het toenemend horeca gebruik,
het plotseling kopen van
aftershave, de cadeautjes:
niets ontgaat uw bank.*

Met een hoge kredietscore mag je sneller door de beveiliging op het vliegveld en krijg je sneller een visum.

de tijden waarop iemand actief is op internet en zijn taalgebruik. Om drie uur twitteren kun je beter niet meer doen als je niet zoals Donald Trump al financieel onafhankelijk bent; het komt je kredietwaardigheid namelijk niet ten goede. De ruime inkoop van alcohol is niet verstandig, terwijl gordijnen bestellen voor je kantoor juist wel weer goed is. Ook wie je kent doet ertoe. Zijn je Facebook-vrienden een beetje betrouwbare en kredietwaardige mensen? Het big data-denken heeft de financiële sector bereikt, en daarmee is al het persoonlijke ook financieel geworden. Zoals Douglas Merrill hoofd van ZestFinance en voorheen Google stelt: "Voor ons zijn alle gegevens kredietgegevens."

Belofte

Ook in Nederland zijn fintech-ondernemingen in opkomst. Neem Spotcap dat leningen verstrekt aan het midden- en kleinbedrijf, bedrijven die bij de grote banken steeds minder kans maken. Na een wekenlange procedure waarbij talloze formulieren moeten worden ingevuld, sluit de deur zich alsnog. De belofte van Spotcap: een aanvraag duurt vijf minuten en binnen een dag ligt er een besluit, dat ook nog eens vaker 'ja' is dan bij de banken. Hoe doet Spotcap dat? Dat is het geheim van de smid, maar ook hier wordt naast de financiële gegevens die je zelf aanlevert het internet afgegraasd.

Spotcap, ZestFinance en het Chinese voorbeeld bedienen mensen en bedrijven die bij de reguliere financiële instellingen niet aan bod komen. Maar zoals bij ontwrichtende innovaties wel vaker gebeurt: wat in de marge begint is over een paar jaar het nieuwe normaal. De snelheid van deze vorm van kredietverlening is hoger, de kosten zijn lager. De vraag is of de kredietwaardigheid ook goed ingeschat kan worden.

Dief

Voor de internetondernemers zelf is dit allang geen vraag meer. Tech-guru Marc Andreessen noemt het idee dat de ouderwetse kredietbeoordeling, – een gesprek tussen een bankier en een ondernemer – ook maar iets van waardevolle informatie zou opleveren 'voodoo'. Het zogenaamde 'relatiebankieren' met veel persoonlijke aandacht voor de klant, waar de Europese bankiers nu juist zo trots op zijn, gaat het volgens hem afleggen tegen de big data-benadering.

De bankier, al dan niet in de persoon van een Amerikaanse internetondernemer, zal daarbij diep uw persoonlijke leven binnendringen. Natuurlijk, in eerste instantie zal dat uw eigen keuze zijn. Alleen, hebt u eenmaal aangevinkt dat het mag, dan zal de bank uw gegevens gebruiken. Maar hoe vrijwillig is deze keuze? Want wat zijn de gevolgen van niet meedoen? Het missen van die aanbieding van het tuincentrum overleven we nog wel. Maar de wereld van bonuskaarten en airmiles wordt snel veel omvatter. In China biedt de kredietscore toegang tot steeds meer niet financiële activiteiten. Zo mag je met een hoge score sneller door de beveiliging op het vliegveld en krijg je sneller een visum.

Nieuwe economische monopolieposities worden zo geschraagd, de overheid krijgt zicht op delen van uw leven waar ze nu niets mee te maken heeft. Gevreesd wordt dat de communistische partij de kredietscores wil gebruiken om haar eigen versie van modelburgerschap te promoten.

De big data zijn zo niet langer een bron om u beter te leren kennen, maar steeds meer een manier om een wereld te ontwerpen waarbij het onvoordelig is om uit de pas te lopen. Daar heb je overigens geen autoritaire staat voor nodig. Er ongunstig op staan bij de financiële wereld is al vervelend

genoeg. Lenen wordt duurder en moeilijker, verzekeraars keren je de rug toe.

Zilveren lepel

Doe maar normaal, dan doe je al gek genoeg en zal het krediet rijkelijk blijven stromen. Wat betekent dat voor het innovatief vermogen van een samenleving? Zal de grauwe grijze middelmaat niet de nieuwe norm worden?

Tot nu toe zijn het vaak juist de financiers geweest die vernieuwende ondernemers in het zadel hielpen. Financiers gaven ondernemers met niets dan grote dromen de middelen om deze te verwezenlijken. Daarvoor was het wel nodig om buiten de bestaande modellen te treden. De kansen van een doorbraaktechnologie of revolutionair concept laten zich niet beschrijven in termen van het bestaande. Maar de algoritmes zijn juist gebaseerd op dat wat bekend is.

De nadruk in de algoritmes op je netwerk (je bent wie je kent) maakt het er ook niet makkelijker op om van een dubbeltje een kwartje te worden. Als je uit een achterstandswijk komt, is krediet lastig te krijgen, net als voor je vrienden. Het Facebook-vriendschapsverzoek van die jongen lager op de sociale ladder de volgende keer dus toch maar weigeren? Voor de kinderen die al met een zilveren lepel in de mond geboren worden, en hun welvarende vrienden, blijft het krediet juist rijkelijk stromen.

Doorslaan

De financiële sector beschikt over big data en heeft er alle belang bij daar gebruik van te maken. De analyse hiervan biedt ook volop kansen om mensen te ondersteunen in de financiële keuzes waar ze voor staan. Ondersteuning die ze hard nodig hebben.

Maar zoals we in 2008 zagen, met tal van

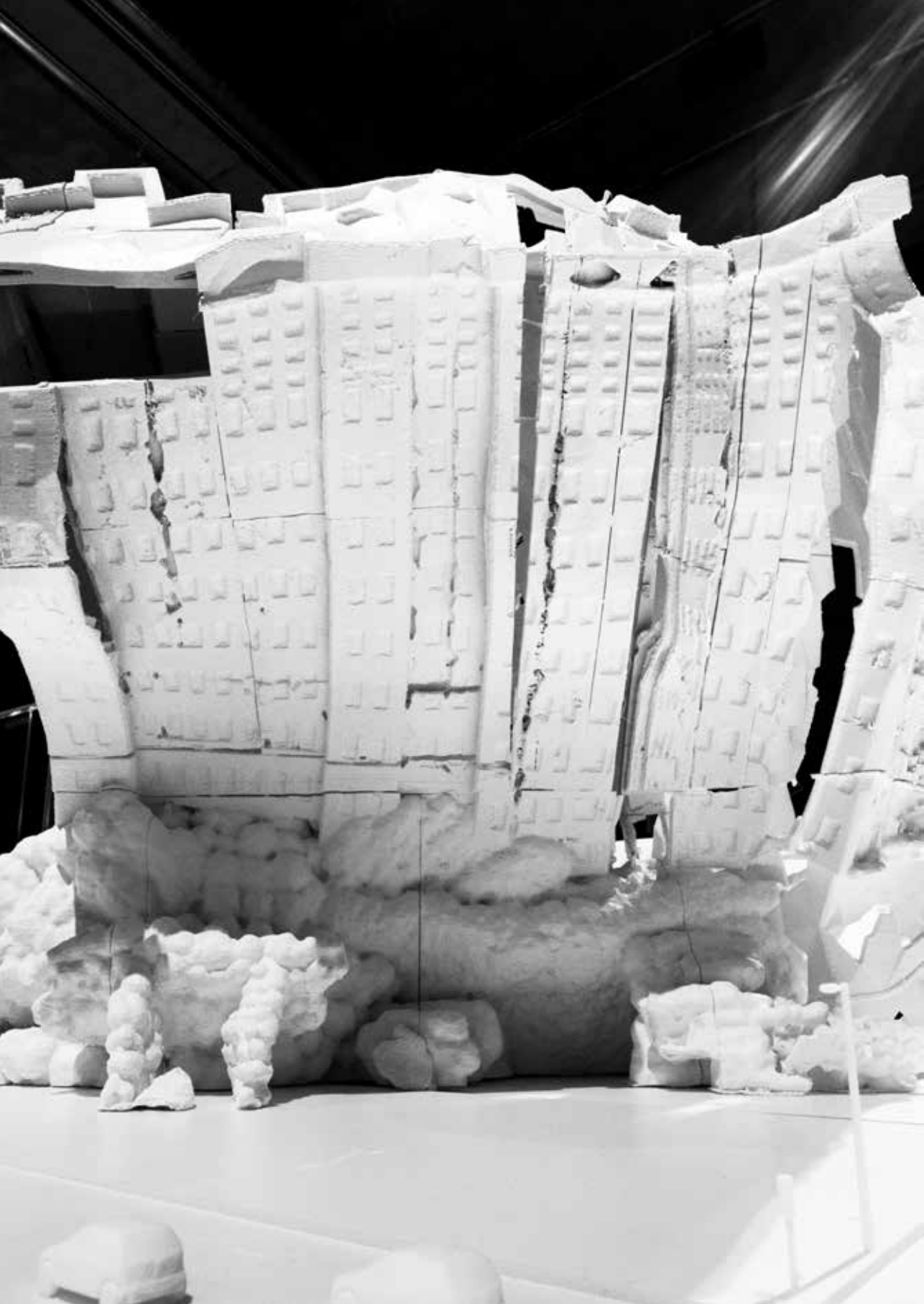
andere door de nieuwe informatie- en communicatie technologie mogelijk gemaakte financiële innovaties, kan de financiële sector hierin doorslaan. Een gesprek is daarom hard nodig over wat wel en niet wenselijk en acceptabel is. Door de afwezigheid van elke discussie kunnen bedrijven hun eigen regels schrijven. Doordat de integratie tussen internet-bedrijven en de financiële wereld onvoldoende wordt gezien doet de paradox zich voor dat we wel ageren tegen de zwaar gereguleerde Nederlandse bank, maar niet tegen de cowboys uit Silicon Valley.

Het gesprek over wat mogelijk en wenselijk is wordt nu vrijwel geheel achter gesloten deuren gevoerd. Daarbij is het commerciële aspect de enige drijfveer. Aan de linkse politiek de taak dit gesprek open te breken en te laten gaan over de vraag hoe de big data in te zetten tot ons aller voordeel. En daarbij, vooral ook, waar willen we dat commerciële partijen zich verre van houden? Want ook een zorgplicht moet zo zijn grenzen kennen.

Bronnen

'China: When big data meets big brother',
Financial Times, 16.1.2016.

*We ageren wel tegen de zwaar
gereguleerde Nederlandse
bank, maar niet tegen de
cowboys uit Silicon Valley.*

Control Syntax Rio

Rio de Janeiro in Brazilië gebruikt een geavanceerd commando- en controlecentrum, van waaruit allerlei scenario's – van verkeersfiles tot terroristische acties en natuurrampen – worden voorspeld en mogelijk voorkomen. Daartoe verzamelt en analyseert het centrum 24/7 data via weerstations, verkeerscamera's, mobiel telefoonverkeer, sociale media, gezondheidsinstanties en zelfs via lokale waarnemers. De installatie Control Syntax Rio laat zien wat de gevolgen hiervan zijn voor het sociale klimaat in de stad.

T/m 8 januari 2017 in Het Nieuwe Instituut in Rotterdam

De stad wordt gezien als een matrix van eventuele calamiteiten en op basis daarvan bestuurd. Met de verzamelde data worden modellen gebouwd die ervoor moeten zorgen dat het verkeer ordelijk beweegt, potentieel gevaarlijke situaties tijdig worden geneutraliseerd en de leefomgeving zo gezond mogelijk is. Dit kan betekenen dat buurten worden afgezet, verkeer wordt omgeleid en de burger tijdelijk de toegang tot openbare voorzieningen wordt ontzegd. Curatoren Mark Wasiuta en Farzin Lotfi-Jam spreken van een 'controle syntaxis'.

De werkelijkheid van deze *smart city* zit vol mogelijke conflicten. Hoeveel ruimte is er bijvoorbeeld voor een demonstratie van buurtbewoners, als er ook een verkeersinfarct dreigt? En hoeveel privé-data zijn er nodig om een dreigend gezondheidsvraagstuk te kunnen neutraliseren? De installatie toont de modellen voor onder andere een aardverschuiving (links) en een brandende bus (p. 28).

Monitorbeelden van protesten in Rio de Janeiro tegen corruptie. Foto EPA/Oliver Weiken.

CENTRO DE OPERAÇÕES PREFEITURA DO RIO

GUARDA
RIO
UNIFICADA

IBN

Control room Rio de Janeiro. Centro de Operações Rio de Janeiro. Foto George Soares.

“Technologie kan ons

BIRGITTA JÓNSDÓTTIR

met elkaar verbinden”

Digitale technologie wordt behalve door bedrijven en overheden, ook door activisten gebruikt. De begin deze eeuw opgekomen Piratenpartijen zetten zich in voor openheid in het digitale domein. Ze verbinden hun digitale (eigen)wijsheid met een inzet voor directe invloed van burgers op de politieke besluitvorming. In IJsland heeft de Piratenpartij begin december de leiding gekregen bij de coalitievorming.

Door Menno Grootveld

Birgitta Jónsdóttir is de charman- te en charismatische leidster van de IJslandse Piratenpartij, die bij de verkiezingen van 29 oktober dit jaar met vijftien procent van de stemmen tien van de 63 zetels van het IJslandse parlement in de wacht wist te slepen. De speer- punten uit het programma van de Piratenpartij zijn directe democra- tie, burgerrechten en vrije toegang tot informatie.

De Piratenpartij is in november 2012 opgericht en voortgekomen uit de protestbeweging tegen de aanpak door de IJslandse regering van de financiële crisis van 2008, die het land op de rand van de afgrond bracht. Is IJsland nu uit de financiële schulden?

“De kapitaalcontroles bestaan nog steeds. Veel grote banken willen nog steeds geld van ons. Maar het lijkt erop dat we de economie weer op de rails hebben. De ironie is dat degenen die van de crisis geprofiteerd hebben, deel uitmaken van de één procent op IJsland. In plaats van een bijdrage te leveren aan de oplossing, hebben ze hun geld in het buitenland geparkeerd. (De premier van IJsland, Sigmundur David Gunnlaugsson, werd in april dit jaar gedwongen af te treden nadat uit de Panama Papers bleek dat hij privékapitaal op de Britse Maagdeneilanden had ondergebracht – MG).

De partij van Gunnlaugsson, de Onafhankelijkheidspartij, heeft de recente verkiezingen gewonnen en is nog steeds de grootste van IJsland. Hoe verklaar je dat?

“We hebben de ‘machine’ tegen ons gekregen. We hadden heel weinig geld. We moesten creatief zijn. En we hebben campagne gevoerd op basis van ons programma, niet door onze tegenstanders persoonlijk aan te vallen, zoals in de Verenigde Staten gebeurt. De ‘machine’ van de gevestigde partijen is heel machtig, ze hebben overal mensen. Het feit dat we toch nog zoveel steun hebben gekregen, en dat onze aanhang is verdrievoudigd ten opzichte van de vorige verkiezingen, is geweldig. Dit is ook de reden waarom ik me zo inzet voor constitutionele verandering in IJsland. Na de crisis waren de mensen volkomen van de kaart; ze hadden het gevoel dat alles waar zij hun vertrouwen in hadden gesteld hen in de steek had gelaten.

Wij kwamen destijds met een kleine groep mensen bijeen aan de universiteit van Reykjavik en begonnen na te denken over hoe we konden voorkomen dat dit weer zou gebeuren. We hadden het idee dat er een heldere scheiding van de machten moest komen, en dat we democratische middelen nodig hadden om de machthebbers ter verantwoording te kunnen roepen.

Ik denk dat IJsland op veel manieren als een soort ‘democratielaboratorium’ fungeert.

/

Dat is waar het idee werd geboren om een nieuwe grondwet te schrijven, door en voor het volk van IJsland.

Dat heeft geleid tot een uniek proces. Er wordt soms gezegd dat de nieuwe grondwet *gecrowdsourced* werd, maar ik denk niet dat dat helemaal waar is. Het begon met een assemblee van duizend mensen, die willekeurig waren geselecteerd. Ze zaten een paar dagen bijeen, als in een World Café (een methode om met grote groepen mensen ingewikkelde onderwerpen te bespreken). Daarna was er een grondwettelijke vergadering, die zich over de geopperde ideeën boog, terwijl ook onze tijdelijke grondwet (die zeventig jaar eerder aan IJsland gegeven was toen het land zich losmaakte van Denemarken) in de overwegingen werd betrokken. In de ontwerpgrondwet staan zaken als directe democratie, net-neutraliteit en echte informatie vrijheid (allemaal punten uit het partijprogramma van de Piraten – MG).

Maar het hele proces is in de laatste fase, vlak vóór de verkiezingen van 2013, gestrand door toedoen van de twee partijen die de afgelopen drie jaar aan de macht zijn geweest (de Onafhankelijkheidspartij en de Progressieve Partij). We hopen de grondwet nu, als er een andere

regering komt, alsnog te kunnen invoeren.”

IJsland is geen lid van de Europese Unie, dus in zekere zin bevindt het land zich zowel binnen als buiten Europa. Kan IJsland een soort model worden voor de manier waarop andere Europese landen zich zouden kunnen hervormen?

“Absoluut. Zeventig tot tachtig procent van onze wetten zijn feitelijk EU-wetten, omdat IJsland deel uitmaakt van de Europese Economische Ruimte. Ik denk dat IJsland op veel manieren als een soort ‘democratielaboratorium’ fungeert, omdat het land zo klein is. En dat is van cruciaal belang, want voordat je zaken kunt opschalen moet je klein beginnen.”

Steden zijn eveneens relatief kleine eenheden waarin je bepaalde veranderingen tot stand kunt brengen. In Spanje is er nu een aantal steden waar coalities van burgerbewegingen en activisten aan de macht zijn gekomen, zoals Barcelona, waar Ada Colau nu burgemeester is. De vraag luidt dan wellicht hoe je die kleine eenheden met elkaar kunt verbinden, zodat er uiteindelijk een bredere beweging ontstaat waarmee je Europa als geheel kunt hervormen.

“Ik zie het als een plas water waar je kiezelsteentjes ingooit. Als je maar genoeg steentjes gooit, worden de cirkels die ze maken uit-

eindelijk vanzelf één. Ik denk dat het heel belangrijk is dat mensen meer verantwoordelijkheid voor hun eigen leven nemen, en dat ze het gevoel krijgen dat ze dat ook kunnen. We kunnen niet alle problemen van bovenaf oplossen, dat is onmogelijk. Het zou ook tot totalitarisme leiden. Dus als er plekken zijn waar je van elkaar kunt leren, is dat heel goed. Hoewel IJsland een klein land is, maar wel een met alles dat een land nodig heeft om mee te kunnen draaien in de moderne wereld, kan het een goed voorbeeld zijn. Maar ook hier zullen we eerst nóg kleiner moeten beginnen. Als een gemeenschap te groot wordt, moet je die splitsen. Daarom hebben steden verschillende buurten. Maar die zijn in de huidige situatie vrijwel nooit zelfredzaam. Stel dat je dat wél voor elkaar zo krijgt, en je zou al die eenheden op elkaar aan kunnen sluiten. Is dat mogelijk? Natuurlijk is dat mogelijk! Je hebt helemaal geen grote staat nodig die alles voor je doet!”

Een ander programmapunt van de Piratenpartij is het universeel basisinkomen. Waarom hechten jullie daar zoveel belang aan?

“Het universeel basisinkomen zou heel veel creativiteit losmaken en heel veel stress elimineren die samenhangt met onze moderne

tijd. Waarom kampen zoveel jongeren met allerlei ziektes, vooral geestelijke stoornissen? Omdat we volledig ons houvast kwijt zijn. Dat is ook een van de redenen dat veel mensen zich voortdurend zorgen maken over de toekomst. Iedereen zou uiteraard gewoon blijven werken, maar niemand hoeft meer bang te zijn om ziek te worden of geen tijd te hebben om voor iemand anders in gezin of familie te kunnen zorgen. Ik heb cijfers gezien over kleinere gemeenschappen in verschillende delen van de wereld die het universeel basisinkomen hebben ingevoerd, en die cijfers zijn zeer bemoedigend. Het lijkt erop dat er nu ruimte voor komt, want in sommige landen is de jeugdwerkloosheid inmiddels al opgelopen naar vijftig procent!”

In zijn recent verschenen boek Postkapitalisme beweert Paul Mason dat technologie de motor is die voor daadwerkelijke veranderingen gaat zorgen, waardoor het kapitalisme vanzelf zal verdwijnen. Hoe kijk jij aan tegen de rol van technologie?

“Ik zie technologie als een belangrijk instrument in de ontwikkeling van de democratie en van ons gezamenlijke toekomstperspectief als mensheid. Die technologie zal alleen nergens voor in de plaats komen, maar ons wél helpen kennis te delen en ons met

elkaar te verbinden. Technologie zal onze samenleving niet veranderen als we dat zelf niet doen. Ik stam uit de vroege jaren van het internet, en dat zag ik ook toen al, in 1995, als een instrument waarmee we de wereld zouden kunnen veranderen. Het was en is een middel voor mondiale connectiviteit. Ik zag het belang daarvan al vóór de Irak-oorlog in. Dat was de eerste keer dat mensen het internet gingen gebruiken voor het organiseren van protest, zowel lokaal als mondiaal. Eind 2008 protesteerden we in IJsland tegen het crisisbeleid, en zo inspireerden we mensen in Spanje, die bij hún betogingen met de IJslandse vlag gingen rondlopen. En op zijn beurt werd ons protest weer geïnspireerd door de Spanjaarden. Maar het is ook zo dat technologie alles steeds sneller laat gaan, zonder dat we weten waarheen. Technologie gaat dat niet voor ons oplossen. Dat moeten we zelf doen.”

Hoe kijk je überhaupt tegen de toekomst aan?

“Ik vind het een heel opwindend idee dat we ons in een overgangstijd bevinden waarin alles verandert, en dat wij de architecten van die nieuwe systemen mogen zijn. Maar om nieuwe systemen in het leven te kunnen roepen, moeten we eerst weten waar die ons heen

leiden. Pas als we beginnen met het formuleren van een visie, op waar we de komende vijftiwintig tot honderd jaar willen uitkomen, zullen we kunnen voorkomen dat we de afgrond instorten.”

Hoe moeten we daarbij te werk gaan?

“We moeten beginnen met het schetsen van een holistisch, alomvattend plan. Het ontbreekt momenteel aan denktanks over dit onderwerp. Er zijn wel denktanks over de veiligheid, over Azië en over de economie, maar zijn er ook denktanks over de toekomst? Ik denk dat films en boeken een prima manier zijn om een begin te maken met een blauwdruk. Een paar van de beste ideeën die we vandaag de dag in de wereld tegenkomen, zijn afkomstig uit de *sciencefiction*, met name die met een sociaal aspect. We kunnen geen ideaal toekomstbeeld schetsen zonder de menselijke dynamiek daarin te betrekken. Het zou fantastisch zijn als we iets zouden kunnen organiseren als een *Blueprint Day for the Future*, een mondiaal evenement met willekeurig geselecteerde mensen uit ieder land en iedere stad die over de toekomst praten.”

Je klinkt redelijk optimistisch.

“Omdat ik de regeringen van grote landen tegen me in het harnas heb gejaagd – zoals de

|

Technologie was en is een middel voor mondiale connectiviteit.

Amerikaanse regering, vanwege mijn betrokkenheid in 2010 bij WikiLeaks – vragen mensen mij vaak of ik niet bang ben geweest. En dan zeg ik: nee, want zodra je daaraan toegeeft, verlies je al je energie. Dus de enige manier waarop wij als mensheid onszelf kunnen redden, is door samen vorm te gaan geven aan een toekomst die hoop op voorspoed biedt. Want er is nog steeds heel veel over van onze planeet, en er is heel veel dat we kunnen doen om haar te genezen en onszelf te genezen. Ik ben ervan overtuigd dat we aan onze huidige omstandigheden kunnen ontsnappen, als we maar weten waar we heen willen. Je moet daarbij alleen je geschiedenis niet uit het oog verliezen, zodat je je fouten niet herhaalt, maar leert van de wijsheid van je cultuur. In zekere zin zijn we heel bang om ons daarmee

te identificeren, omdat het nationalisme het vrijwel onmogelijk heeft gemaakt ons culturele erfgoed te respecteren, maar dat mogen we niet laten gebeuren, want het is van het grootste belang dat we begrijpen waar we vandaan komen. Zelfs onze taal is gebaseerd op ons culturele erfgoed. Mensen mogen dus niet bang zijn hun wortels te herkennen en daarop voort te bouwen. Dan zouden we ons misschien ook barmhartiger kunnen opstellen jegens mensen uit andere culturen die alles achter zich hebben gelaten om bij ons hulp te zoeken .

\

Dit interview vond grotendeels plaats tijdens het G10-festival in Amsterdam eerder dit jaar, maar is aangevuld met gegevens uit latere telefoongesprekken.

Hoogmoed

Column door Thomas Mertens

Het gebeurt regelmatig dat ik in de trein word aangesproken door wat oudere, vriendelijke dames en heren gekleed in kleurrijke hesjes met het verzoek om mijn ov-kaart te scannen. Dat verzoek wordt meestal tevoren luid aangekondigd: 'reizigersonderzoek'. Dat is trouwens interessant: de komst van de conducteur wordt zelden aangekondigd met 'kaartjescontrole', maar meestal met 'goede morgen' of 'goede middag'. Een mooie illustratie van het inzicht dat de letterlijke betekenis van een talige uiting niet samenvalt met haar beoogd effect: iedereen begrijpt dat hem gevraagd wordt een vervoersbewijs te tonen.

Laatst keek een oudere dame van het reizigersonderzoek mij licht verwijtend aan toen ik haar liet weten mijn kaart niet te willen laten scannen. Zij is blijkbaar gewend dat iedereen, met name de vele jongeren in de trein (ik reis meestal tweede klas), zijn kaart laat scan-

nen. Zij voegde mij toe dat het verzamelen van die informatie ten goede komt aan ons allen: het gaat om het verbeteren van de dienstverlening van de NS.

Toch werkte ik niet mee. Ondanks het feit dat ik me van mijn hypocrisie bewust ben (ik ben een fervent Amazon-kindle gebruiker), houd ik er niet van om mijn reisgegevens af te staan. En ik ben op mijn beurt verbaasd over bijna alle anderen die dat wel doen. Heb ik dan iets te verbergen of vind ik dat de dienstverlening van de NS geen verbetering behoeft? Wat kan er tegen zijn om in grote hoeveelheden de reisgegevens van reizigers te verzamelen?

Als ik me afvraag waar mijn weigering vandaan komt, dan moet ik eerlijk toegeven dat mijn 'dwarsige' karakter wel een rol zal spelen. Een van mijn mindere karaktereigenschappen bestaat in de neiging om 'neen' te zeggen als iedereen 'ja' zegt (en omgekeerd); en ik zet me graag af tegen autoriteit (zelfs als het gaat om iemand in een lulig hesje), ook al wordt dat met de jaren minder.

Tegelijkertijd is er ook iets anders aan de hand. Dat eindeloos verzamelen van gegevens roept bij mij een zekere weerstand op. Ik ga ook zelden in op verzoeken om van alles en nog wat te *raten* of op verzoeken om enquêtes in te vullen ('beste universiteit', 'nationale wetenschapsagenda'). Zoals gezegd kan het hier gaan om hoogmoed mijnerzijds: ik stel me boven het gewone volk dat zo dom is overal data af te staan of voort-

durend *online* sporen achter te laten. Maar er schuilt mijns inziens ook iets hoogmoedigs in al die ijver overal data te willen verzamelen om die vervolgens te kunnen *minen*. Het klinkt wel mooi dat die gegevens worden verzameld met het oog op het algemeen belang, bijvoorbeeld inzicht in reizigersgedrag, maar ik ben bang dat achter de dekmantel van het algemeen belang wel degelijk private belangen, van marktpartijen, of staats-toezicht schuil gaan.

Over het algemeen koester ik trouwens een zekere argwaan jegens dat streven naar inzicht, naar 'waarheid'. Eerdere pogingen van de mensheid om waarheid te bereiken hebben haar niet veel goeds gebracht. Hoogmoedig was het gedrag van Adam en Eva toen zij door te eten van de boom van de kennis van goed en kwaad een status nastreefden die gelijk zou zijn aan die van God. Dat hebben zij geweten: met smart zult gij, vrouw, uw kinderen baren, en in het zweet uws aanschijns zult gij, mens, uw brood verdienen. Kort daarna probeerde de mensheid het opnieuw door een toren te bouwen die tot in de hemel zou reiken. Ook dat heeft de mensheid geweten: God verwarde de taal zodat mensen elkaar niet langer zouden kunnen verstaan; tot wat voor gewelddadige conflicten heeft dat allemaal niet geleid, tot op de dag van vandaag? Daarom is het misschien goed om de hoogmoed van de nieuwe toren van Babel, big data, met een zekere reserve te benaderen: soms is niet-weten een deugd; en hoogmoed komt voor de val. ●

NUT+gevaar van BIG DATA

Big data worden door zowel commerciële bedrijven als overheden verzameld en gebruikt. Welk gebruik is nu nuttig en welk gebruik onwenselijk? En hoe kan een te grote concentratie van macht worden voorkomen? Verschillende sectoren vragen om verschillende benaderingen.

Door Robert Goené

Uit de media rijst het beeld van grote bedrijven en overheden die zo goed als alles over ons weten. De activiteiten van dataverzamelaars als Google en Facebook, maar ook financiële instellingen, inlichtingendiensten, gemeentes en de Belastingdienst zijn omstreden. Er bestaan vooral grote zorgen over de privacy en de angst voor misbruik van gegevens.

Deze zorgen zijn tot op zekere hoogte terecht, maar het verzamelen van grote hoeveelheden data is ook verdedigbaar. Big data kunnen namelijk bijzonder nuttig zijn bij de uitvoering van de kerntaken van deze organisaties. Tegelijkertijd versterkt de aanwezigheid van enorme hoeveelheden data de machtspositie van deze organisaties nog meer. De vraag dringt zich op welk gebruik van deze databergen wenselijk en vooral onwenselijk is en of de machtsposities moeten worden beperkt.

Ik zal hier het gebruik van big data bij twee organisaties bespreken: Google en de Belastingdienst. Voor beide wil ik het nut laten zien en een aantal kritische vragen stellen. Vergelijkbare vragen kunnen worden gesteld voor de financiële sector, de zorg en het sociaal domein. Door een commercieel bedrijf en een over-

heidstaak naast elkaar te zetten kan ik een aantal verschillende afwegingen presenteren die ook voor andere sectoren relevant zijn.

Ruil

De opkomst van bedrijven als Google en Facebook en hun dominante positie zijn een belangrijk onderwerp in de discussie rond big data. De diensten die deze bedrijven aanbieden, genereren een enorme hoeveelheid gegevens over het gedrag van mensen, die vervolgens worden aangewend voor het zo effectief mogelijk plaatsen van advertenties. Veel gebruikers waarderen deze diensten, mede omdat er niet voor hoeft te worden betaald. Google en Facebook stellen daarnaast vele *tools* en methodes beschikbaar die ze ontwikkelen als *opensource software*. Hiermee dragen deze bedrijven bij aan de verdere ontwikkeling van *software* en het internet.

De kritiek op Google en Facebook dat zij inbreuk doen op de privacy is desondanks groot. Eric Schmidt, tot 2011 Googles voorman, had hier een duidelijk antwoord op: Google levert bepaalde, door velen gewaardeerde, diensten en in ruil daarvoor maakt Google gebruik van jouw gegevens voor het verbeteren van de diensten en met name het aanbieden van advertenties. Zo werkt het: gebruikers betalen met hun gegevens voor de diensten van bijvoorbeeld Google. Bij het kritiseren van Googles omgang met gegevens moet ook de andere kant van de medaille worden bekeken: is men bereid om in euro's te betalen voor dergelijke diensten?

Er zijn andere voorbeelden te noemen waarbij eenzelfde ruil plaatsvindt. Verzekeraars bieden kortingen aan op de autoverzekering wanneer de rijgegevens mogen worden ingezameld en doorgestuurd naar de verzekeraar. Bij goed rijgedrag krijgt men een lagere premie. Dit gaat een stap verder dan de bekende no-claim korting bij schadeloos rijden. Voor de verzekeraar wordt het risico van een bepaalde verzekerde lager. De

/

Als niemand wil betalen voor informatie, is een heterogeen internet zonder dominante partijen slecht voorstelbaar.

verzekerde betaalt minder premie én gaat meer letten op zijn of haar rijgedrag. Er wordt privacy ingeleverd in ruil voor premieverlaging, risicoverlaging én een potentieel toegenomen verkeersveiligheid.

Journalistiek

Er is wel een belangrijk verschil tussen een autoverzekering en internetdiensten als Google en die gaat over de keuzevrijheid. Het is vrijwel onmogelijk om geen gebruik te maken van deze diensten en precies daar wringt de schoen: de dominantie van bedrijven als Facebook en Google in een samenleving die steeds meer afhankelijk is van informatiediensten. Kijk bijvoorbeeld naar de nieuwsvoorziening: hoewel het overgrote gedeelte van het nieuws wordt geproduceerd door professionele journalisten, gaat een almaar groter deel van de distributie van dit nieuws via de diensten van Google en met name Facebook. Dat de laatste schakel veel geld verdient, terwijl de nieuwsproducenten met de handen in het haar zitten, geeft te denken. Google en Facebook hebben de advertentiemarkt ongetwijfeld vergroot, doordat het plaatsen van advertenties toegankelijk is geworden voor een grotere groep ondernemers. Tegelijkertijd lijkt een verband met de dalende advertentie-inkomsten van kranten en tijdschriften aannemelijk. De invoering van het idee dat informatiediensten gratis kunnen zijn, heeft de traditionele journalistiek in ieder geval geen goed gedaan.

Marktdominantie

De dominante rol van bijvoorbeeld Google heeft een enorm sterke informatiepositie als bijeffect. Met een paar miljard zoekopdrachten per dag kan een aardig beeld worden gekregen van hetgeen mensen bezighoudt. Dit maakt deze gegevens ook interessant voor wetenschappelijk onderzoek. Het Google Fluproject is een goed voorbeeld van enthousiasme over de mogelijkheden van big data voor wetenschappelijk onderzoek. Op basis van het zoekgedrag werden griepuitbraken voorspeld. Het feit dat die niet houdbaar bleken door onterecht gelegde verbanden, doet niets af aan de enorme potentie voor wetenschappelijk onderzoek.

Een andere mogelijke toepassing is te vinden in de financiële wereld, waar data kunnen worden gebruikt voor het voorspellen van marktbevingen, zoals veranderingen op de huizenmarkt. Deze gegevens zijn

waardevol voor professionele beleggers. Of Google gegevens verkoopt die niet voor het algemene publiek beschikbaar zijn, is mij niet bekend. Er is in ieder geval een grote markt voor deze gegevens en de verkoop ervan is niet in strijd met de gebruikersvoorwaarden van Google. Het gaat hier immers niet om persoonsgegevens. De vraag is veel meer of deze handelwijze van Google oneigenlijk gebruik van de verzamelde data is, omdat die voortkomt uit de marktdominantie van het bedrijf.

Een belangrijke vraag hierbij is: van wie zijn deze gegevens? Misschien behoren de observaties van het gedrag van een groep wel toe aan deze groep en moeten deze gegevens voor iedereen op dezelfde wijze beschikbaar zijn, in het publieke domein. Deze transparantie zou het gebruik van deze gegevens voor wetenschappelijk onderzoek bevorderen en de sterke informatiepositie van Google enigszins indammen. Het is niet ondenkbaar dat Google meer openheid over deze gegevens geeft dan ze nu doet, onder lichte druk van de publieke opinie.

Betalen

De kritiek op de marktdominantie van bedrijven als Google is niet nieuw. Vanuit de *open source* wereld zijn voorstellen gedaan voor internetdiensten zonder dominante partij, iets wat ook goed bij de technische aard van het internet past: een heterogeen en open netwerk. De cultuur van het internet is met de opkomst van bedrijven als Google en Facebook veranderd. Het is zeer de vraag of een open standaard als e-mail zou zijn uitgevonden door een bedrijf als Google of Facebook. De laatste partij zou e-mailen waarschijnlijk alleen maar mogelijk maken tussen gebruikers van Facebook. E-mail zou op WhatsApp lijken, de populaire gesloten berichtendienst die voor 21 miljoen dollar door Facebook is overgenomen. De diensten zoals die van Google en Facebook zouden kunnen worden aangeboden door een netwerk van verschillende partijen, waarbij er niet een paar zeer dominante partijen zijn. De grote vraag is: wie gaat dat betalen? Dat is helemaal niet vanzelfsprekend en ook erg lastig, vooral nu de bereidwilligheid om voor nieuws- en informatiediensten te betalen lijkt af te nemen. Maar als niemand wil betalen voor informatie, is een heterogeen internet zonder dominante partijen slecht voorstelbaar.

Het is kortom maar de vraag of Google de verzamelde gegevens op oneigenlijke wijze gebruikt. Vooral de marktdominantie is problematisch. Die leidt tot een gebrek aan keuzevrijheid om al dan niet van de diensten gebruik te maken en een afnemende heterogeniteit en openheid van het internet. De problemen in de betaalde journalistiek staan ook niet los van de positie van deze bedrijven. In de Verenigde Staten zijn er in het verleden verschillende bedrijven opgeknipt op grond van het mededingingsrecht, omdat ze een te machtige marktpositie hadden. Of dit de beste manier is om de dominantie te beperken, weet ik niet. Het lijkt politiek gezien in ieder geval heel lastig. Misschien ligt de beperking van de macht van deze jonge bedrijven wel in de ontwikkeling van een meer open, heterogener internet. Daarvoor lijkt het mij van belang om te benadrukken dat diensten als die van Google en Facebook uiteindelijk niet gratis zijn en dat betalen voor nieuws- en informatiediensten helemaal geen gek idee is.

Fraudebestrijding

Nu de beurt aan de dataverzamelingsactiviteiten van de overheid, waarbij ik met name de fraudebestrijding van de Belastingdienst bespreek. Hier spelen andere kwesties dan bij bedrijven als Google. Vragen over markten en mededinging komen hier niet aan de orde, maar vragen over de controle van het gerechtvaardigd gebruik van de informatiepositie des te meer.

De overheid beschikt vanuit verschillende functies over immense hoeveelheden gegevens en heeft grote bevoegdheden om nog meer gegevens te verzamelen. Van essentieel belang bij het verzamelen van dusdanig grote hoeveelheden persoonlijke gegevens is het voorkomen van oneigenlijk gebruik. Inlichtingendiensten, zo weten we sinds Snowden, verzamelen enorme hoeveelheden gegevens. Voor het voorkomen van een terroristische aanval lijkt het gebruik van al die gegevens misschien te verantwoorden, maar kunnen dezelfde gegevens ook worden gebruikt voor het opsporen van belastingfraude? Dat lijkt niet te gebeuren, maar de vraag is van wezenlijk belang. De rechtvaardiging van het verzamelen van data ligt bij de toepassing van die data. Dat gegevens al beschikbaar zijn mag geen argument zijn om ze dan ook maar voor andere doeleinden in te zetten. Deze discussie moet meer worden gevoerd, maar dat is vanwege de geheimhouding van

de inlichtingendiensten bijzonder lastig. Veel vergelijkbare kwesties komen naar voren bij de fraudebestrijding van bijvoorbeeld De Belastingdienst. Ook daar is niet alles over bekend, maar zeker meer dan over de inlichtingendiensten.

Het opsporen van btw-fraude, zwartsparenders of gecoördineerde toeslagenfraude hoort bij de taak van de Belastingdienst. Terecht, want zonder goed functionerende belastinginning is een deugdelijk en rechtvaardig overheidsapparaat onmogelijk. De Belastingdienst heeft om die reden ook verregaande bevoegdheden voor het controleren van belastingplichtigen en het opvragen van gegevens die nodig zijn voor het uitvoeren van haar taak.

Rechtmatig gebruik

De vraag is of deze bevoegdheden met de opkomst van big datatechnieken niet kritischer moeten worden bekeken. Het recent uitgebrachte WRR-rapport *Big data in een vrije en veilige samenleving* geeft een analyse van de opkomst van de nieuwe techniek en het huidige gebruik ervan binnen de overheid. Dit lezenswaardige rapport trekt de conclusie dat de mogelijkheden van big data vooral liggen bij toepassingen die niet vooraf zijn gedefinieerd. Om deze reden is het beperken van het verzamelen van gegevens ook direct een beperking voor de mogelijke toepassingen. De wijze waarop inlichtingendiensten communicatiegegevens verzamelen is een goed voorbeeld: het is voor het verzamelen van de gegevens niet duidelijk over welke mensen meer inlichtingen worden gezocht. De discussie moet dus vooral gaan over analyse en het gebruik van de gegevens en niet zozeer de verzameling. Dat lijkt een sterk argument, te meer omdat de verschillende diensten van de overheid al een enorme hoeveelheid data tot hun beschikking hebben. De dienstverlenende taken van de overheid produceren al een dusdanige hoeveelheid informatie dat vooral de vraag naar rechtmatig gebruik moet worden gesteld.

Schade

Als er geen restricties voor het verzamelen van gegevens zijn, dan is het belang van inzicht in de analyse en het gebruik van die gegevens groot. Het rapport stelt vast dat er te weinig inhoudelijke kennis aanwezig is bij de toezichthouders om zicht te hebben op de ana-

/

lysetechnieken. Inzicht in de analyse is op dit moment beperkt, maar het gebrek aan inzicht zorgt naar mijn idee juist voor een onredelijke voorzichtigheid die ook grotendeels weg kan worden genomen. Helaas hebben de auteurs van het WRR-rapport ook te weinig technische kennis betrokken bij het rapport. Dit zorgt bijvoorbeeld voor een niet al te sterke discussie over het gevaar van discriminatie bij de analyse van big data, een onderwerp op zich. Relevanter voor dit stuk is de discussie over het *gebruik* van de verzamelde gegevens en juist daar mis ik in het WRR-rapport een grondige juridische uiteenzetting. Fraudebestrijding is bijvoorbeeld van belang, maar welke middelen mogen worden ingezet voor welk doel? Het rapport merkt op dat het complex is om vast te stellen wat de schade is bij het schenden van privacy en dat daarmee afwegingen moeilijk te maken zijn. Dat klopt, maar een verdere analyse van precies deze complexiteit is geen overbodige luxe.

De urgentie van deze vraag komt mooi naar voren in een uitspraak van de Hoge Raad over parkeergegevens die door de Belastingdienst bij het bedrijf SMSParking zijn opgevraagd. Dit bedrijf heeft een kort geding aangespannen, omdat zij deze inbreuk op de persoonlijke levenssfeer van haar klanten niet in verhouding vond staan tot het aantal fraudeurs dat met behulp van deze gegevens kon worden opgespoord. De Hoge Raad komt tot de conclusie dat de Belastingdienst de mogelijkheid heeft om deze gegevens op te vragen en dat deze relevant zijn voor een groot aantal verschillende belastingen. Interessanter is de uitspraak van de Hoge Raad dat de rechter het niet als zijn taak ziet om de afweging tussen de persoonlijke levenssfeer en de doelmatige uitvoering van de belastinginning te maken. Wat de inbreuk op de persoonlijke levenssfeer is en hoe dit moet worden afgewogen tegen het belang van fraudebestrijding, wordt dus niet duidelijk.

Sjoemelen

In een interview met *De Correspondent* (12.4.2015) geeft de Algemeen directeur van de Belastingdienst, Hans Blokspoel, openheid over de wijze waarop data worden gebruikt binnen de Belastingdienst. Dergelijke transparantie over de handelswijze van de overheid is belangrijk en prijzenswaardig. In het interview wordt duidelijk dat de afwegingen over rechtmatig gebruik

door de Belastingdienst zelf worden gemaakt. In het geval van de parkeergegevens is bijvoorbeeld afgezien van het gebruiken van deze gegevens. Zelfs met het grootst mogelijke vertrouwen in de integriteit van de Belastingdienst is dit een merkwaardige situatie. Als de Hoge Raad zich niet in staat acht om deze beslissingen te toetsen, zal er meer politieke discussie moeten worden gevoerd over wenselijk en onwenselijk gebruik van data.

Twee aspecten lijken mij hierbij van belang: de ernst en de frequentie van de fraude. Is het sjoemelen met de bijtelling van een leaseauto genoeg reden voor het gebruik van alle parkeergegevens, ook als verreweg de meeste gegevens niet relevant zijn voor het vaststellen van fraude? Bij het opsporen van een mogelijke terroristische dreiging zal een andere afweging worden gemaakt, maar ook hier kunnen ernst en frequentie een goed startpunt zijn. Deze noties kunnen misschien een begin zijn van de politieke discussie over gerechtvaardigd gebruik van gegevens door de overheid.

Scherper

De komende tijd zullen er nieuwe ontwikkelingen rondom big data blijven komen, dus het belang van deze discussie zal alleen maar groter worden. Zij zou meer moeten gaan over positieve mogelijkheden van data-toepassingen, en de controle van de machtsposities. Een scherpere discussie over nut en gevaar kunnen sturend zijn voor verdere ontwikkelingen in zowel de private als de publieke sector, want beide zijn niet ongevoelig voor het publieke debat.

\

Bronnen	10.1.2015.
L. Wu, E. Brynjolfsson, <i>The Future of Prediction: How Google Searches Foreshadow Housing Prices and Sales</i> , SSRN Rochester, New York 30.8.2013.	<i>Big Data in een vrije en veilige samenleving</i> , Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR-rapport nr. 95), Den Haag 28.4.2016.
D. Lazier, R. Kennedy, 'What We Can Learn From the Epic Failure of Google Flu Trends', <i>Wired Magazine</i>	M. Martijn, 'Baas Belastingdienst over Big Data: "Mijn missie is gedragsverandering"', <i>De Correspondent</i> 21.4.2015.

BIG DATA

maak het controleerbaar, transparant en decentraal

Zorggegevens zijn intieme gegevens. Door digitalisering worden ze steeds makkelijker toegankelijk, ook voor bedrijven. Hoe beschermen we onze data in de zorg? Politieke keuzes zijn noodzakelijk.

Een gesprek met Bart Jacobs
en Guido van 't Noordende
door Liesbeth Bener

Big data in de zorg: er is veel over te doen. Eén van de belangrijkste onderwerpen is privacy: hoe kunnen we er voor zorgen dat alleen diegene bij onze medische dossiers kunnen die het om onze gezondheid te doen is?

Ik ga te rade bij twee specialisten op het gebied van digitale veiligheid en privacy. Bart Jacobs (1963) is filosoof en wiskundige. Hij is hoogleraar aan de Universiteit van Nijmegen en werkt op dit moment in Berkely in de Verenigde Staten. Onlangs lanceerde hij PEP (Polymorphic Encryption and Pseudonymisation), een manier om veilig data te delen in big data onderzoek.

Guido van 't Noordende (1971) is als onderzoeker verbonden aan de afdeling Wiskunde en Informatica van de Universiteit van Amsterdam. Hij ontwikkelde de *whitebox* als alternatief voor het Landelijk Schakelpunt, een centraal data-systeem in de zorg.

Wat verstaan jullie onder de term big data? Vallen onze medische dossiers onder die term?

Guido van 't Noordende (GvN): "Ik beschouw big data vooral als het samenvoegen van heel veel geanonimiseerde of gepseudonimiseerde data van heel veel individuen om daar hopelijk door analyse interessante resultaten uit te halen. Bij het elektronisch patiëntendossier is ook sprake van veel data, maar daar gaat het primair om het individu en de communicatie tussen verschillende zorgverleners. Ik zie big data dus vooral als de ondersteuning van onderzoek en het elektronisch patiëntendossier als ondersteuning van het zorgproces."

Bart Jacobs (BJ): "Toch zie je ook een wisselwerking tussen die twee. De heilige graal in de geneeskunde is op dit moment *personalized medicine*. Hier zie je hoe big data en het individuele zorgproces samenkomen. Kennis uit big data wordt gekoppeld aan de symptomen van de individuele patiënt."

GvN: "Inderdaad, en dat maakt het verhaal ook zo ingewikkeld. Kijk bijvoorbeeld naar bedrijven die werken aan *health data rooms*. Je stopt allerlei gevoelige data van een patiënt in een afgesloten ruimte. Op basis daarvan kan je berekeningen en voorspellingen doen over hoe het met iemands gezondheid zit. De uitdaging is om zowel in het big data-verhaal als in het verhaal van die ene patiënt de dataverzameling zo veilig mogelijk te maken."

Wat is de belofte van big data in de zorg?

BJ: "Dat moet je mij niet vragen, dat is een medische kwestie. Maar intuïtief kan je je voorstellen dat het analyseren van grote hoeveelheden data natuurlijk grote mogelijkheden biedt."

GvN: "Onze interesse raakt vooral de vraag hoe we kunnen zorgen dat het de privacy niet schaadt. Bart Jacobs richt zich voornamelijk op de cryptografie van data-infrastructuren en ik bouw systemen die heel gericht en tijdelijk gegevens openzetten om ze daarna snel weer af te sluiten."

Bart Jacobs, wat houdt de PEP-technologie precies in?

BJ: "PEP is een manier om gegevens te versleutelen in een database. De techniek is ontwikkeld voor een grootschalig onderzoek naar de

ziekte van Parkinson voor zo'n 650 deelnemers, waarbij de gegevens in een aparte databank worden verzameld. Deelnemers doen in drie jaar een paar keer mee. De gegevens worden gepseudonimiseerd gebruikt en de data kunnen zo internationaal gebruikt worden door onderzoekers; alleen in een ernstig noodgeval kan een behandelend arts data weer naar de patiënt herleiden. We hebben hiervoor een heel complexe versleuteling ontwikkeld: zonder sleutel kunnen de gegevens onmogelijk naar individuele patiënten worden herleid. We hebben al deze zaken uitgebreid doorgesproken met privacy-juristen. Ons systeem waarborgt een veel hogere beveiliging van data van deelnemers dan bij veel andere medische onderzoeksprojecten nu het geval is."

Guido van 't Noordende, wat is de whitebox?

GvN: "*Whitebox* is een decentraal communicatiesysteem, een klein kastje waarmee de arts de regie kan houden over de vertrouwelijke gegevens van zijn patiënten. We voeren nu een experiment in Amsterdam uit met een huisartsenpost waar voor iedere aangemelde patiënt een beveiligde weblink wordt aangemaakt. Als je geautoriseerd wordt om toegang te krijgen dan mag je tijdelijk gegevens uit het systeem bekijken. Daarna wordt het systeem snel weer gesloten. We noemen dit model ook wel *push-autorisatie*. Je bouwt hiermee eigenlijk om iedere patiënt een decentraal netwerkje. Dit is een alternatief voor het permanent openzetten van alle patiëntengegevens onder zorgprofessionals in een centraal

Het klinkt heel aantrekkelijk dat patiënten zelf hun gegevens mogen beheren, maar daar gaat ook misbruik van gemaakt worden.

/

datasysteem, zoals dat nu gebeurt in het Landelijk Schakelpunt. Dat is veel kwetsbaarder.

Whitebox zou je ook kunnen gebruiken voor communicatie met de apotheek of het uitwisselen van onderzoeksgegevens. Nu zijn infrastructuren zo gebouwd dat je eigenlijk de hele tijd informatie aan het verslepen en kopiëren bent. Dat wordt helemaal makkelijk wanneer iemand eenmaal toestemming heeft gegeven. Ik pleit erg voor het traceerbaar maken van data en datatoegang. Dit geeft je de mogelijkheid achteraf in te grijpen als het mis is gegaan. *Whitebox* maakt het mogelijk heel gericht andere partijen toegang te geven en hier toezicht op te houden. Je wordt daarmee gedwongen van tevoren goed na te denken welke data je voor wie wilt openstellen. Voor echt big data onderzoek, in de zin van: gooi alle data maar op een hoop en gebruik het jarenlang is *Whitebox* niet geschikt. Het is mij veel te eng alles maar open te zetten. Dat maakt het veel te gemakkelijk om gevoelige data te combineren en te herleiden naar het individu.”

Wat is de grootste bedreiging voor de veiligheid van onze gegevens: de technologie of de mens?

BJ: “Dat hangt er erg van af. Besteedt bijvoorbeeld het management genoeg aandacht aan privacy? Mensen in de zorg hebben vaak het idee ‘wij zijn toch de *good guys*’, al ziet de medische wereld wel steeds meer in dat veiligheid geprofessionaliseerd moet worden. Vanuit Brussel is er strengere dataregelgeving, de *General Data Protection Regulation* (Algemene Verordening Gegevens-

bescherming). Ook beseft men dat patiënten alleen gevraagd kunnen worden voor onderzoek wanneer er meer werk wordt gemaakt van gegevensbescherming.”

GvN: “Het ligt niet zozeer bij de mensen of de technologie, maar een niveau hoger: in het beleid. Wie mag bij welke data komen? Wat wordt waar gedeeld voor welk doel? Wie is daar verantwoordelijk voor? Let op: ik wil hier geen pleidooi houden voor het aanstellen van allerlei bestuurders. Dit kan ook heel decentraal; een huisarts is ook in staat om de toegang tot medische dossiers te regelen. Als maar duidelijk is wie waar verantwoordelijk voor is. In elk geval mag men privacybescherming niet opvatten als: ‘ach, dat is iets voor de security afdeling’ en dat het voor de arts gewoon een druk op de knop is. Bedrijven hebben wel heel lang gedaan of dit zo was; ik kan mij daar vreselijk aan ergeren. Gelukkig beseffen mensen steeds meer dat het niet zo simpel is.”

Patiëntenportalen, apps voor al je medische data: de nadruk ligt steeds meer op de patiënt die inzicht in zijn data moet kunnen hebben. Van wie zijn medische data eigenlijk?

GvN: “In de WGBO, (Wet op de Geneeskundige Behandelingsovereenkomst) staat dat iedere arts verplicht is om een dossier bij te houden over zijn patiënt, dat kun je dus zijn eigendom noemen. Inmiddels hebben patiënten meer zeggenschap: ze hebben recht op inzage en eventueel op correcties. Er is ook een verwijderrecht, maar dat moet altijd via de arts en als deze het er niet mee eens is, dan gebeurt

het niet.

Bij het recente wetsvoorstel over elektronische uitwisseling van patiëntengegevens zie je inderdaad dat er steeds meer wordt ingezet op de rechten van de patiënt. Ikzelf denk wel dat het goed is als er altijd nog een arts tussen staat. Uit onderzoek van de Landelijke Huisartsen Vereniging bleek onlangs ook weer dat veel patiënten onder druk worden gezet om hun (papier) patiëntendossier af te staan aan bijvoorbeeld gemeenteambtenaren. Dit wordt alleen maar makkelijker wanneer deze gegevens digitaal worden.”

BJ: “Het klinkt heel aantrekkelijk dat patiënten zelf hun gegevens mogen beheren, maar daar gaat ook misbruik van gemaakt worden. Denk bijvoorbeeld aan werkgevers die hun toekomstig personeel onder druk zetten om inzage te geven in hun dossier.”

GvN: “De juridische bescherming van patiëntengegevens is nu eenmaal groter binnen het zorgsysteem dan wanneer je je gegevens bij Google of Apple hebt staan. Simpelweg omdat een medisch dossier onder het beroepsgeheim valt. Een arts mag gewoon nee zeggen als hem wordt gevraagd wordt data te leveren. Voor Google is het veel moeilijker de AIVD of NSA iets te weigeren.”

Is het instellen van een patiëntgeheim dan de oplossing?

GvN: “Er is helemaal geen patiëntgeheim! Een patiënt staat altijd kwetsbaarder dan een arts. Het patiëntgeheim is wel een politieke discussie waard omdat het heel duidelijk laat zien hoe bepalend het juridische regime is voor de bescher-

ming die je krijgt. Het beroepsgeheim is de beste juridische bescherming die er voor medische data is. We moeten uitkijken dat we het niet kwijtraken zonder dat er iets tegenover staat.”

Geen versoepeling van het beroepsgeheim dus?

GvN: “Absoluut niet. Het beroepsgeheim is essentieel als je wilt dat patiënten hun arts kunnen vertrouwen.”

BJ: “Daar ben ik het absoluut mee eens.”

GvN: “Ik denk ook dat veel huisartsen om deze reden voorzichtig zijn met het openstellen van hun dossiers. Er zit een groot verschil tussen een chronische patiënt die zelf zijn ziekte kan managen en iemand die je zomaar zijn dossier geeft. Burgers zijn kwetsbaar en het debat hierover moet heel zorgvuldig zijn. Er zijn allerlei *checks and balances* nodig. Bijvoorbeeld dat iemand eerst langs de arts moet om te vragen of hij deze gegevens mag ophalen, en dat ze de gegevens dan gezamenlijk controleren op fouten, of een deel afschermen. Dat is beter dan dat de patiënt op een knopje kan drukken en *boem* daar zijn die gegevens.”

Welke aanbevelingen willen jullie de politiek doen ten aanzien van de privacy en veiligheid van medische data?

BJ: “Wat ik mis in de politiek zijn in bredere zin vragen over de publieke zaak in de digitale wereld. Wie stelt politieke vragen als: willen wij straks alleen nog maar informatie via Google kunnen krijgen? Wil je altijd geobserveerd worden als je

via media *online* toegang hebt? Ik zie geen enkele partij die zich hard maakt voor dit soort vragen. In dit licht vind ik het ook interessant dat de Piratenpartij waarschijnlijk een zetel gaat krijgen in de Kamer. Zij zet dit soort dingen wél op de agenda. Ik zou ervoor pleiten dat de volgende periode het Ministerie van Binnenlandse Zaken: BZK en ICT gaat heten.”

GvN: “Inderdaad, privacy is nooit een breekpunt tijdens de onderhandelingen.”

BJ: “Wat betekent het voor de zorg als je dingen formuleert vanuit het algemeen belang? Als je zo naar dit onderwerp kijkt dan is er echt nog heel veel te doen. ICT bedrijven storten zich tegenwoordig op de zorg omdat hier veel te verdienen valt. Laten wij toe dat de gezondheidszorg in zekere zin privatiseert? Wat vinden wij er van als een arts tegen een patiënt zegt: ‘houdt uw activiteiten maar bij via deze app’ en dat blijkt een app van Google te zijn? Internetbedrijven krijgen daarmee inzicht in patiëntengegevens. Is er iemand die zich daar druk over maakt? Ik vraag het weleens aan artsen in mijn omgeving en die kijken me dan verbaasd aan. Ik zeg: als jij dat aan een patiënt voorstelt, dan overtreed je de wet.”

GvN: “Ook hier geldt het belang van goed geformuleerd beleid. Het kan straks heel goed dat je een bloeddrukmeter van Philips meekrijgt en dat de data niet bij de arts terechtkomen, maar bij Philips. Niemand maakt zich daar druk over. Er zou beleid moeten zijn dat vastlegt dat de patiënt het recht heeft zélf een keuze te maken in welke *cloud* of bij wie de data terecht moet komen.

Houd het controleerbaar, transparant en het liefst decentraal. Maak inzichtelijk waar data heen gaan. Mensen vinden het vaak te complex, te technisch om hier actief aanspraak op te maken, maar het zou wel moeten.”

BJ: “Het PEP-systeem zou hier uitkomst kunnen bieden. Je versleutelt gegevens en pas later kan je als gebruiker aangeven wie ze mogen inzien. Wij kunnen deze technieken als onderzoekers ontwikkelen, maar het gebruik ervan moet wel afgedwongen worden.”

GvN: “Precies.”

BJ: “De politiek laat hier gewoon dingen liggen. Als wij de komende tien jaar nog iets van privacy over willen houden, dan zal je daar technische middelen voor moeten inzetten. Dat vereist een politieke keuze.”

/

Meer over het onderzoek van Bart Jacobs is te vinden op www.pep.cs.ru.nl.

Voor de *Whitebox* van Guido van 't

Noordende, zie <https://hka-pilot.nl/landing>.

Big data in de ⁴⁶energietransitie

In de Groningse wijk Paddepoel wordt met behulp van dataverzameling gewerkt aan een nieuwe infrastructuur voor energie. Uiteindelijk moet de hele stad energieneutraal worden. De verantwoordelijke wethouder van GroenLinks pioniert met big data.

Door Mattias Gijsbertsen

Meer dan waar ook in Nederland wordt de noodzaak om over te gaan op duurzame energie in de provincie Groningen gevoeld, letterlijk. Bevingen en trillingen door aardgaswinning maken dat mensen 'van het gas af' willen. Tegelijkertijd is de regio economisch verbonden met de energiesector door hetzelfde aardgas: Groningen is de aardgashoofdstad van Europa. Maar nu wil de gemeente Groningen energieneutraal worden in 2035. Daarbij helpen de sterke energiesector, de absolute topkwaliteit van kennisinstututen en innovatieve ondernemingen op het gebied van energie en de ligging van de regio in een corridor van duurzame energie langs de Noordzee. Dit alles maakt Groningen prachtig gepositioneerd om te bouwen aan niet alleen een duurzame regio maar ook aan een nieuwe energieinfrastructuur voor Nederland.

Zonnepanelenhausse

In de Groninger woonwijk Paddepoel maakt een buurtorganisatie het medebewoners gemakkelijk om energiebesparende en –opwekkende maatregelen te treffen. Buurtbewoners krijgen deskundig advies aan huis. Tientallen bewoners hebben het afgelopen jaar gekozen voor isolatie, duurzamer glas en de meesten kozen (ook) voor zonnepanelen. Zo werken gemeente en inwoners in Groningen samen.

Big data staan op het eerste gezicht mijlenver af van de buurtinitiatieven. Onder big data worden enorme hoeveelheden data verstaan, opgeslagen in duizenden servers over de hele wereld. Geavanceerde analysetools en statistiek zijn nodig om relevante verbindingen te kunnen leggen in deze data. Big data en buurtinitiatieven zoals in Paddepoel komen elkaar tegen in de energietransitie.

Dat werd afgelopen zomer duidelijk in het aardbevingsgebied in Groningen. Juli jongstleden kopte de *Volkskrant*: 'Stroomnet kan zonnepanelenhausse in Groningen niet aan'. Een toename van zonnepanelen

zorgt voor een toename van levering van lokaal opgewekte elektriciteit aan het elektriciteitsnetwerk. Die toename van zonnepanelen was in Groningen spectaculair omdat veel inwoners in het aardbevingsgebied de vierduizend euro uit de waardevermeerderingsregeling geïnvesteerd hebben in zonnepanelen. Op zonnige dagen werd afgelopen zomer zoveel zonne-energie aan het net terug geleverd, dat er op enkele plekken in het dunbevolkte buitengebied er meer stroom aangeboden werd dan verbruikt. Oftewel: overbelasting van het elektriciteitsnetwerk. Daarop werd de teruglevering van elektriciteit aan het net in een enkel geval automatisch beperkt. De *Volkskrant* sprak van een 'terugkerend probleem'. En volgens een woordvoerder van Netbeheer Nederland is er sprake van 'een dilemma dat zich in de toekomst vaker kan voordoen'.

All-electric

Maar hoe kom je er achter waar en wanneer dat probleem zich voor gaat doen? Analyse van big data kan in beeld brengen waar en wanneer het elektriciteitsnetwerk (on)voldoende capaciteit heeft. Door data uit wijkcentrales of via slimme meters – met toestemming van de bewoners – te verzamelen kan nu al gezien worden waar netwerken onder druk staan. Dat kan netwerkbeheerders helpen om te bepalen waar het netwerk aangepakt moet worden. Maar het gaat verder dan dat.

De netwerkcapaciteit verhogen vergt flinke investeringen. Kosten die uiteindelijk door de consument opgebracht moeten worden. Het kan daarom financieel interessant zijn om naar alternatieven te kijken. Bijvoorbeeld lokale opslag van lokaal opgewekte elektriciteit, of een slimme oplossing die er voor zorgt dat elektrische apparaten hun werk doen op het moment dat er elektriciteit beschikbaar is. Analyse van big data kan helpen om dergelijke ontwikkelingen te stimuleren. Deze netwerk data-analyse gebeurt in principe door de netwerkbeheerders, maar is ook interessant voor de gemeente omdat het inzichtelijk maakt of met de bestaande infrastructuur een energieneutrale stad te realiseren is. In samenwerking met ICT bedrijven en netwerkbeheerders gaat Groningen onderzoek doen naar de capaciteit van het elektriciteitsnetwerk.

In Paddepoel pionieren we hiermee. Buurtbewoners zijn niet alleen energiebesparende maatregelen aan het nemen, maar ook met elkaar in gesprek over hoe de energievoorziening in hun buurt er over tien of twintig jaar uitziet. In die gesprekken met de bewoners wordt een 'energietransitiemodel' op buurtniveau ontwikkeld. In dit energietransitiemodel wordt aan de hand van de beschikbare (big) data en modellen gesimuleerd op welke wijze de buurt energieneutraal kan worden en of de huidige energie-infrastructuur daarvoor geschikt is. Delen van de buurt worden daarbij op een geothermiebron aangesloten. Daarnaast wil de buurt met een aantal kleine windmolens de nodige elektriciteit opwekken. Maar wordt de wijk daarmee *all-electric*? Kunnen alle buurtbewoners straks 's nachts tegelijk hun elektrische auto opladen? En kan het elektriciteitsnetwerk dat aan? En wat gebeurt er dan met de gasleidingen? Netwerkbeheerders en ICT-bedrijven zijn belangrijke partners in dit onderzoek.

Aan de buurman

Het pilot project in Paddepoel past binnen de doelstelling die de gemeente Groningen zichzelf heeft gesteld. Een energieneutrale stad in 2035 waarin de inwoner centraal staat. De stad moet niet alleen energieneutraal worden, maar ook *smart* en daarmee nog prettiger om in te leven. In een ander project (*Powermatching City*) zijn 42 woningen via een slim energienetwerk aan elkaar verbonden. De woningen in de Thompsonstraat wekken zoveel mogelijk energie zelf op en de energie werd ter plaatse direct gebruikt. Bij overschot konden burens elkaars opgewekte zonne-energie gebruiken; als de buurtbewoner de energie uit zijn zonnepanelen niet direct hoefde te gebruiken, konden de burens daarmee de wasmachine laten draaien. Dit gebeurde echter virtueel, want er bestaat nu nog belemmerende wet- en regelgeving, waardoor het niet mogelijk is om direct stroom aan de buurman te leveren. De gemeente Groningen heeft in het kader van de energiedialoog Minister Kamp opgeroepen om in de toekomst meer ruimte te bieden voor het lokaal opwekken en gebruiken van duurzame energie en de regelgeving daarop aan te passen. Als dat mogelijk wordt kan ook het energienetwerk ontlast worden, waardoor forse investeringen in dat netwerk bespaard

Met behulp van big data zorgen we ervoor dat de energietransitie van onderop een succes kan worden.

/

kunnen worden. Het is vergelijkbaar met een snelweg. Een snelweg is 's nachts leeg. Als we het aanbod op de weg evenredig over 24 uur zouden verdelen, dan zouden we minder files hebben en met minder weg toe kunnen. Wanneer het gebruik en de opwekking van energie slimmer op elkaar worden afgestemd zijn minder investeringen in het netwerk nodig, en worden de kosten voor de eindgebruiker lager.

Nu is het nog niet mogelijk om rechtstreeks energie te verkopen aan de buurman. Lokaal opgewekte energie wordt of direct gebruikt of terug geleverd aan het net. In de toekomst zou er een plek moeten zijn waar energieproducenten en –consumenten elektriciteit (en gas) kunnen in- en verkopen. Daarom doen we in Groningen met verschillende partners in een derde project onderzoek naar de mogelijkheden voor een dergelijk handelsplatform. Een dergelijk platform moet er voor zorgen dat inwoners en bedrijven elektriciteit gaan gebruiken op het moment dat dat beschikbaar is. Dus als de zon schijnt, of als de wind waait. De elektriciteit zal op dat moment goedkoper zijn. Zo ontstaat er meer balans in het energiesysteem. Een meer balans zorgt voor minder congestie in het netwerk. Door de analyse van big data uit het netwerk komen we erachter waar de 'congestie-kans' het hoogst is. Een handelsplatform tussen producenten en consumenten zou op die plaats voor balans tussen aanbod en vraag van energie kunnen zorgen.

Buurtbatterijen

In Groningen willen veel inwoners 'van het gas af'. Maar hoe doe je dat? In een keer *all-electric* worden is lastig. De huidige warmtevoorziening draait namelijk niet op elektriciteit, maar bijna volledig op gas. Een (hybride) warmtepomp kan hiervoor een oplossing zijn. Deze pomp zorgt niet alleen voor elektrificatie van de warmtevoorziening, maar ook voor nieuwe opslagcapaciteit. Naast warmtepompen zet Groningen ook in op andere vormen van warmtevoorziening, zoals geothermie en wko-systemen. Niet-elektrische vormen van verwarming ontlasten het elektriciteitsnetwerk, waardoor forse investeringen in dat netwerk bespaard worden. En hoe we weten of die investeringen al dan niet nodig zijn? Door de data die we (in de toekomst) uit onze wijkcentrales en slimme

meters halen.

De komende jaren gaat de Gemeente Groningen in samenwerking met netwerkbeheerders en ICT bedrijven in kaart brengen hoe dat nieuwe energienetwerk eruit zal gaan zien. Vragen die dan beantwoord moeten worden zijn: moet er nog geïnvesteerd worden in het gasnetwerk? Welke rol kunnen buurtbatterijen spelen in de energievoorziening? En hoe koppelen we de verschillende netwerken op een slimme manier aan elkaar?

Versnelling

In de tussentijd zullen inwoners van Paddepoel doorgaan met het installeren van zonnepanelen. Net als inwoners elders in de stad. Daarmee leveren ze een belangrijke bijdrage aan de energietransitie. Samen met de netwerkbeheerders zullen wij er als gemeente voor zorgen dat de infrastructuur klaar is voor al die zonnepanelen en *all electric* huizen. Big data gaat een belangrijke rol spelen bij het klaarmaken van de netwerken.

Met behulp van big data zorgen we er zo voor dat sociale innovatie – energietransitie van onderop – een succes kan worden. De informatie stuurt en faciliteert buurten in hun weg naar energieneutraliteit. Zo'n 'slimme' aanpak van de energietransitie richt zich op de fundamentele van het oude én het nieuwe energiesysteem en brengt daarmee de structurele versnelling en opschaling die we nodig hebben op weg naar een duurzame samenleving.

/

Bronnen

Dimitri Tokmetzis, 'Wat is Big Data', *De Correspondent* 11.11.2013.

Jeroen Trommelen, Stroomnet kan zonnepanelen-hausse in Groningen niet aan', *De Volkskrant* 16.7.2016.

Roxane Kelder, 'Congestie elektriciteitsnet Groningen door zonnepanelen', *Energie Business* 19.7.2016.

Meer over het Powermatching City project op www.powermatchingcity.nl

DATAVISUALISATIE

Tijdens hun studie aan de Utrechtse kunstacademie raakten Thomas Clever en Gert Franke gefascineerd door het visualiseren van grote hoeveelheden data. Tien jaar later werd hun ontwerpbureau Clever°Franke internationaal bekend, nadat ze voor de stad Chicago de infrastructuur (en de benodigde investeringen) inzichtelijk hadden gemaakt. Het project kreeg veel publiciteit en inmiddels hebben ze ook een vestiging in Chicago.

Hun visuele stijl ontwikkelden ze onder andere in een reeks van affiches, waarbij telkens een ander aspect van het weer in beeld werd gebracht. In 2012 vroegen ze zich af: klopt het gevoel van mensen over het weer met de meteorologische feiten? Voor hun analyse vergeleken ze KNMI-data met 714.843 boodschappen van websites, sociale media platforms en internetfora, verzameld door mediabedrijf Finchline.

Highway congestion (hours per weekday)

ABOUT THIS MAP

TIME OF DAY AVERAGE SPEED (MPH) ⊖

11:00 AM **32.12**

EXPRESSWAYS & TOLLWAYS

- I-90 Dan Ryan & Chicago Skyway
- I-94 Eads & Kennedy Expressways
- I-55 Stevenson Expressway
- I-57 Expressway
- I-80 Expressway
- I-290 Eisenhower Expressway
- Byrne Interchange
- I-294 Tollway
- I-88 Reagan Tollway
- I-355 Veterans Tollway
- I-90 Addams Tollway

TIME Ⓜ

6:00AM 11:00 AM 7:00PM

KNELPUNTEN IN HET VERKEER RONDOM CHICAGO IN BEELD

< Plant Health Flight 2

Clarkfield, Ward 32

SCOUT

Andy Johnson

SCOUT DATE

4/10/2016

GROWTH STAGE

V2

PLANT POPULATION

62,000

WEATHER CONDITION

Sunny

TEMPERATURE

69° F

RE-SCOUTING

Within 7 days

TOTAL FINANCIAL THREAT

\$15,000

COMMENTS

General field level comment by the scout. General field level comment by the scout. General field level comment by the scout.

ISSUE

FINANCIAL THREAT

Green Foxtail

\$23,560

+

Weed

\$4,400

+

Green Foxtail

\$720

+

[Download report](#)

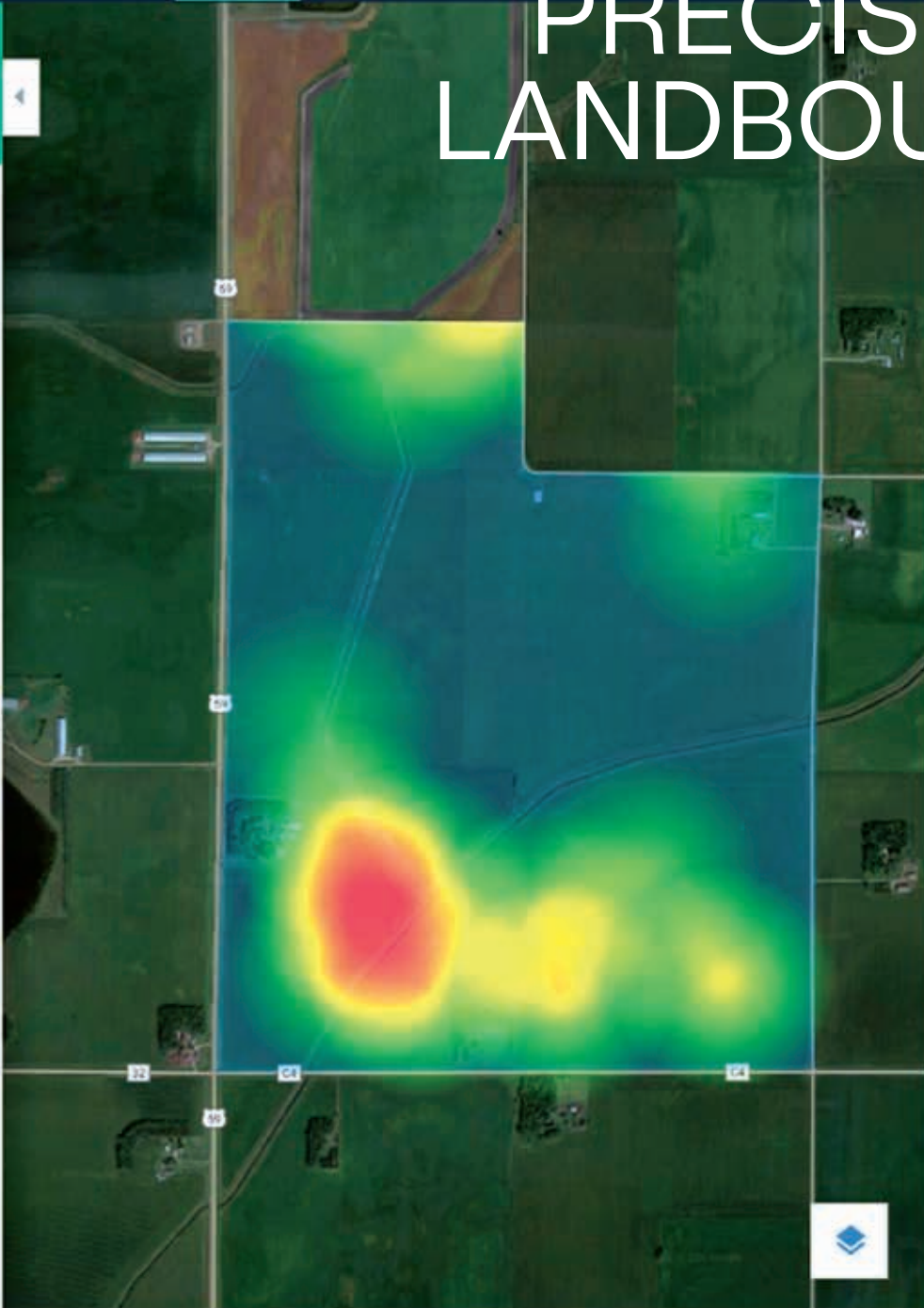
Gewassen worden gemonitord met behulp van data, deels verzameld door drones die boven het akkerland vliegen.

REPORTS

FARMS

ACCOUNT

APP VOOR PRECISIE- LANDBOUW

How did the amount of coverage mentioning each migrant group change over time? [MORE INFO >](#)

ALL

TABLOID

MIDMARKET

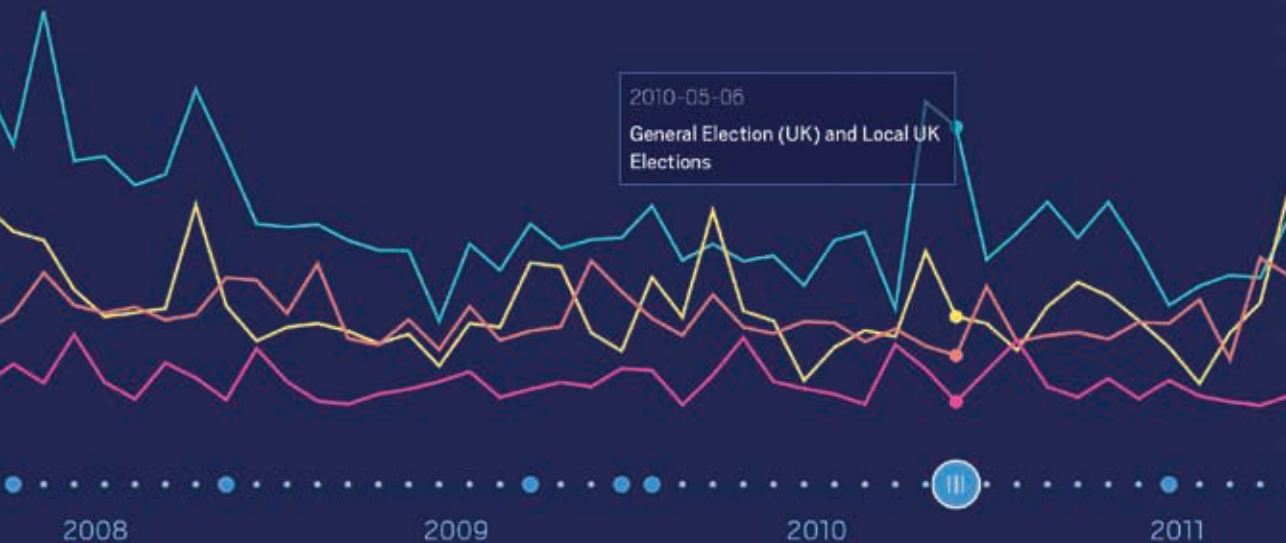
BROADSHEET

Immigrants

Migrants

Refugees

Asylum Seekers

Nieuws over migratie in de media in het Verenigd Koninkrijk (2006–2013), in beeld gebracht voor een wetenschappelijk onderzoek naar de manier waarop datavisualisaties worden waargenomen.

BIG DATA PERCEPTIE

DATA JOURNALIS TIEK

Het toenemende gebruik van grote hoeveelheden data door bedrijven en overheden, vraagt om meer controle door politiek en media. Journalisten bewakten zich daarom ook zelf in de analyse van data. Een onderzoeksjournalist over haar gereedschapskist.

Door Karlijn Kuijpers

*van
stoffige
archieven
tot
algoritmes*

De film *Spotlight* schetst een heroïsch beeld van onderzoeksjournalistiek. Dappere journalisten van *The Boston Globe* leggen systematisch seksueel misbruik in de katholieke kerk bloot. Misschien is het u nog niet opgevallen, maar de doorbraak van het verhaal ligt in datajournalistiek.

De journalisten in *Spotlight* hebben al een paar maanden onderzoek gedaan en een aantal individuele casussen gevonden, wanneer ze de kerkarchieven induiken. Daar zoeken ze de namenlijsten van priesters en ontdekken een patroon: zij die schuldig blijken te zijn aan seksueel misbruik zijn geregistreerd met de term 'ziekteverlof' of 'ramp' achter hun naam. Wat volgt is een enorm saai klus: met een potlood en liniaal nemen de journalisten alle kerkarchieven door en selecteren ze de priesters met de termen 'ziekteverlof' of 'ramp' achter hun naam. In de film zijn de journalisten dag en nacht met de archieven en hun potloden in de weer: in de metro, in een café, 's avonds laat in een donker huis met een biertje erbij. Deze archieven zijn de sleutel naar hun verhaal over systematisch misbruik in de katholieke kerk.

Aardverschuiving

Het onderzoek in *Spotlight* is allesbehalve technisch, het wordt gedaan met potlood, liniaal en stoffige

papieren archieven. Toch is het een simpel voorbeeld van datajournalistiek: journalistiek met data. Die data kunnen alles zijn: kerkarchieven, een bedrijvenregister, e-mails, speeches, de algoritmes van Facebook, of retweets.

Met data kunnen journalisten nieuwe verhalen ontdekken, feiten controleren, trends vinden, of simpelweg sneller werken. Journalisten werken al jarenlang met data. Toch is er één essentiële, redelijk recente verandering: er worden meer data bewaard, er zijn meer data beschikbaar dan voorheen, en de technische mogelijkheden om de data te analyseren worden steeds beter. Hierdoor heeft het gebruik van data in de journalistiek een enorme vlucht genomen. Ook worden data en algoritmes steeds vaker onderwerp van journalistiek onderzoek. Denk aan onderzoek naar de manier waarop Facebook of Amazon hun gebruikersdata analyseren. Zorgt datajournalistiek voor een aardverschuiving in de journalistiek? Of blijven we in grote lijnen hetzelfde doen en is datajournalistiek slechts een extra hulpmiddel voor de onderzoeksjournalist?

Patent

Eerst een simpel voorbeeld van datajournalistiek in mijn eigen werk. Samen met collega Casper Thomas schreef ik een artikel over de samenwerking tussen Danone en de Universiteit Utrecht. We wilden weten wat deze publiek-private samenwerking betekent voor het academische onderzoek. Wanneer Danone en de Universiteit Utrecht samen een uitvinding doen, wordt het patent netjes tussen de universiteit en Danone gedeeld, zo vertelden verschillende betrokkenen ons. Met behulp van datajournalistiek konden we deze stelling controleren: onze datajournalist Adriana Homolova analyseerde het Europese patentenregister en maakte een uitdraai van alle patenten van Danone en de Universiteit Utrecht.

En wat bleek? Alle patenten waarbij de twee partijen hadden samengewerkt stonden op naam van Danone. Met de hulp van onze datajournalist konden we in een paar uurtjes een belangrijke stelling onderuit halen.

Het voorbeeld van *Spotlight* laat zien dat journalisten data kunnen analyseren om trends te vinden en verhalen te schrijven die verder gaan dan individuele casussen. Dankzij de data-analyse in *Spotlight* konden de journalisten een systeem van seksueel misbruik blootleggen. Ze ontdekten dat het niet ging om een aantal gevallen of wat rotte appels, maar dat er sprake was van grootschalig seksueel misbruik. Zulke analyses kun je alleen maken als er datasets beschikbaar zijn.

Opsporen

Bij platform voor onderzoeksjournalistiek *Investico* hebben we het afgelopen jaar gewerkt aan een *tool* om aanbestedingsmarkten bloot te leggen en trends in deze markten te laten zien. Datasets over aanbestedingen zijn al lang openbaar, maar ze zijn moeilijk te analyseren. Journalisten zouden document na document moeten doorlezen om een analyse te kunnen maken. Prima voor onderzoek naar een casus, maar ondoenlijk voor een meer systematische analyse. Daarom deden journalisten relatief weinig onderzoek naar aanbestedingen, terwijl er jaarlijks miljarden euro's aan belastinggeld via aanbestedingen worden uitgegeven.

Met onze *tool* kunnen we gehele aanbestedingsmarkten in kaart brengen en op die manier ontsluiten we data die al lang publiek beschikbaar waren. We zien welke bedrijven vaak aanbestedingen winnen, welke overheden veel aanbesteden, of kunnen verdachte aanbestedingen opsporen. Zo kunnen we onderzoeken of de aanbestedingsmarkt goed werkt en kunnen we mogelijke corruptie opsporen. Zonder

\

*Met data kunnen journalisten
nieuwe verhalen ontdekken, feiten
controleren, trends vinden, of
simpelweg sneller werken.*

/

datajournalistiek hadden we dit nooit kunnen onderzoeken.

Ook de Panama Papers waren niet zo groot geweest zonder goede datajournalistiek. Denk alleen al aan de praktische problemen. Hoe hadden we 2,6 terabyte aan gegevens veilig kunnen delen met bijna tweehonderd journalisten over de hele wereld? Nog veel belangrijker was het om de data goed te kunnen doorzoeken. Het lezen van de Panama Papers zou jaren hebben gekost, dus we moesten goede methoden vinden om de documenten te kunnen doorzoeken. Het Consortium voor Onderzoeksjournalisten ICIJ en de *Süddeutsche Zeitung* zorgden dat we alle documenten goed konden doorzoeken met trefwoorden, op jaartal, en met grotere zoekopdrachten. Bovendien zorgde ICIJ ervoor dat we veilig konden communiceren met alle journalisten, zodat we onze bevindingen konden delen en elkaar konden helpen.

Zieltjes winnen

Toch is datajournalistiek geen wondermiddel; het is slechts één methode in de gereedschapskist van de onderzoeksjournalistiek. Een belangrijke methode weliswaar, maar wel eentje die aangevuld moet worden met ander werk. Enkel data zeggen weinig; je moet ze interpreteren en aanvullen met informatie uit bijvoorbeeld interviews om echt te begrijpen wat de data zeggen en wat ze betekenen. Bovendien zijn er vaak ook juist verhalen te vinden op plekken waar data ontbreken. Een gat in een dataset kan een aanwijzing zijn voor iets wat het daglicht niet kan verdragen. Datajournalisten kunnen weinig met zo'n gat in data, want zij onderzoeken data en zijn onthand als de data ontbreken. Dus moeten journalisten met andere methoden aan de slag om te onderzoeken waarom de data ontbreken. Dat kan goede verhalen opleveren.

Dit betekent wel dat datajournalisten nauw

moeten samenwerken met andere journalisten om succesvolle producties te kunnen maken. Elk jaar in juni komen in België hackers en journalisten bij elkaar op *Data Harvest* met precies dat doel: betere samenwerking tussen datajournalisten en traditionele journalisten. De maand juni is ooit gekozen omdat in die maand de datasets over Europese landbouwsubsidies werden vrijgegeven.

Inmiddels is *Data Harvest* uitgegroeid tot een serieuze conferentie voor hackers die met journalisten willen samenwerken, en journalisten die willen flirten met *hacking*. Toch staat de conferentie ook bol van verhalen over hoe moeilijk die samenwerking gaat. *Hackers* en journalisten die elkaar niet begrijpen, traditionele journalisten die geen zin hebben in data, hackers die met prachtige *tools* voor journalisten komen waar vervolgens geen enkele journalist naar omkijkt.

De kunst van datajournalistiek is dus ook om te zorgen dat datajournalisten beter integreren in de gehele nieuwsredactie. Ze moeten kunnen uitleggen wat ze doen en moeten data-aspecten in verhalen van hun collega's ontdekken. Helena Bengtsson, datajournalist bij *The Guardian*, heeft jarenlang zieltjes gewonnen op haar redactie. Elke keer deed ze een project met een nieuwe collega. Zo ging datajournalistiek als een olievlek over de redactie.

Digitale verzuiling

In september dit jaar stuurde de hoofdredacteur van de Deense krant *Aftenposten* een open brief aan Mark Zuckerberg, de CEO van Facebook. *Aftenposten* had een artikel gepubliceerd met daarbij de foto van het napalmmeisje uit de Vietnamese oorlog. Facebook had de publicatie geblokkeerd, het meisje was immers naakt en kon als aanstootgevend gezien worden. De Deense hoofdredacteur riep Zuckerberg op te stoppen met censureren. "De recht en plicht

van media om belangrijke informatie naar lezers te brengen, zelfs als die onprettig is, moet niet ondermijnd worden door algoritmes die gecodeerd zijn in de Facebook kantoren in California,” schreef hij. Facebook legt de schuld in z'n antwoord bij de algoritmes: “het is moeilijk om een verschil te zien tussen het ene en het andere naakte kind. We zoeken naar een juiste balans tussen het belang van communicatie en het beschermen van een veilige en respectvolle omgeving voor onze mondiale community. Onze oplossingen zullen niet altijd perfect zijn, maar we zullen blijven proberen om ons beleid te verbeteren.” *It's the algorithm, stupid.*

Deze discussie laat goed zien hoe journalistiek beïnvloed wordt door big data en waarom het belangrijk is dat journalisten algoritmes onderzoeken. Algoritmes van grote bedrijven zoals Facebook of Twitter bepalen steeds meer welk nieuws of welke informatie we wel en niet te zien krijgen. Sommigen spreken zelfs van digitale verzuiling.

Taak

ProPublica, een Amerikaans platform voor onderzoeksjournalistiek, werkt al maandenlang aan een serie over 'Machine Bias' (vooroordelen van machines), waarin ze algoritmes onderzoeken. In een team met een programmeur, een statisticus en traditionele journalisten schrijven ze verhalen over vreemde algoritmes en hun sociale gevolgen. Ze lieten zien hoe algoritmes die gebruikt worden bij het Amerikaanse Openbaar Ministerie bevooroordeeld zijn ten opzichte van Afro Amerikanen en hoe deze daardoor een grotere kans hebben op gevangenisstraffen. Ze onderzochten hoe Amazon ervoor zorgt dat klanten te dure producten kopen. En ze legden bloot hoe *The New York Times* onderzoek deed naar de vraag welke krantenkoppen het meest gelezen werden.

Het wordt tijd voor meer van dit soort datajourna-

listiek. Journalisten hebben de technische mogelijkheden en de verantwoordelijkheid om ingewikkelde thema's te onderzoeken. Dankzij datajournalistiek kunnen journalisten voorbij gaan aan incidentjournalistiek, maar patronen en systemen blootleggen. Journalisten hebben de taak om lezers goed te informeren en macht te controleren. Datajournalistiek is daarbij inmiddels onmisbaar geworden.

/

Bronnen

- C. Thomas en K. Kuijpers, 'De juiste yoghurt', *De Groene Amsterdammer* 23.3.2016. www.platforminvestico.nl.
- T. McCarthy (regisseur), *Spotlight*, Amerikaans-Canadese film uit 2015.
- E. E. Hansen, 'Kommentar', *Aftenposten* 8.9.2016.
- J. Angwin, J. Larson, S. Mattu and L. Kirchner, 'Machine Bias', *ProPublica* 23.5. 2016. www.propublica.org/series/machine-bias.
- ICIJ data-analyse van de Panama Papers: panamapapers.icij.org/graphs.

Efficiency versus recht?

Bestuurders en beleidsmakers zijn zich veel te weinig bewust van de vragen die worden opgeroepen door het gebruik van big data en algoritmes in openbare besluitvorming. Intussen zijn onze mensenrechten in het geding. Wie neemt verantwoordelijkheid?

Door Ben Wagner

Bevatten berichten op Facebook terroristische inhoud? Op welke banen moet een werkloze solliciteren? Mag de politie een onderzoek instellen naar willekeurige individuen? Vroeger werden veel van deze vragen door mensen beantwoord; tegenwoordig gebeurt dat steeds vaker door geautomatiseerde besluitvormingssystemen, zowel in de private sector als bij de overheid. Deze systemen roepen grote vragen op, niet alleen op de beleidsterreinen waarvoor ze worden gebruikt, maar ook in bredere politieke zin. Hoe kunnen ze efficiëntie garanderen en tegelijkertijd, in een tijd van snel veranderende technologie, aansprakelijkheid en recht waarborgen?

Efficiënter

Algoritmes en big data wekken dezelfde verwachtingen, al is er technisch gezien sprake van twee verschillende concepten. De gedachte is dat grote computersystemen beter in staat zijn om maatschappelijke problemen op te lossen dan vergelijkbare niet-geautomatiseerde systemen. Of het nu gaat om het gebruik van algoritmes om menselijke besluitvorming volledig te automatiseren, of om het gebruik van big data om onverwachte verbanden te leggen die vervolgens kunnen worden gebruikt voor menselijke besluitvorming, beide systemen vergen grote hoeveelheden data. Van allebei wordt verwacht dat ze het openbaar bestuur efficiënter maken. Ik zal verschillende vragen aan de orde stellen met betrekking tot de transparantie, aanspra-

kelijkheid en zelfs de juridische en grondwettelijke aanvaardbaarheid van deze systemen.

'Software eet de wereld op', stelde Marc Andreessen in 2011. Inderdaad worden mensen steeds meer omringd door technologische systemen die beslissingen nemen die ze niet begrijpen en waarover ze geen controle hebben. Dat is verontrustend, maar hoeft niet per se negatief te zijn. We kunnen het zien als een bijproduct van de huidige fase van de moderniteit, waarin mondiale economische en technologische ontwikkelingen grote hoeveelheden software-gestuurde technische producten tot gevolg hebben. Dergelijke 'gecodeerde objecten' leggen allerlei opties voor besluitvorming vast die relevant zijn voor beleidsmakers in het publieke domein. Welke keuzes moet bijvoorbeeld een door software aangestuurd voertuig in een fractie van een seconde maken voordat het verongelukt? Hebben de algoritmes van quasi-monopolistische internetbedrijven de macht om verkiezingen beslissend te beïnvloeden? Zijn racistische, etnische of seksuele vooroordelen waarschijnlijker in een geautomatiseerd systeem en zijn daarbij vooroordelen aanvaardbaar, en zo ja in welke mate?

Gemakkelijke antwoorden op dergelijke kwesties bestaan niet. Toch moeten beleidsmakers er serieus aandacht aan besteden. In het verleden werden veel van de beslissingen over de ontwikkeling van software overgelaten aan bedrijven die daarbij naar

eigen economisch, juridisch en ethisch inzicht handelden. Maar deze systemen worden ook steeds vaker in het openbaar bestuur gebruikt, waar een hogere standaard geldt dan in de private sector. (Bovens e.a. 2014) Als het gaat om het gebruik van big data of geautomatiseerde besluitvormingssystemen kunnen overheidsorganisaties dus niet zomaar op dezelfde wijze te werk gaan als bedrijven.

Sociale constructies

Wat zijn algoritmes eigenlijk? Ik volg hier Tarleton Gillespie, die stelt dat algoritmes "geen software hoeven te zijn. In de breedste zin zijn het gecodeerde procedures voor de omvorming van input tot gewenste output, op grond van specifieke berekeningen. Die procedures benoemen zowel een probleem als de stappen die genomen moeten worden om het probleem op te lossen." Algoritmes zijn dus "een reeks stappen die worden gezet om een bepaald probleem op te lossen of een omschreven uitkomst te genereren." (Diakopoulos 2015:400).

Ik beperk me hier tot de digitale algoritmes in het publieke domein, die een rol spelen in subjectieve besluitvorming, waarbij geen duidelijk 'goed' of 'fout' antwoord bestaat. Het menselijk beoordelingsvermogen wordt ook in het openbaar bestuur steeds vaker overgelaten aan geautomatiseerde systemen, die een 'algoritmische objectiviteit' voorspiegelen. Intussen creëren ze de sociale en institutionele voorwaarden die het leven van concrete men-

sen beïnvloeden. Het is daarom in hoge mate misleidend te beweren dat computersystemen neutraal zijn of zouden kunnen zijn. Technologieën zijn in werkelijkheid sociale constructies met grote politieke implicaties.

Mensenrechten

Drie belangrijke mensenrechten worden steeds weer genoemd in relatie tot algoritmes: privacy, de vrijheid van meningsuiting en het antidiscriminatie beginsel.

Over privacy in geautomatiseerde dataverwerking werden 45 jaar geleden al vragen gesteld (Sills 1970). Door de jaren heen heeft de EU belangrijke regels op het gebied van databescherming vastgelegd, zoals het 'recht op uitleg' (Goodman en Flaxman 2016), en het recht op toegang tot 'kennis van de logica van elke automatische dataverwerking' die betrekking op ons heeft (EU Richtlijn 95/46/EC).

Een van de belangrijkste kwesties op het gebied van privacy is dat databescherming eerder als een individuele dan een collectieve aangelegenheid wordt beschouwd. De Europese Autoriteit Databescherming (EDPS) heeft mede daarom een ethische adviesgroep in het leven geroepen, die de grenzen van de bestaande wetgeving op het gebied van databescherming verkent en een nieuwe digitale ethiek probeert te formuleren.

Ook de vrijheid van meningsuiting is overduidelijk in het geding bij het gebruik van algoritmes. Het rapport van de Speciale VN-rapporteur David Kaye over de bevoor-

dering en bescherming van het recht op vrije meningsuiting (A/HRC/32/38) stelt dat "algoritmes in zoekmachines dicteren wat de gebruiker te zien krijgt en in welke volgorde, en dat er sprake kan zijn van manipulatie om de inhoud te beperken en te prioriteren". Ook wijst hij erop dat bedrijven gebruik maken van "algoritmische voorspellingen over de gebruikersvoorkeuren en daardoor beïnvloeden welke advertenties die gebruikers te zien krijgen, hoe hun feeds op sociale media worden gerangschikt en in welke volgorde zoekresultaten verschijnen".

Het antidiscriminatiebeginsel tenslotte, wordt door het gebruik van algoritmes herhaaldelijk geschonden, zoals verschillende onderzoekers hebben laten zien. (Caliskan-Islam, Bryson en Narayanan 2016; Tufekci et al. 2015). Ook zijn er aanwijzingen dat bepaalde vormen van algoritmische besluitvorming onderscheid maken op basis van sociale klasse.

Behalve deze drie spelen ook andere mensenrechten een rol, zoals het recht op een onafhankelijke rechtspraak, het recht op vrije verkiezingen, werknemersrechten en zelfs het recht op leven. Beleidsmakers zullen de relatie tussen mensenrechten en algoritmes nader moeten bestuderen om ze te begrijpen.

Publieke risico's

Ondanks de twijfels en vragen over de mogelijke implicaties voor de mensenrechten, maakt de publieke sector steeds vaker gebruik van geautomatiseerde besluitvorming op terreinen die uiteenlopen van

sociale zekerheid en gezondheidszorg tot het toezicht op ambtenaren en het rechtssysteem. Zo gebruiken tal van rechtbanken in de Verenigde Staten een computerprogramma dat het risico van recidive beoordeelt, waarvan is aangetoond dat het "zwarten benadeeld". (Kirchner 2016).

Tijdens hun analyse van de praktijk van het profileren van werklozen in Polen in 2015, constateerden onderzoekers zes verschillende risico's die ook opgaan voor het gebruik van algoritmes op andere terreinen van publieke dienstverlening. Op het lijstje stonden: het ontbreken van transparante regels voor de verspreiding van openbare diensten; tekortkomingen van computersystemen als veroorzaker van arbitraire beslissingen; een kloof tussen gestelde doelen en de praktijk; een systeem gebaseerd op het 'vermoeden van schuld'; categorisering als bron van sociaal stigma en het risico van discriminatie.

Behalve risico's die verbonden zijn met het gebruik van automatisering door de overheid zelf, brengt ook het uitbesteden van belangrijke overheidsfuncties aan de private sector gevaren met zich mee. Wanneer bedrijven tegelijkertijd overheidsdiensten uitvoeren (bijvoorbeeld op het gebied van sociale zekerheid) en actief zijn in de private sector (bijvoorbeeld op het terrein van *private banking* en verzekeringen), dan ontstaat een oneigenlijk concurrentievoordeel. (Van Lingem 2016) Daarnaast zijn er in dit geval natuurlijk gegronde zorgen over de privacy en de bescherming van data.

Zwarte doos

Het gebruik van big data, algoritmes en geautomatiseerde besluitvorming confronteert de publieke sector en de overheid met grote vragen. Het gebruik ervan is al veel verder vertakt dan op dit moment publiekelijk wordt besproken; de verschuiving van besluitvorming door individuele bureaucraten naar technische systemen is al lang gaande. Aangezien dergelijke systemen steeds meer gebruikt zullen worden, is er een breed publiek debat nodig over het waarborgen van openbare aansprakelijkheid, goed bestuur en effectieve democratische controle in een tijdperk van geautomatiseerde besluitvorming. Efficiency alleen voldoet niet als rechtvaardiging om een hele rij van procedurele administratieve waarborgen in een zwarte doos te laten verdwijnen, nog afgezien van het feit of algoritmes, big data en geautomatiseerde besluitvorming wel in die zwarte doos aangetroffen zullen worden.

De komende jaren zal de druk op de openbare financiën en de nadruk op grotere efficiency in de publieke sector toenemen. Daardoor zal ook de strijd rondom automatisering meer uitgesproken vormen aannemen. Inzet van deze strijd zal zonder twijfel zijn: welke vormen van automatisering kunnen we inzetten zonder de transparantie en aansprakelijkheidsmechanismen van de overheid op te offeren?

/

*Uit het Engels vertaald
door Robert Dorsman.*

Bronnen

- M. Andreesen, 'Why Software Is Eating The World'. *Wall Street Journal*, 20.8.2011.
- Artikel 29 Data Protection Working Party, *Opinion 03.2013 on Purpose Limitation*, Brussel.
- M. Bovens, R. E. Goodin, Th. Schillemans, *The Oxford Handbook of Public Accountability*, OUP Oxford 2014.
- N. Diakopoulos, 'Algorithmic Accountability', *Digital Journalism* 3, 3 (2015), 398–415.
- E. van Lingem, 'DA Refers Neti's Abuse of Advantage to Competition Commission', *Democratic Alliance* 2016.
- T. Gillespie, 'The Relevance of Algorithms', in T. Gillespie e.a., *Media technologies: Essays on communication, materiality, and society*, MIT Press, Cambridge Mass., 2014, 167–94.
- J. Niklas, K. Sztandar-Sztanderska, K. Szymbielowicz, *Profiling the Unemployed in Poland: Social and Political Implications of Algorithmic Decision Making*, Warschau, Panoptykon Foundation 2015.
- D. Kaye, *Report of the Special Rapporteur on the Promotion and Protection of the Right to Freedom of Opinion and Expression to the Thirty-Second Session of the Human Rights Council*, Genève, 2016.
- A. Mantelero, 'Personal Data for Decisional Purposes in the Age of Analytics: from an Individual to a Collective Dimension of Data Protection', *Computer Law and Security Review* 32, 2 (2016), 238–55.
- A.J. Sills, 'Automated Data Processing and the Issue of Privacy'. *Seton Hall Law Review* 1970,1.

**Big
data
& de**

Californisch

De datahonger van onze samenleving vraagt om een bewuste omgang met technologieën. Maar burgers, politici en bedrijven zijn daartoe moeilijk te bewegen. Waarom? Voor een antwoord moeten we terug naar de wortels van de digitale cultuur: de hippiecultuur in het Californië van de jaren zestig.

Door Dorien Zandbergen

In de winter van 2013 werden op een hackercongres in het Duitse Hamburg meer en meer details onthuld over de digitale af luisterpraktijken van Amerikaanse en Britse veiligheidsdiensten en hun samenwerking met commerciële computer- en internetbedrijven. Het verzamelde publiek, zo'n 9000 computerengineers en programmeurs, juristen, privacy-voorvechters, docenten en journalisten, was wel wat gewend. Maar de aard en omvang van deze onthullingen choqueeerde zelfs hen. Voor sommigen was dit het overduidelijke bewijs van het einde van hun mooie, vrije, internet. Voor anderen waren Snowdens verhalen aanleiding voor hernieuwd engagement.

Ongelijkheden

In de jaren die volgden ontstonden wereldwijd projecten die zich inzetten voor behoud van democratische waarden en individuele autonomie in de digitale samenleving. Onderwijsprojecten, politieke lobby, ludieke publieksacties en juridische verkenningen gaven niet alleen aandacht aan privacy, maar zetten de problematiek van de digitale samenleving in haar volle breedte op de kaart. Deze interventies wilden duidelijk maken dat de datahonger van computergebruikers, overheden en bedrijven niet alleen maar zorgt voor plezier, gemak en vooruitgang. Zij zorgt onder meer ook voor het in stand houden van ongelijkheden tussen bevolkingsgroepen door ingebouwde vooroordelen in algoritmes; en voor het beperken van onze vrijheid doordat internetbedrijven informatie over ons verzamelen met het doel om ons steeds slimmer en ongemerkter te beïnvloeden in wat we lezen, denken en doen.

In hun recente boek *Je hebt wél iets te verbergen* doen Maurits Martijn en Dimitri Tokmetzis onderzoek naar deze donkere kanten van big data. In hun conclusie geven ze aan dat in de jaren sinds 'Snowden' iets meer digitaal bewustzijn is ontstaan bij journalisten, burgers en politici. Ook is er wat betere politieke bescherming gekomen tegen het verzamelen van gedragsgegevens, en gebruiken digitale bedrijven steeds vaker versleuteltechnieken waardoor klanten anoniem kunnen communiceren. Maar, zo stellen zij ook, deze inter-

the ideologie

venties lijken een “druppel op de gloeiende plaat” en worden ingehaald door weer nieuwe technologieën en vormen van wetgeving gericht op het verzamelen, koppelen en verkopen van nog meer data. We hebben te maken met een “breed en veelkoppig probleem” waarvan de krachten enorm zijn, concluderen de auteurs terecht.

Hoe komt het eigenlijk dat kritische en politieke interventie op de datahonger van onze samenleving zo moeilijk te organiseren is? Voor een groot deel heeft dat te maken met de impliciete ideeën die big data-enthousiastelingen hebben over politiek. De geschiedenis van big data laat zien dat deze ideeën geworteld zijn in een tijd en context die niet meer passen bij de omstandigheden van deze tijd.

Snel handelen

Eén van de redenen dat het moeilijk kritiek leveren is op de datahonger in de samenleving, is dat big data-enthousiastelingen precies hetzelfde zeggen na te streven als hun critici: een samenleving die eerlijk, duurzaam, zelfbewust en vooruitstrevend is. Alleen, volgens deze voorstanders ontstaat die betere wereld niet in de context van publiek debat en politieke interventie. Deze betere wereld ontstaat door de data-delende netwerken zelf. Vanuit deze optiek is het oplossen van grote maatschappelijke problemen dan ook niet een kwestie van discussiëren en debatteren, maar van snel handelen, bijvoorbeeld door ondernemers die snel op de mogelijkheden van big data willen inspringen door het maken van nieuwe apps en digitale diensten. Politiek ingrijpen en langzame processen van onderhandeling zijn in dit beeld ouderwets, vertragend en zelfs gevaarlijk, omdat ze de verwezenlijking van het vooruitstrevende potentieel van big data in de weg zouden staan.

We hebben hier dus te maken met twee zeer verschillende ideeën over politiek en haar rol in de digitale samenleving. Het ene idee gaat uit van de noodzaak van een publieke en onafhankelijke ruimte waarin wordt onderhandeld over zaken als de verdeling van welvaart en de organisatie van de samenleving. Het andere idee gaat ervanuit dat dit soort onderhandelingsprocessen niet meer passen

in deze tijd. Slimme en snel reagerende technologieën kunnen, volgens dit idee, al van zichzelf eerlijke en moreel juiste beslissingen nemen door het verzamelen en slim combineren van veel data, van big data.

Mythisch

Dit geloof in big data komt tot uiting in de plannen voor zogenaamde ‘slimme steden’, de *smart cities*. In dit toekomstbeeld bieden data-verzamelande technologieën ingebouwd in stedelijke infrastructuur een oplossing voor urbane problematiek zoals luchtvervuiling, armoede, ziekte-epidemieën, geweld, werkloosheid en verkeersopstoppingen. Daarbij zorgen sensoren niet alleen voor efficiënter verkeer, het voorspellen van ziektes, het signaleren van agressie, of de mogelijkheden voor ondernemers om data-gerelateerde diensten te ontwikkelen. Het idee van de slimme stad belichaamt vooral de droom van de integratie van al deze functies, die de stad zowel duurzaam als veilig, democratisch, ondernemend, gezond en efficiënt maakt.

Wat dit aanstekelijke beeld van de vooruitstrevende mogelijkheden van big data mythisch maakt, is de veronderstelling dat het verbeteren van de wereld geen onderhandelingsprocessen vereist. Er hoeft immers niet gekozen te worden tussen financieel gewin en duurzaamheid, automatisch-handelende algoritmes en democratie, sociaal welzijn en ondernemerssucces. Big data maakt dit allemaal tegelijk mogelijk. Waar komt dit mythische idee vandaan? Om hier antwoord op te geven moeten we naar het Californië van de jaren zestig van de vorige eeuw.

Psychedelische tegencultuur

Veel mensen leggen het begin van de digitale samenleving bij de uitvinding van computers en hun exponentieel groeiende rekenkracht, sinds 1965 uitgedrukt in de wet van Moore. Een andere, meer cultuurgeoriënteerde benadering, probeert niet alleen de groei van digitale technologie te verklaren, maar ook de vraag waarom mensen die groei in stand houden. Waarom is het zo dat een samenleving, die niet alleen maar de voordelen

“Wij zijn als goden, en kunnen

van digitalisering ervaart, maar ook regelmatig met haar nadelen kampt – zoals verhoogde werkdruk, RSI, crashende computers, online storingsen, verlies van banen, zoekrakende documenten, etc. – toch enthousiast blijft over de mogelijkheden van digitalisering?

Vanuit deze benadering moet de big data-samenleving dus niet alleen verklaard worden aan de hand van technologische ontwikkelingen, maar ook aan de hand van de ideeën over die technologieën. En die komen uit onverwachte hoek: ze zijn niet enkel geboren in de kantoren en fabrieken van de computerindustrie in Silicon Valley, maar komen ook voort uit een culturele stroming die al veel eerder in dit gebied aan de Westkust van de VS ontstond. Deze stroming is bekend geworden als de spirituele en psychedelische tegencultuur van de jaren zestig.

Tegencultuur

Aan het einde van de jaren zestig raakte de term ‘tegencultuur’ in gebruik als een verzamelnaam voor het wereldwijde culturele protest van studenten, kunstenaars, intellectuelen en schrijvers tegen de ‘technocratie’ – de calculerende, op winst en overwinning beluste samenleving. Net als culturele tegenbewegingen elders in de wereld, bood de Californische beweging verzet tegen de technocratie door autonoom en zelfvoorzienend te leven en zich te richten op verandering van het bewustzijn. Geïnspireerd door een combinatie van ‘oosterse mystiek’, Jungiaanse psychologie en psychedelica, streefden de hippies, kunstenaars en *beats* naar een meer holistische ervaring van de werkelijkheid. De oudere generatie van de *beats* had hierbij weinig politieke bedoelingen, maar de jongere hippiebeweging was ervan overtuigd dat verandering van bewustzijn ook zou leiden tot anders handelen. Als mensen de wereld meer in hun geheel gingen beschouwen, was het idee, zouden andere technieken en technologieën ontstaan; andere manieren van eten verbouwen, andere vormen van energievoorziening en vervoer en andere sociale organisatievormen.

Een deel van de tegencultuur bestreed de com-

puter als symbool van de technocratie. Een ander deel daarentegen, gaf een speciale rol aan computers in hun streven naar holistisch denken en handelen. Dit was met name zo in relatie tot één idee dat centraal stond binnen de Californische tegencultuur: het evolutionistische geloof in de spirituele, materiële en mentale vooruitgang van de mens. Dit geloof kenmerkte bijvoorbeeld de Californische *Human Potential Movement*. Deze beweging stelde dat de mens vele malen slimmer zou kunnen zijn, veel meer zou kunnen waarnemen en tot veel meer fysieke ontwikkelingen in staat zou kunnen zijn dan ze waarmaakt in de context van alledag. Als de mens haar evolutionaire bestemming kon realiseren en haar mogelijkheden tot volle wasdom zou laten komen, was de overtuiging, zou dit veel maatschappelijke ellende oplossen. De tegencultuur probeerde de omstandigheden te creëren om deze potentie wel aan te spreken.

Als goden

Naast technieken als yoga en middelen als psychedelica, ging ook de computer een rol spelen in dit streven naar de volle verwezenlijking van de mens. Zo sprak ik in 2005 de inmiddels overleden computerwetenschapper Douglas Engelbart. Engelbart raakte in de jaren zestig bekend binnen de tegencultuur in zijn streven naar de realisatie van wat hij mens-machine “co-evolutie” noemde. Met zijn onderzoekslab aan Stanford University werkte hij aan ‘intuïtieve’ interfaces die de communicatie tussen mens en computer moesten stroomlijnen. Dit leidde tot de uitvinding van de muis en diverse communicatietechnieken die nu onderdeel zijn van ons dagelijkse computergebruik. Engelbart werd in zijn werk gedreven door zijn observatie dat de mens maar moeilijk in staat bleek om te gaan met de “complexe sociale, economische en ecologische problemen van de moderne tijd”. Zoals hij het uitlegde probeerde hij de samenwerking tussen mens en computer zo te faciliteren dat deze ontwikkelde tot één “co-adaptief” intelligent systeem, dat nieuwe verbanden kon leggen tussen bijvoorbeeld menselijke consumptiepatronen en ecologische impact. De mens zou zich zo, in de woorden van

daar maar beter goed in worden”

Engelbart-biograaf Thierry Bardini, “heruitvinden in relatie tot de machine”.

Het adagium van de tegencultuur, zoals verwoord in het tegenculturele lijfblad *The Whole Earth Catalog*, was: “Wij zijn als goden, en kunnen daar maar beter goed in worden”. In het culturele klimaat van Californië vertaalde dit zich een aantal decennia later in Ray Kurzweils visie van de singulariteit. In 2005 eigende de kunstmatige intelligentie-wetenschapper en Google-adviseur zich deze mathematische term toe om een toekomstig moment te beschrijven waarin menselijke en kunstmatige intelligentie samenkomen tot een ultiem cognitief en sensitief bewustzijn. In deze toekomst, stelt Kurzweil, is informatie ontsnapt aan haar materiële substraat en is het universum doordrenkt van intelligente processen en kennis.

Alles-oplossende kracht

De Californische visie op computerontwikkeling is dus een evolutionistische: het stelt computerontwikkeling voor als een vorm van onvermijdelijke menselijke en maatschappelijke zelfverwezenlijking, iets dat in zichzelf goed en mooi is en dat je niet zou moeten willen tegenhouden. De huidige retoriek van big data, zoals bijvoorbeeld toegepast op het idee van de ‘slimme stad’, leunt op deze visie. Volgens deze retoriek maakt de slimme stad een vorm van waarnemend handelen mogelijk, die gestoeld is op het besef van de onderlinge samenhang van alles. Door deze vergrote waarneming, kan zij ook meerdere problemen tegelijk oplossen. In het straatbeeld van Amsterdam wordt dit idee zichtbaar in experimentele projecten zoals de ‘slimme lantaarns’. Sensoren op deze lantaarnpalen reguleren het straatlicht op een duurzame manier, meten luchtkwaliteit, registreren onlusten, zenden de artistieke uitingen van straatartiesten uit over het internet en stellen ondernemers in staat diensten te ontwikkelen op basis van de data die de lantaarns verzamelen. Zij bieden zo welvaart, duurzaamheid, persoonlijke ontwikkeling en ook nog veiligheid.

Dit geloof in de alles-oplossende kracht van big data is geworteld in mystiek evolutionisme en gaat voorbij aan de werkelijke politieke vraagstuk-

ken die digitalisering oproept. De maatschappelijke ‘zelfverwezenlijking’ waarvoor digitale ontwikkeling lijkt te staan, dient niet alleen de autonomie van het individu, maar ook de vrijemarkteconomie en de controlerende overheid. Deze doelen en waarden gaan niet zo mooi samen als de big data-enthousiastelingen ons willen doen geloven. De slimme lantaarns staan ten dienste aan ‘veiligheid’ en ‘welvaart’ doordat ze de mogelijkheid hebben mensen op straat te identificeren en gegevens over hen door te spelen aan autoriteiten en bedrijven. Ook kan deze informatie gekoppeld worden aan andere onlinedata. Zelfs het lopen in de publieke ruimte geeft zo, in de ‘slimme stad’, voeding aan online profielen waar burgers geen zicht op hebben.

Politiek

Digitale technologie is dus een niet los te koppelen onderdeel van een samenleving met verschillende belangen die onderling moeten worden uitonderhandeld. De weerzin van big data-enthousiastelingen tegen de ‘vertragende’ invloed van deze onderhandelingen ontkent deze politieke werkelijkheid. Het is belangrijk hen duidelijk te maken dat deze politiek gestoeld is op een Californische ideologie die niet meer van deze tijd is.

/

Dorien Zandbergen en Sara Blom maakten samen de film *Smart City*.
Op zoek naar de slimme burger.
Meer hierover op p. 68.

Bronnen

- M. Martijn en D. Tokmetzis, *Je hebt wél iets te verbergen*, Amsterdam, *De Correspondent* bv, 2016.
S. Brand, *Whole Earth Catalog*, 1968.

Verder lezen & kijken...

M. P. Lynch:
The Internet of Us. Knowing More and Understanding Less in the Age of Big Data

New York, Liveright
 Publishing Corporation. 2016

Het oude credo 'zien is geloven' is veranderd in 'googelen is geloven'. Slechts enkelen duiken nog de bibliotheek of encyclopedieën in om antwoorden te vinden. We openen onze browsers, typen wat sleutelwoorden en wachten op informatie. Het internet heeft een revolutie teweeggebracht in de manier waarop we leren en weten maar ook in de manier waarop we met elkaar communiceren. Filosoof Michael Patrick Lynch betoogt dat 'weten' méér inhoudt dan informatie vergaren. Door een filosofische lens onderzoekt hij urgente digitale kwesties, zoals de verandering die sociale media teweegbrengt in het denken over privacy, onze toenemende afhankelijkheid van Wikipedia en Google voor informatie en de risico's die zijn verbonden aan het exclusieve gebruik van big data om culturele trends te voorspellen. Lynch stelt dat onze digitale leefwijze het risico herbergt dat we uit het oog verliezen wat het betekent om mens te zijn.

Marjolein Lanzing

Smart City. Op zoek naar de slimme burger,

Film van D. Zandbergen
 en S. Blom, 2016

Onderzoeker Dorien Zandbergen en filmmaker Sara Blom richten in deze documentaire een kritische blik op de ambitie van een aantal partijen in Amsterdam om een *Smart City* te worden: een stad waarin slimme technologie de stad duurzaam, veilig en comfortabel moet maken en burgers van invloed moet verzekeren. De film laat de totstandkoming van deze droom zien, en gaat in op de dilemma's die zij oproept. We zien de leefwerelden van publiek-private organisaties die Amsterdam als *Smart City* op de kaart willen zetten; van bewoners die de luchtkwaliteit om hun woning willen meten, en van Amsterdamers die zich niet thuis voelen bij ICT. Door in te zoomen op de verschillen en de gedeelde ervaringen tussen deze groepen, roept de film op tot een brede discussie over macht en onmacht in de digitale samenleving. De film is openbaar toegankelijk via internet.

Snowden

Film van Oliver Stone,
 2016

Edward Snowden is een held. Hoewel zijn levensverhaal in deze film enigszins is geromantiseerd, is dit de onvermijdelijke conclusie van deze film. Bewust het risico nemend dat hij nooit meer naar zijn vaderland zou kunnen terugkeren, heeft Snowden in 2013 de waarheid onthuld over een gigantische surveillance-operatie. Sinds 9/11 luisteren de Amerikaanse veiligheids- en inlichtingendiensten namelijk zo ongeveer al onze telefoongesprekken af, en lezen ze mee met vrijwel ieder e-mailtje dat we versturen en iedere tweet die we plaatsen.

In de film zien we hoe *law and order* man en NSA medewerker Snowden langzaam steeds meer kritische vragen stelt bij zijn werk. Uiteindelijk smokkelt hij cruciale documenten in een kubus van Rubik uit een ultrageheime locatie op Hawaïi. Hij vlucht naar Hong Kong, waar hij de documenten aan journalisten overhandigt, en daarna naar Moskou, waar hij nog altijd verblijft. Nu Trump president van Amerika gaat geworden, is niet te verwachten dat Snowden binnen afzienbare tijd gratie zal krijgen.

Menno Grootveld

→ Meer boeken & films op www.bureaudehelling.nl/tijdschrift

Verder

beleidsvoorstellen van de auteurs

doen...

Politiek

→ Leg vast wie gebruik mag maken van de financiële gegevens van burgers en voor welk doel. Stel daarbij grenzen aan de zorgplicht van banken. (Rens van Tilburg)

→ Entameer debat over het waarborgen van openbare aansprakelijkheid, goed bestuur, mensenrechten en effectieve democratische controle bij geautomatiseerde besluitvorming. (Ben Wagner)

→ Stel als politieke partij een technologie-agenda op, gebaseerd op de vraag wat voor samenleving de technologie mogelijk moet maken. (Marleen Stikker)

→ Bewaak de soevereiniteit van de burgers door te garanderen dat die in de digitale omgang zelf kunnen bepalen wat ze in welke context prijsgeven. (Marleen Stikker)

→ Hernoem het Ministerie van Binnenlandse Zaken tot Ministerie van BZ en ICT. (Bart Jacobs)

→ Overweeg de invoering van een patiëntgeheim in de zorg. (Guido van 't Noordende)

→ Maak van privacy een breekpunt in politieke onderhandelingen. (Guido van 't Noordende)

→ Formuleer beleid dat vastlegt dat de patiënt zelf kiest bij wie zijn data terecht komen. (Guido van 't Noordende)

→ Ga het debat aan over gerechvaardigd gebruik van gegevens door de overheid. Weeg bijvoorbeeld het belang van fraudebestrijding af tegen de daarmee gepaard gaande inbreuk op de persoonlijke levenssfeer. (Robert Goené)

→ Maak op lokaal niveau gebruik van de mogelijkheden die big data bieden om de energietransitie te bevorderen. (Mattias Gijsbertsen)

→ Voor je als stad voor een smart city kiest, verdiep je in de gevolgen voor de besluitvorming: stel je je vertrouwen in de publieke ruimte met trage onderhandelingen of in snelle dataprocessen die zelf morele keuzes maken? (Dorien Zandbergen)

Bedrijven

→ Wees transparant en open over de codes en de algoritmes die het bedrijf gebruikt, als je klanten wilt die je vertrouwen. (Marleen Stikker)

→ Zorg dat je het gebruik van verzamelde data afstemt op het doel. Geef jezelf rekenschap van de vraag van wie de gegevens zijn. (Robert Goené)

Journalistiek

→ Integreer datajournalisten in de nieuwsredactie en combineer traditionele journalistiek met de technische mogelijkheden om patronen en systemen bloot te leggen. (Karlijn Kuipers)

Burgers

→ Denk na over welke data je voor wie open wilt stellen. (Guido van 't Noordende)

→ Wees je ervan bewust dat technologie niet neutraal is. (Marleen Stikker)

→ Word geen echo van je digitale profiel, maar blijf experimenteren met je identiteit om jezelf te ontwikkelen, waarbij je je wel bewust moet zijn van het feit dat al je data op internet voor eeuwig bewaard worden. (Marjolein Lanzing)

Webdebat over verkiezingsinzet

Waar moeten de komende Tweede Kamerverkiezingen over gaan? Waar dient GroenLinks zich sterk voor te maken? In de aanloop naar het verkiezingscongres van GroenLinks geven gevestigde politieke denkers en nieuwkomers hun mening op de website van Bureau de Helling.

Zo riep socioloog Christian Broër GroenLinks op om 'antipopulisme' uit te dragen. Techniekfilosoof Marjolein Lanzing keerde zich tegen massasurveillance en benadrukte de sociale waarde van privacy. Militair ethicus Ted van Baarda pleitte voor een *ius post bellum*: geen humanitaire interventie mag plaatsvinden zonder plan voor een rechtvaardige vrede.

De bijdrage van Thijs de la Court werd door lezers enthousiast gedeeld op de sociale media. De trekker van het Gelders Energieakkoord betoogde dat GroenLinks armoedebestrijding en duurzaamheid sterker met elkaar moet verbinden, zowel op nationaal als op internationaal niveau.

*Alle bijdragen aan het webdebat zijn te lezen via:
www.bureaudehelling.nl/uitgelicht/verkiezingsinzet*

Symposium 4 november: Duurzaam voedsel voor iedereen

Hoe organiseren we een duurzaam voedselsysteem dat de hele wereld kan voeden? Daarover ging de jaarlijkse conferentie van Bureau de Helling met de Eerste Kamerfractie van GroenLinks, op 4 november 2016.

Volgens Daniëlle Hirsch, directeur van de ontwikkelingsorganisatie Both Ends moeten we allereerst onder ogen zien dat Nederland deel is van het probleem, niet alleen van de oplossing. Wetenschapsjournalist Hidde Boersma koos, geïnspireerd door het ecomodernisme voor intensieve landbouw, om meer ruimte te laten voor natuurgebieden. Tijdens de discussie kreeg hij stevig weerwoord van Hirsch.

Edith Lammerts van Bueren, senior onderzoeker bij het Louis Bolk Instituut en hoogleraar aan de Universiteit Wageningen sprak over plantenveredeling en pleitte voor een bredere blik, waarbij biologische en traditionele methodes elkaar kunnen inspireren.

Tenslotte trok Rik Grashoff, Tweede Kamerlid voor GroenLinks, lessen voor de politiek. Hij benadrukte de internationale dimensie van het voedselvraagstuk en het belang van natuurinclusieve landbouw, zoals hij ook in het herfstnummer van de Helling deed.

Ondanks de verschillende keuzes die de deelnemers maakten, was iedereen het over één ding eens: we moeten minder vlees consumeren.

*Een uitgebreid verslag door Petra van der Kooij is te lezen op:
www.bureaudehelling.nl*

Bureau

Nieuwe medewerker media en bureau: Anne Janssens

Sinds eind november heeft Bureau de Helling een nieuwe medewerker, die zowel onze bureauzaken zal behartigen als ook de website zal aansturen en daarnaast meer aandacht gaat genereren voor de Helling en andere publicaties en activiteiten van Bureau de Helling.

Anne Janssens (1983) heeft met dat laatste al veel ervaring opgedaan als mediamanager bij *Ieder1*, een nieuwe beweging die stem wil geven aan Nederlanders die de verschillen in de samenleving zien als een kracht. In september organiseerde *Ieder1* een 'parade', die druk werd bezocht. Eerder deed Anne Janssens journalistieke ervaring op bij *ScienceGuide* en *Vrij Nederland*. Tijdens zijn studie geschiedenis was hij voorzitter van de studentenvakbond ASVA. We verheugen ons erop dat Anne Janssens zijn ervaringen als organisator, netwerker en campaigner voor bureau de Helling gaat inzetten.

Onze projecten in de media

Groene economie

- 'Maak bbp niet groter dan het is!', debat tussen Rosalie Smit (Bureau de Helling) en Hans Stegeman (Rabobank), in: *Zicht*, jrg. 42/3, 20.10.2016.

Grondstoffen

- Richard Wouters en Liesbeth Beneder, 'Ruimtemijnbouw: grondstof voor conflict', www.downtoearthmagazine.nl, 26.10.2016.

Religie en secularisme

- Erica Meijers, 'Vasten als verzet', in: Enis Odaci (red.), *Ramadangedachten*, Stichting Humanislam 2016.
- Theo Brand, 'politiek-religieuze vragen aan de orde stellen', *De Linkerwang*, okt. 2016, p. 6-9.
- Erica Meijers, 'The space of hope', (tekst lezing symposium in Trinity College, Dublin), 18.11.2016, bureaudehelling.nl.

de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

BUREAU DE HELLING

Postbus 8008

3503 RA Utrecht

030-23 999 000

> bureaudehelling.nl

INTERIM DIRECTEUR

· Rosalie Smit

MEDEWERKERS

· Anne de Boer

· Anne Janssens

· Erica Meijers

· Richard Wouters

STAGIAIRES

· Elvi Kleyn

· Petra van der Kooij

VRIJWILLIGER

· Liesbeth Beneder

RAAD VAN ADVIES

· Jessie Bokhoven

· Martien Das

· Albert Faber

· Anita de Horde

· Nevin Özütok

· Jeroen Postma

· Theo Verstrael

OVER DE AUTEURS

Liesbeth **Beneder** (1984) studeerde wetenschapsfilosofie en Science and Technology Studies in Amsterdam en Parijs. Zij werkt nu als docent en onderzoeker medische ethiek aan de Universiteit Utrecht. Als vrijwilliger bij Bureau de Helling houdt zij zich bezig met groene grondstoffenpolitiek.

Mattias **Gijsbertsen** (1985) is sinds mei 2014 GroenLinks-wethouder in Groningen voor onder andere duurzaamheid, sociale zaken, jeugd en volksgezondheid. Hij studeerde geschiedenis in Groningen en was voor zijn wethouderschap docent aan de Hogeschool Windesheim en gemeenteraadslid.

Robert **Goené** (1979) is zelfstandig informatieontwerper en programmeur. Hij heeft wijsbegeerte gestudeerd in Amsterdam en is bestuurslid voor de Hellingproef, het jong wetenschappelijk bureau van GroenLinks.

Menno **Grootveld** (1957) werkt als vertaler voor o.a. *De Groene en NRC Handelsblad*. Dit jaar verscheen zijn vertaling van Paul Masons *Postkapitalisme*. Eerder was hij mede-oprichter van de Amsterdamse televisiepiraat Rabotnik TV, eind-redacteur van het tv-programma W.E.B (VPRO) en (co)organiseerde hij het Congres van de Utopie.

Karlijn **Kuijpers** (1988) is onderzoeksjournalist bij Platform Investico. Ze was een van de vier Nederlandse journalisten die onderzoek deden naar de Panama Papers en deed

voor SOMO (Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen) onderzoek naar multinationals in Colombia.

Marjolein **Lanzing** (1988) is promovenda bij het 4TU Centre for Ethics and Technology in Enschede. Haar PhD-project 'The Transparent Self: Identity and Relationships in a Digital Age' gaat over de ethische aspecten van nieuwe informatie en communicatie technologieën vanuit privacy perspectief.

Erica **Meijers** (1966) is hoofd-redacteur van de Helling en docent aan de Hogeschool Windesheim. Ze studeerde theologie en geschiedenis in Amsterdam, Berlijn en Straatsburg. Voor Bureau de Helling publiceerde ze dit jaar de bundel *Green Values, Religion and Secularism*.

Thomas **Mertens** (1955) is hoogleraar rechtsfilosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij studeerde theologie in Tilburg en filosofie in Amsterdam. Voorheen werkte hij aan de Universiteit van Tilburg, de European University Institute in Florence, de Universiteit Leiden en de Katholieke Universiteit Leuven.

Mark **Schalken** (1967) is grafisch ontwerper en beeldend kunstenaar. Met zijn bureau De Ruimte ontwerpt hij de Helling. Zijn vrije projecten omvatten o.a. het fotoboek *Polderlichaam* en series inkttekeningen.

Socrates **Schouten** (1985) is zelfstandig onderzoeker op het gebied van duurzaamheid, groene politiek

en de vernieuwing van het economisch denken. Hij werkte eerder voor Bureau de Helling en het Recycling Netwerk. Met Marleen Stikker lanceerde hij onlangs het Open Planbureau.

Rens **van Tilburg** (1974) is directeur van het Sustainable Finance Lab aan de Universiteit Utrecht. Eerder werkte hij voor GroenLinks in het Europees en Nederlands parlement en adviseerde hij de overheid over technologie- en innovatiebeleid.

Jan **Voss** (1945) is beeldend kunstenaar, redacteur, drukker en uitgever. Hij studeerde aan de kunstacademie in Dusseldorf, woont in Amsterdam en is vaak te vinden in IJsland. In zijn boekhandel BoekieWoekie heeft hij een grote verzameling boeken voor en door kunstenaars bijeengebracht.

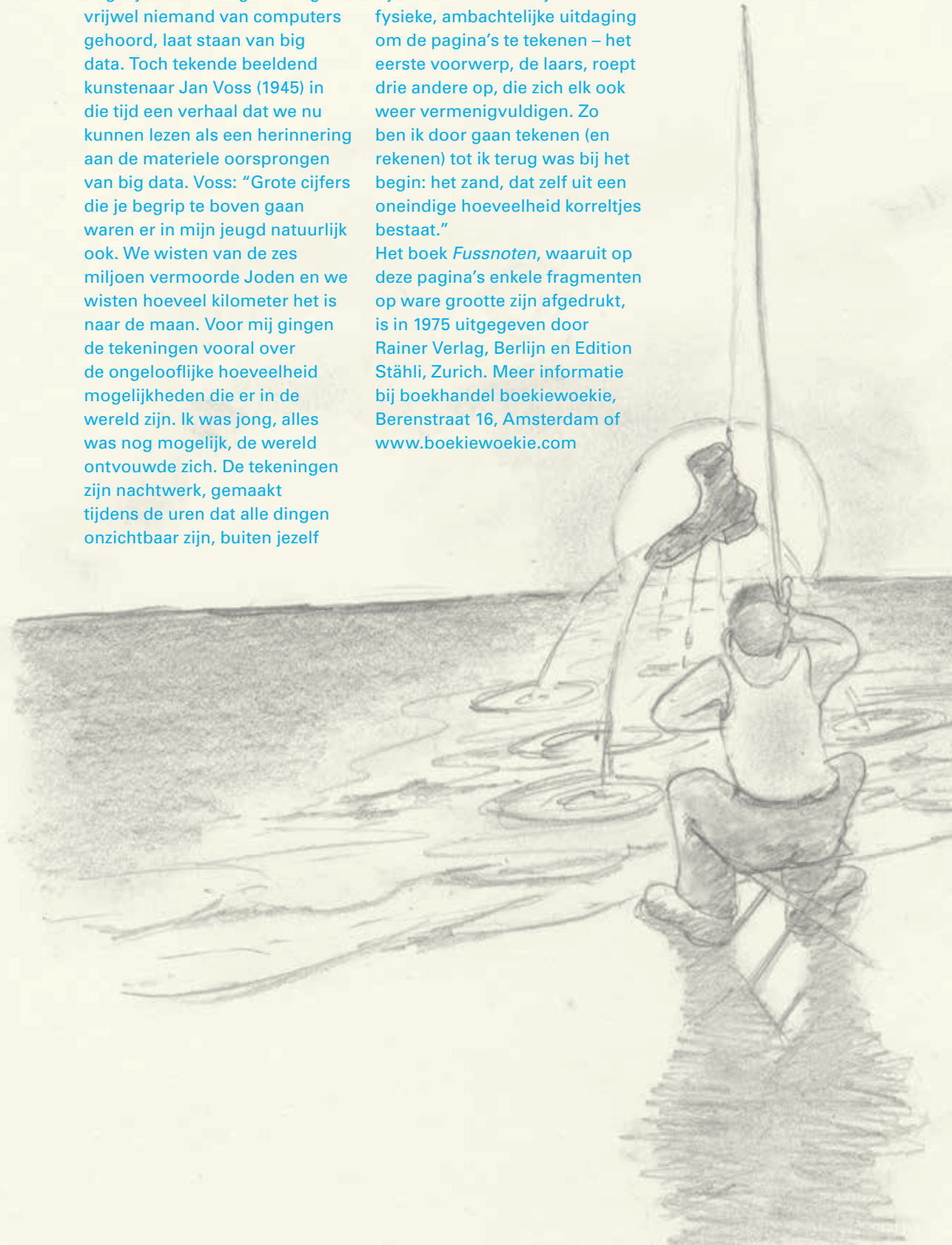
Ben **Wagner** (1985) is directeur van het Centre of Internet & Human Rights van de Europa-Universiteit Viadrina in Frankfurt (Oder). Eerder werkte hij aan de Humboldt Universiteit in Berlijn en deed hij onderzoek voor Human Rights Watch en de European Council on Foreign Relations.

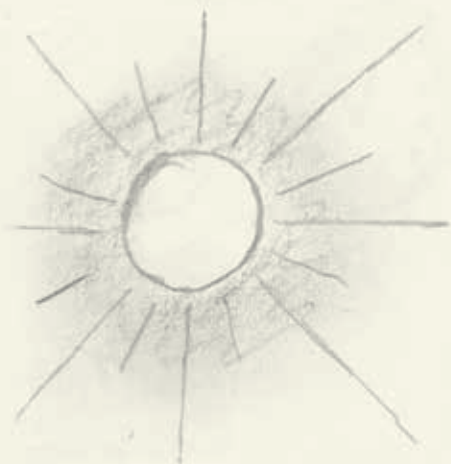
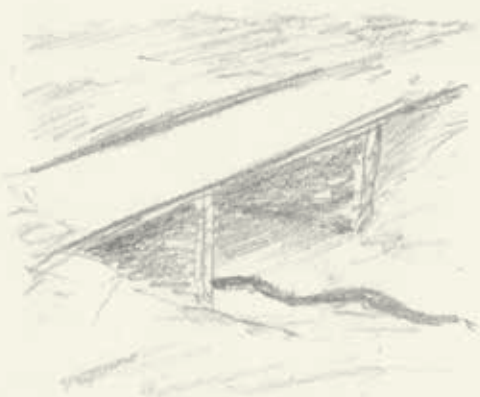
Dorien **Zandbergen** (1977) is antropologisch onderzoeker naar digitale cultuur aan de Universiteit van Amsterdam. In Californië deed ze onderzoek naar digitale geschiedenis. Ze is oprichter van G1p, een stichting voor maatschappelijk bewustzijn over digitalisering.

Begin jaren zeventig had nog vrijwel niemand van computers gehoord, laat staan van big data. Toch tekende beeldend kunstenaar Jan Voss (1945) in die tijd een verhaal dat we nu kunnen lezen als een herinnering aan de materiele oorsprongen van big data. Voss: "Grote cijfers die je begrip te boven gaan waren er in mijn jeugd natuurlijk ook. We wisten van de zes miljoen vermoorde Joden en we wisten hoeveel kilometer het is naar de maan. Voor mij gingen de tekeningen vooral over de ongelooflijke hoeveelheid mogelijkheden die er in de wereld zijn. Ik was jong, alles was nog mogelijk, de wereld ontvouwde zich. De tekeningen zijn nachtwerk, gemaakt tijdens de uren dat alle dingen onzichtbaar zijn, buiten jezelf

zijn. Het was natuurlijk ook een fysieke, ambachtelijke uitdaging om de pagina's te tekenen – het eerste voorwerp, de laars, roept drie andere op, die zich elk ook weer vermenigvuldigen. Zo ben ik door gaan tekenen (en rekenen) tot ik terug was bij het begin: het zand, dat zelf uit een oneindige hoeveelheid korreltjes bestaat."

Het boek *Fussnoten*, waaruit op deze pagina's enkele fragmenten op ware grootte zijn afgedrukt, is in 1975 uitgegeven door Rainer Verlag, Berlijn en Edition Stähli, Zurich. Meer informatie bij boekhandel boekiewoekie, Berenstraat 16, Amsterdam of www.boekiewoekie.com

Vertical columns of text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mirrored and difficult to decipher due to the orientation and density.

